MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG
BAND CXXVI—CXXVII

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ТОМ CXXVI—CXXVII

ЛЬВІВ 1918

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

Зміст CXXVI і CXXVII тому.

Inhalt des CXXVI und CXXVII Bandes.

Осудні почуваня і „наставленя“.

НАПИСАВ *Др. Стефан Балей.*

§ I. Вступні замітки.

Вже в попередній моїй статі друкованій у „Записках“[1]) старав ся я розслідити питанє т. зв. осудних почувань. Йшло там іменно про отсе: Майноні звернув увагу на позірно доволї банальний, одначе для нашого житя психічного незвичайно важний факт, що поява почувань в нашій души є часто обусловлена істнованєм відповідного осуду (переконаня). Тішити ся виграною на льотерії може лиш сей, хто переконаний, що дійсно його льос вийшов. Хто лише зображає собі, що виграв великий льос, одначе сам у те не вірить, се значить, не видає відповідного позитивного осуду, сей радувати ся дуже не буде. А коли-б навіть під впливом сильної уяви зображенє таке викликало приємне почуванє, то не буде ніякого порівнаня між силою такого на самім зображеню основаного хвилевого вдоволеня і силою радісного почуваня, яке спричинить віра (переконанє) в дійсність виграної.

Ось такі обусловлені переконанями (осудами) почуваня назвав Майноні осудними („Urteilsgefühle“) в протиставленю до почувань представних („Vorstellungsgefühle“), що основують ся на самих зображенях (представленях).

Сам сконстатований Майноньом факт істнованя осудних почувань здавав ся надто наглядним як на те, щоб можна було йому перечити. Розходити ся може тільки про се, чи факт сей можна як небудь вияснити. Майноні ніякого поясненя від себе не давав, здавав ся радше склонювати ся до погляду,

---

1) Про ріжницю між почуванями осудними і представними. Зап. т. CV.

що істноване почувань осудних є первісним фактом нашого психічного житя, який можна тільки приймити до відома, який недопускає одначе ніякого дальшого толкованя. Між тим деякі психольоґи, передовсім Еренфельс і Ліпс, висказали здогад, що почуваня осудні се не окремий рід почувань, лише специяльний припадок почувань представних; се значить: там, де позірно наш осуд здаєть ся бути жерелом почуваня, пливе воно на ділї не з осуду, лиш зі зображень, які рівночасно з сим осудом находять ся в нашій свідомости.

В згаданій передше моїй статї я старав ся доказати, що вправдї спосіб, яким Еренфельс і Ліпс намагають ся звести почуваня осудні на представні, не вповні удачний, що одначе почуваня осудні се не первісний, дальше незведимий факт нашого психічного житя, лише допускають пояснене на основі загальнїйших психольоґічних законів. А саме я старав ся пояснити появу почувань осудних діланєм законів асоціяцийних.

Дальший розгляд питаня осудних почувань, уже по написаню згаданої статї, звернув мою увагу на анальоґії психічного механїзму, якого діланю завдачують появу осудні почуваня і механїзму цілого ряду явищ психо-фізіольоґічних, обговорюваних у сучасній психольоґії під назвою „наставлень“ [1] („Einstellung“). Менї видало ся вартним прослїдити близше отсї анальоґії з таких причин. Наставлене є під теперішну хвилю предметом живого заінтересованя, а визначні психольоґи такої міри як Ґ. Е. Мілер, роблять із нього у своїх психольоґічних теоріях чималий ужиток. Коли-б отже повелось доказати, що явище осудних почувань остає у внутрішнім спорідненю з наставами, то проблем осудних почувань зискав би через те, так сказати-б, на актуальности. Наукова дискусія, що торкаєть ся наставлень, зискала би через се новий матеріял, на якім теорії наставлень могли-б мати оснoвaне і поглублене. А з другого боку, на скілько вдало ся досеї пори явища наставлень прослїдити і виянити, можна би приложити ті способи виясненя до почувань осудних і поставити їх ось так у новім світлї.

Тут саме лежить вихідна точка моєї працї „Über Urteilsgefühle“. Є вона пробою поглубленя і розгляненя під новим кутом видженя питаня, яким займала ся уже моя статя „Про ріжницю між почуванями осудними і представними“. Публї-

[1]) Так я переводити му в дальшім ходї працї німецький термін „Einstellung“.

куючи отсим український її текст, зміняю тут його на стільки, що пропускаю сю її часть, яка переповідала висліди двох моїх попередних статей, друкованих уже передше на нашій мові.[1])

§ 2. Передусловини осудних почувань.

Спір між Майнонґом з одної і Ліпсом та Еренфельсом з другої сторони дотично сути осудних почувань концентрує ся у першій мірі довкола безпосередніх психічних антецеденсів сих почувань, стараючи ся усталити, котрі з поміж отсих антецеденсів рішаючі для появи почуваня і його інтенсивности. Повне зрозуміне сути осудних почувань вимагає одначе, щоби узгляднити не лише сї психічні і фізіольоґічні факти, які безпосередно випереджають почуване але звернути ся й до глибших умовин, що сягають у минувщину психічного розвитку одиниці, та уможливлюють появу осудного почуваня у відповідних обставинах. А залежність появи почувань осудних від таких дальших посередних чинників не може бути оспорювана.

Розгляньмо річ на прикладі, яким послугує ся Ліпс для зясованя свого погляду на суть осудних почувань. Хтось переконаний, що слідуючого дня буде гарна погода і тїшить ся нею вже наперед. Отже-ж, як завважує справедливо Ліпс, щоби віра у завтрішну погоду могла в когось викликати радість, мусять бути сповнені передше певні необходимі условини. Коли-б сей хтось зробив на приклад заклад, що завтра буде непогода, то набране опісля переконаня, що завтра буде погідний день, не стало би напевно товчком до радости. А дальше річ певна: Як би ми були психофізично зорґанїзовані так, що гарна погода сама про себе вражала би нас прикро, то тодї також віра у прихід гарної погоди не вправляла би нас у веселий настрій. Власне аж на фактї, що гарна погода вражає нас приємно, основує ся дальший факт, що віра у прихід гарної погоди настроює нас весело. Було-б вправдї невмісним заключити з сього, неначе-б теперішна основа почуваня лежала не у вірі (переконаню) в прихід гарної погоди, але в випереджуючім майбутнїй факт наглядним зображеню сеї погоди, котре як таке на основі вродженої нам психофізичної орґанїзації настроює нас радісно. Ставити річ так, значило-б

[1]) Йде тут окрім згаданої уже статї „Про ріжницю...“ про статю „Про понятє психольоґічної основи почувань“, Зап. Наук. Тов. ім. Шевч., т. CV.

від разу зводити почуваня осудні на представні. Можливо, що в хвилї, коли в нас творить ся переконане про прихід гарної погоди і в парі з сим зявляєть ся радісне почуване — такого наглядного, живого зображіня, яке само собою оправдувало-б психольоґічно силу почуваня, зовсїм нема. Все-ж остає ся фактом, що коли теперішний осуд має стати жерелом почуваня, то ми бодай колись давнїйше мусїли пережити настрій хорошої погоди на основі наглядного спостережного зображеня хорошої погоди. Або говорячи інакше: теперішня радість мусить мати підготовлене в попереднім нашім розвитку психічнім, мусить мати свою „передісторію“. Подібні передусловини осудного почуваня можна легко вказати у численних инших випадках осудних почувань.

Отся „передісторія“ осудних почувань сягає одначе в далеко глибшу верству нашого психічного розвитку як та, якої ми власне торкнули ся. Видко се хочби на наведенім у Майнонґа прикладі хлопця, який тїшить ся переконанем, що одержить забавку, при чім варто згадати, що Майнонґ уважає такий випадок осудного почуваня нескомплїкованим і ясним; відпаде проте закид, неначе-б брали ми під огляд випадки штучні і нетипові. Коли хлопець має тїшити ся забавкою і то саме тому, що вважає своєю власністю дїйсну, а не подуману лишень забавку, то мусїв він раньше через досвід дізнати ріжницю, яка заходить між дїйсними і подуманими тільки річами. Коли-б досвід навчив був хлопця, що річами лишень подуманими можна осягнути те саме, що дїйсними, то тодї напевно переконане про дїйсність не спричинювало би більшої радости, чим саме тільки подумане відносної річи. Коли-б хлопець міг бавити ся подуманою забавкою так само, як дїйсною, то тодї осуд про дїйсність стратив би напевно усякий сприяючий вплив на почуване. Ми оперуємо тут, що правда, фікцією, до якої одначе можливе у дїйсности бодай якесь приближене. Є люди з великою силою уяви, що можуть „бавити“ ся творами уяви так само добре, як дїйсними річами. Для чоловіка, у якого ся спосібність розвинена в високім степени, не має дїйсність часто нїякої висшости над самим зображенем, і чоловік такий напевно в дотичних випадках не переживати ме нїяких окремих почувань дїйсности (с. є почувань осудних).

У світї, в якім за подумані гроші можна-б дістати усе так само, як за дїйсні, не спричинювало би переконане про дїйсне посїдане грошей, в протиставленю до самого їх подуманя нїякої

більшої втїхи. Заміт, що світ такий лиш фікція, не доказує нічого проти консеквенцій таких розважувань. Бо льоґічно се будь що будь можливе. А чи дійсний світ сотворений після сеї чи иншої можливости, є чимсь, про що ми не приносимо з собою на світ готових „вроджених ідей“, тільки аж згодом пізнаємо через досвід. Се лиш погляд наївного чоловіка, якому здаєть ся самозрозумілим, що річи дійсні мусять поводити ся инакше, як лишень подумані. Ми знаємо одначе, що воно на ділї не так. Є-ж теорії фільософічні, на яких погляд річи дійсні се по своїй сути зображеня, які від „зображень“ у звичайнім розумінию сього слова ріжнять ся лише законами появи. В чім одначе ріжнять ся ті закони, про се кажуть нам не „вроджені ідеї“. але досвід.

Між дійсними річами і „самими зображенями“ істнує на кождий випадок **практична** ріжниця, а саме, що вони ведуть за собою для нас неоднакові наслїдки, і власне ся практична ріжниця обусловлює, як показуєть ся, ріжність їх впливу на почуваня.

В звязи з сим остає факт, що чим менша ся ріжниця практично для нас, то значить, чим лекше приходить ся нам укладати дійсність після наших зображень, тим менша також дотична ріжниця у почуваню. Сеж звісний факт, що дійсність річий, які приходить ся придбати нам легко, тїшить нас відносно менше, як дійсність тих, яких набутє получене з великими трудностями. Се можна помітити вже у дитини. Коли вона привикла, що дають їй усе, чого їй захочеть ся, тодї переконанє, що вона дійсно одержить забавку, меншу справляє їй втїху, як тодї, коли їй лиш рідко доводить ся діждати здїйсненя забаганки. Величина радости застосовуєть ся тут отже до досвідів, які дитина зробила відносно прогалини, що віддїлює гадку від дійсности. Що істнують річи, яких здїйсненє взагалї не лежить у силї чоловіка, є для дитини, якнебудь би воно зрілим людям здало ся самозрозумілим, фактом досвіду. Що між лялькою і гарною погодою заходить із сього боку основна ріжниця, що є в силї родичів придбати йому першу річ, між тим як відносно другої річи навіть сила родичів безуспішна, се неясне від разу для дитини; з сим вона лиш згодом обізнає ся. А радість, яку викликує в нас надія на хорошу погоду, остає в повязаню зі зробленим нами досвідом, що ми не годні розпоряджати погодою після вподоби.

Так проте чоловік збирає, як бачимо, на перебігу свого

психічного розвитку досвіди, від яких опісля залежати ме поява осудних почувань і їх сила. Чи не є отже — саме собою насуває ся таке питанє — почуванє осудне як раз продуктом тих досвідів? Чи не виростає воно із них, як їх вицвіт, коли на кождий випадок звязь якась між ним і ними остає безсумнівна?

Щоб одержати відповідь на се питанє, треба-б старати ся слідити точнійше шлях тих досвідів у їх розвитку. Звертаючи ся з черги до сього питаня, хочемо вперед висказати кілька уваг про понятє досвіду у тій формі, в якій він нас близше ме обходити.

§ 3. Асоціяція і „наставленє" (Einstellung).

Середником, що уможливлює раз одержаним вражіням витиснути пятно на пізнійшім розвитку чоловіка, вважаєть ся у першій лінії механізм асоціяційний. Дуже богато психічних появ, які мають право вважати ся витвором досвіду, можна пояснити як явища асоціяційні. Дотично одначе обсягу сього, що можна зробити зрозумілим при помочи понятя асоціяції, нема згоди межи психольоґами. І саме в остатнім часї зачинають на ново дискутувати живіще на тему границь приміненя понятя асоціяції.

Істнують поза звичайним, традицією одобреним обсягом примінюваня асоціяційних законів дві области, які дехто намагає ся прояснити при помочи понятя асоціяції, одначе натрафляє при тім на заміт вводженя асоціяційного поясненя на невластивий терен.

Одну таку область творять процеси думаня; істнують специяльні туди приналежні явища, які нинї особливо творять предмет дискусії. Так на приклад залюбки дискутоване явище „завданя" (Aufgabe). Психольоґи добили ся до нього виходячи від експериментів над так званою звязаною асоціяцією; і коли деякі з них намагають ся підібрати до сього явища при помочи понятя асоціяції, стоять инші на становищи, що тут для поясненя не вистане сама асоціяція, і що треба кликати в поміч инші чинники. В тім розуміню пробував на приклад недавно Кофка протиставити асоціяції „детермінуючі тенденції" (determinierende Tendenzen) як ті чинники, що грають ролю при розвязці „зав-

дань".[1]) Що одначе годї вважати противний погляд, який старає ся пояснити „завдане" асоціяцією, вже цілковито переможеним, сього доказом міркованя, які Ґ. Е. Міллер присьвячує сїй темі в своїй новій книжцї.[2]) Давний спір про те, чи думане можна звести на асоціяцію, оживає ось так знов у новім варіянтї.

Істнує дальше друга область, яка в богато точках стикає ся з областю асоціяції, однак здає ся творити верству психоґенетично глибшу від тамтої. Вона обнимає переважну скількість явищ, яким надає ся нинї звичайно назву „наставлень" (Einstellung). Так наприклад поясняє ся вплив, котрий має черга, в якій підносить ся кілька разів один по другім два ріжні тягарі, на оцінку їх ваги при дальших піднесенях, „наставленєм".[3]) Що ми при свобіднім асоціюваню часом поневільно задержуємо ся довше внутр якоїсь спеціяльної области зображень, се також має мати своє жерело в „наставленю" на сю область.[4]) Що ми ноти музичного твору, залежно від роду уміщеного з початку ключа, граємо так або інакше і то не потребуючи пригадувати собі безнастанно, який се був ключ, або що ми ті самі букви, залежно від сього, до якої вони належать мови, читаємо раз так, а раз інакше, се має бути також вислідом „наставленя".[5])

Хоча, як се по части слїдно з самого уже вичислюваня випадків наставленя, остають асоціяція і наставленє у тїсній звязи, бачать себе деякі психольоґи приневоленими відділювати від себе строго оба сї понятя, і вважати механїзм психофізичний, що функціонує тут і там, неідентичним. А всеж істнують зглядн, які сильно промавляють за сим, що переважна скількість явищ зачислюваних до „наставлень" має структуру ідентичну з явищами асоціяційними. Так показує Лявра Стефенс на експериментальній дорозї, що закони, яким підлягає

---

[1]) K. Koffka: Zur Analyse der Vorstellungen und ihrer Gesetze. Leipzig, 1912.

[2]) G. E. Müller: Zur Analyse der Gedächtnistätidkeit. III Teil. Zeitschr. f. Psychologie. Ergbd. VIII. Leipzig, 1913.

[3]) G. E. Müller u. F. Schumann: Über die psych. Grundlage der Vergleichung gehobener Gewichte. Pflügers Archiv. Bd. 45. J. 1889.

[4]) I. v. Kries: Über die Natur. gewisser, mit den psych. Vorgängen verknüpften Gewinnvorgänge. Zeitschr. f. Psychologie. Bd. 8. J. 1895.

[5]) Kries: o. c.

наставлене при підношеню тягарів, згоджують ся з законами асоціяції[1]); а се придає імовірности здогадови, що оба явища виростають із спільного фізіольоґічного кореня. Як близько асоціяції стоять знов форми наставленя, розсліджувані Крісом, свідчить факт, що всї випадки, які Кріс зачислює до наставленя, рівно добре зрозуміти можна як явища асоціяційні.[2]) А не інакше дієть ся з сим родом наставленя, яке недавно описав Кофка як „утаєне наставленє".[3]) Воно інтересне тому, що йому приписують ролю при розвязці „завдань", а тим самим переносить ся його уже в область прояв думаня. Дієть ся часто, що спосіб, яким ми розвязали якусь задачу, лишає в нас тенденцію розвязувати так само инші завданя, і то без ніякого свідомого наміру з нашої сторони. Отже-ж Мілєр показує, що можливе і таке „утаєне" наставленє пояснити асоціяційними законами.

Таким чином творять ся основи до погляду, який відмовляєть ся приймити для поясненя явищ наставленя якийсь окремий механїзм і намагаєть ся звести ті явища до проявів асоціяційних. Понятє наставленя розпливаєть ся на тім становищи в понятю асоціяції. В міру одначе, як розширюють ся границї, серед котрих понятє асоціяції творить основу розуміня явищ, мусить і воно само приспособити ся до сього нового завданя. Мілєр поясняє механїзм завдань і наставлень при помочи механїзму асоціяційного, бачить себе одначе при тім приневоленим приймити як члени асоціяційних ланцухів не самі лиш зображеня в тїснїйшім сього слова значіню, але також инші елєменти, які він часто зове „способом поведеня" (Verhaltungsweise).[4]) Із зображенєм може війти, як справедливо завважує Мілєр, у лучність асоціяційну не лише друге якесь зображенє, а так само також певний спосіб поведеня. Так може на приклад якийсь означений напрям нашої уваги, се значить якийсь означений рід її ділання (поведеня)[5]), або якесь означене поведенє наших

---

[1]) Laura Steffens: Über die motor. Einstellung. Zeitschr. f. Psychologie. Bd. 23. J. 1900.

[2]) G. E. Müller: o. c. ст. 464 і сл.

[3]) Koffka: Über latende Einstellung. Bericht über den IV Kongress f. exp. Psychol. 1911 і Zur Analyse der Vorstellungen u. ihrer Gesetze. Leipzig, 1912, ст. 319 і сл.

[4]) o. c. 443 і сл.

[5]) Müller o. c. ст. 443.

орґанів мовних[1]) злучивши ся через асоціяцію з якимсь зображенем мати рішаючий вплив на хід обнови зображень.

Ми переконані, що Мілер кажучи „способам поведеня“ у згаданім власне значіню брати участь як чинний елемент у процесах асоціяційних, викриває через те чинник, який для творів асоціяційних має дуже велику вагу. І, як нам здаєть ся, нема потреби шукати якихось особливих асоціяційних сполук, щоби на них завважити діяльність сього чинника; навпаки участь його в асоціяційних творах поміж і побіч зображень є загальним правилом психічного житя. Воно в нашім житю душевнім щось зовсїм звичайне і типове. Саме недостаточне узгляднене сього чинника буває причиною, що асоціяційне пояснене не годно добити ся свого повного права і устояти ся усюди там, де се по справедливости повинно-б дїяти ся.

Ми хочемо сей наш погляд підперти кількома замітами, тому що опісля прийдеть ся нам вихіснувати його при пробі розвязки питаня осудних почувань.

§ 4. „Спосіб поведеня“ як асоціяційний чинник.

Основною прикметою психофізичного орґанізму, завдяки якій входить він у взаємини з окружаючим світом, є його спосібність відповідати на ріжні подразненя якимось означеним способом, або кажучи инакше, поводити ся ріжнородно в приміненю до ріжнородности подразнень. Отсї роди поведеня в чоловіка, подібно як і у звірят, по части вроджені. Прикладом такого вродженого способу поведеня у дитини буває звертанє голови в сторону, з якої дразнить її світло, ссучий рух уст під впливом дїткненя губ і замиканє долонї у відповіди на дїткненє її. До сих вроджених сполук подразненя з поведенєм навязує досвід, щоби їх згодом дальше розвивати та перетворювати.

Такі комплекси зложені з подразненя і реакції заключають у собі з правила психічні елементи: вражіня, почуваня і зображеня, яких повязанє одначе находить поясненє лише в рамцях цїлого психофізичного процесу, а не дасть ся зрозуміти як витвір самої тільки асоціяції зображень. Так на приклад ланцух явищ, що зачинаєть ся дїткненем долонї, а кінчить ся замкненем пальців, містить у собі також психічні елементи, а саме вражіня дотикові в подразненю і вражіня дотикові, суставові

1) Müller o. c. ст. 455.

і мязові в реакції. Порядок одначе, в якім вони чергують ся, має своє жерело і своє основане лише у рамцях означеного рухово-орґанічного поведеня орґанїзму, що є їх підкладом. Се власне загальна прикмета нашого психічного житя, що порядку психічних явищ не можна пояснити самим внутрішним механїзмом душі. Вони творять завсїгди складову частину ширшого, дальше йдучого дїйства, з якого можна їх справдї виабстрагувати, без якого їх одначе не можна зрозуміти без останка. З сеї точки погляду являєть ся оправданим становище сих психольоґів, що уважають неможливим обійти ся при поясненю психічних проявів самими тільки зображенями, а навпаки бачать у них вихідні точки, резідуа і кінцеві точки дійств, що обгортають увесь психо-фізичний орґанїзм.

Деякі автори підчеркують при тім головно значінє фізіольоґічних, рухово-орґанічних чинностий для психічного житя; до сих належить на приклад Рібо; він признає велику вагу у психічних процесах чинникови, який він зове тенденцією, добачуючи добру сторону сього терміну в обставинї, що може бути віднесений рівно добре до психічних, як і фізіольоґічних проявів і через те з гори вже натякає на їх взаїмну звязь. А суть тенденції добачує Рібо у зачатім або у перепиненім русї.[1])

Инші автори, як на приклад Ліпс, звертають більше увагу на внутрішну чинність, підчеркаючи вагу психічного „способу поведеня“ для душевного житя.

Істнує погляд, що згадані сполуки подразненя і реакції є витвором вправи, яка довершувала ся підчас фільоґенетичного розвитку чоловіка. Вправа, що довершуєть ся в онтоґенетичнім розвитку й яка є продовженєм попередньої, дає почин злукам по своїй сути ідентичним із тамтими. Мова, на скілько вона у чоловіка придбана в онтоґенетичнім розвитку, може послужити тут добрим прикладом. Дитина учить ся реаґувати на відповідне подразненє словом; а слово є зложеною цїлістю; воно заключає в собі з одного боку складники, які звичайно зовуть зображенями, а які у дитини заступлені головно звуковим образом слова. Одначе акустичний образ слова виступає з правила в парі з напругою і з рухами знаряду мови (не з самими тільки зображенями сеї напруги і рухів), які знов спричинюють відповідні більше або менше виразні, а внутрішному досвідови тяжко

[1]) Ribot: Psychologie des sentiments, Paris, Alcan, 1908.

доступні вражіня. Слово є для дитини говореним словом, а таким остає воно на ділї і для дорослого чоловіка, без огляду на се, чи річ йде за слово вимовлене, чи лишень „подумане“. По своїм питомим чертам не є воно чистим зображенем, а зложеним твором, який попри те, що зовуть зображенем у тїснїйшім значіню, містить у собі активне „поведенє“ нашого психофізичного орґанізму, рухово-чутєвий складник, який раз сильнїйше, а раз слабше обгортає зображенє слова.

„Поведенє“ грає при асоціяції і репродукції таких комплексів, яких приклад найшли ми у слові, важну роль. Коли асоціюють ся слова, то творить ся злука не лиш між самими властивими зображенями слів, але також між відповідаючим їм орґанїчно-руховими складниками слів. Знаємо, що часто власне ся друга злука спонукує обнову другого слова, коли появить ся перше. Вимовлюванє першого слова просто „наставляє“ нас на висказанє другого, при чім нема потреби, щоби аж зображенє другого слова випереджувало рухи необхідні до висказаня. Слїдне се найкрасше там, де ми вивчене „механїчно“ відтворюємо, думаючи при тім про щось зовсїм инше. Знаємо також, як тяжко приходить ся обновити вивчений ряд слів, коли припинити при репродукованю рухово-чутєві складники слів, а старати ся обмежити ся до обнови чистих зображень.

Ми переочуємо дуже часто се орґанїчно-рухове поведенє як чинник асоціяційний тому, що йому відповідають у свідомости тілько непостійні та тяжко вловимі кореляти і що через те він буває, так сказати-б, прикритий зображенями, що беруть участь у процесї. А ті скупі свідомі кореляти постійно нидїють іще в міру збільшеня вправи, що одначе не значить зовсїм, неначе-б чинник, що через них уявнюєть ся, ставав ся тим самим зайвим при процесї обнови. Навпаки, чим більше механїзує ся наше поведенє і тратить свій свідомий характер, тим воно робить ся більше успішне. Так ось мала репрезентативна (свідома) вартість такого поведеня не применшує зовсїм його ваги, як асоціяційного чинника.

Мова показує нам дальші приклади асоціяційних процесів, в яких попри властиві зображеня велику роль грають чинники, котрих психічну сторону тяжко описати, а котрі проявляють ся радше як рід нашого „поведеня“ супроти дотичних зображень. Вони беруть велику участь у процесах, які граматика називає флексією та творенєм речень.

Коли поданий infinitivus якого слова, а ми творимо

з нього на приклад форму першої особи множини, то мусить те, що з початку подане, підлягти відповідній трансформації; закінчене слова, яке там находить ся, усуваєть ся, а на його місце приходить инше. То, що дієть ся тут із першим зображенем, має проте вигляд якоїсь чинности, якої ми доконуємо на першім зображеню, якогось поведеня, якого ми супроти нього придержуємо ся. Що правда, ми з правила несвідомі сього, що виконуємо таку чинність. При дійснім говореню ми анї не відкидаємо свідомо укінченя інфінїтіву, анї не додаємо свідомо укінченя нового. Навпаки друга форма слова зчерговує першу як щось уже від разу готове, а тільки готовий вислїд, перетворене в новий вид зображенє, зраджує, що довершила ся тут трансформативна чинність. Оставмо на разї осторонь питанє про суть сього трансформативного поведеня, то на кождий випадок річ певна, що воно може війти як окреме звено у асоціяційний ланцух. Коли ми на приклад стали відміняти дієслово, зачинаючи від першої особи однини, то творенє дальших форм довершує ся автоматично, без усвідомлюваня собі правил конюґації навіть тодї, коли йде про дієслово для нас зовсім нове. Чинність, що витворює форму для відповідної особи і числа, асоціює ся з анальоґічною чинністю для форми, яка при відмінюваню її звичайно випереджує, а по части також і з самим уже місцем, яке визначене для неї у вивченім нами з граматики взірци конюґації. А що творенє відповідної конюґаційної форми може обійти ся без свідомости дотичного правила, на те доказом факт, що й дїти можуть від почутого перший раз дієслова творити самостійно влучні форми, хоч правила граматичні для них ще зовсім чужі.

Насуває ся тут заміт, що непотрібно відкликати ся при твореню форм, про яке ми власне говорили, до якогось „поведеня“, якоїсь чинности. Бо се, що тут дієть ся можна би рівно добре порозуміти як продукт асоціяції зображень, а то як асоціяційну сумішку (assoziative Mischwirkung).[1]) Кождий, хто вчить ся говорити, чув ріжні дієслова у формі другої особи множини, у яких є однакове укінченє, супроти чого мусїла витворити ся асоціяція помежи так відміненими дієсловами і психічною констеляцією, при якій ся відміна мала місце. Коли пізнїйше верне подібна констеляція, яка одначе зустріне ся в нашій

[1]) Порівнай до сього: Müller o. c. ст. 498 і сл.

свідомости зі зображенем якогось нового дієслова, що має на собі инше укінчене, тоді доходить до змішки межи старими дієсловами і новим дієсловом. З сього остатного удержуєть ся пень, а з тамтих укінчене. Укінченем попередних дієслів заосмотрене нове дієслово являєть ся остаточним продуктом змішки.

Сей процес представить ся простійше, коли ми давні слова, що є взірцями при відміні нового, зредукуємо в гадці до одного. Коли в моїй свідомости витворила ся асоціяція між „ви" і „робите" і коли опісля слово „ви" верне як один складник якоїсь нової психічної констеляції назад у свідомість, підчас коли инші складники сеї констеляції пруть у свідомість на приклад слово „мирити", тоді доходить до змішки між словом „мирити" і словом „робите" обновлюваним слівцем „ви". З давнійшого зображеня задержуєть ся початок, а з останнього конець; так творить ся зображене форми „мирите".

Можна безперечно поясняти собі так сей процес. Не треба тільки забувати, що се радше образове унагляднене процесу, як пояснене в строгім сього слова значіню. Дійсна змішка не може мати місця вже хочби із сеї причини, що перший складник, а саме зображене „робите", не мусить зовсім находити ся у свідомости під ту хвилю, коли має мішати ся. Процес, про який тут мова, ще на стільки більше зложений, що годї в дотичних випадках вказати на якесь означене слово, яке обновлюване через констеляцію мало би кермувати творенем форми дієслова. Бо таке саме право до обнови, як слово „робите", буде мати з правила велика скількість инших слів, які передше серед подібних обставин були ужиті в тій самій формі. Тим, що стремить до обнови, не є отже якесь одно зображене, але цілий рій зображень. Всї вони беруть участь у змішці, що правда лише „під порогом свідомости".

Як видимо, таке пояснюване цілого процесу, яке бачить у нім обяв змішки зображень, куди більше поплутане та основане на гіпотетичних елементах, як те, що толкує його понятєм „поведеня". Ми вправили ся (привикли), так можна-б сказати на сїм другім становищи, закінчувати в відповідних обставинах (на приклад у навязаню до слівця „ви") виговорюване дієслів такими рухами мовними, які відповідають, звукови „те". Обновлять ся колись опісля подібні обставини, то в нас виступить стремлїнє покінчити виговір дієслова такими самими рухами мовними. Через актуалїзацію сього стремлїня одержує дієслово, яке саме серед тих обставин приходить ся

нам вимовити, дотичне властиве окінчене. Так ось стремлінє до збереженя подібного способу поведеня було би тим чинником, в якім лежить у тім випадку суть річи.

Оба висше пояснені становища, з яких можна розуміти флексійні явища, не виключають себе очевидно, але радше взаїмно доповнюють. При тім факт, що ті самі явища, які пояснюють ся стремлінєм до збереженя способу поведеня, дадуть ся також, хоч тяжше, зрозуміти як прояви змішки, є доказом, що маємо тут у дійсности діло не з двома, лише з одним механізмом, який залежно від обставин представляє ся нам раз із сього, а другий раз з иншого боку. Зображеня, як ми вже згадали, вміщені як інтеґральні частиці у відносні способи поведеня нашого орґанізму. Річ ясна проте, що закони, які управильняють рух зображень, мусять пристосувати ся також до рамців, в яких порушають ся способи нашого поведеня.

Ми возьмемо з обсягу мови ще один приклад „поведеня“, більше зложеного як чинність флексії. Ми хочемо ще на сім прикладі показати, як близько сходить ся асоціяція зображень і асоціяція поведень Коли говоримо на якійсь мові, тоді укладаємо слова реченя одно по другім в відповіднім для дотичної мови порядку. Та синтактична чинність відбуваєть ся звичайно зовсім „механїчно“ без ніякої свідомости правила.

Якже ж воно доходить до сього, що ми осягаємо можність виповідати довільні слова якоїсь мови у влучнім порядку реченя, не уставляючи їх при тім свідомо, хоч ми вивчили ся дотичного порядку речень не на сих, але на инших якихсь словах? Як се діеть ся, що синтактична чинність (синтактичне поведенє) переносить ся з одних слів на другі? Можна очевидно розуміти і се явище в змислі асоціяційної змішки зображень. Коли я почув на пр. у німецькій мові богато речень, початих від „dass“, в яких підмет приходить по злучнику, а присудок на конець, то через те вбило ся в мою память кілька рядів слів, яких порядок відповідає конструкції реченя з „dass“. Коли опісля схочу висловити на німецькій мові гадку, яка мусить при вислові бути введена слівцем „dass“, то тоді підходять під поріг свідомости з одної сторони отсї черги слів, які давнійше лучені були з сим слівцем, а з другого боку слова, конечні до висказу дотичної гадки, які не мають ще якогось означеного порядку. Із помішаня тенденції до обнови

одного й другого виходить речене з „dass“, упорядковане після граматичних вимогів. Тенденція, подана нами на другім місци, дає від себе потрібні слова, а друга накидає їм властивий порядок. Іменник, що є підметом нового реченя з „dass“, входить на місце підметів із давнійших речень з „dass“, а дієслово, яке має творити присудок, вступає в місце давнійших присудків, при чім се притягане між новим підметом і старими з одної, а новим присудком і давними з другої сторони, поясняєть ся обставиною, що іменник caeteris paribus більше схожий на инший іменник, а одно дієслово на якесь инше дієслово, як іменник на дієслово.

Можна проте поясняти явище тут так само, як се було при флексії, у розуміню сумішки зображень, при чім одначе змішка одержує в тім випадку ще більше зложений вид; можна також одначе при пояснюваню прикладати більшу вагу до „способів поведеня“, при чім показуєть ся, що не лиш можливо розяснити явище також і з сеї точки погляду, лиш навіть, що воно так понимане стаєть ся подекуди лекше зрозуміле. Кожде слово є у живій мові вихідною та переходовою точкою ріжнородних поведень, чинностий, які від нього виходять і на нім відгривають ся. І так іменник є осередком чинностий деклїнаційних, а дієслово конюґаційних.[1]) Перші остають проте з іменниками, а другі з дієсловами в асоціяційнім полученю. Коли ми тепер вимовляємо речене якесь у відповіднім порядку слів (на пр. в порядку реченя з „dass“), то чинности деклїнаційні та конюґаційні йдуть по собі в відповідно означенім порядку, і в тім порядку асоціюють ся. Коли опісля слівце „dass“ зявить ся у свідомість, то поведеня (чинности) деклїнаційні та конюґаційні стреміти муть до обнови у тім самім порядку, в якім вони раньше чергували ся по слівци „dass“. А рівночасно зображеня слів, що творять підклад тих чинностий, приспособлять ся до сього самого порядку тому, що вони як осередки відносних деклїнаційних чи конюґаційних чинностий будуть через них у дотичнім порядку порушувані. Так стаєть зрозумілим, яким чином і слова, яких ми ще нїколи не вимовляли у порядку такого реченя, уставляють ся самі у нім у дотичних обставинах.

Бачимо при тім, що рухово-орґанїчний чинник, який уже при перше обговорених родах поведеня мав чималу участь,

---

[1]) До деклїнаційних чинностий ми позволимо собі тут причислити також долучуване приіменників до іменника.

входить також у сї скомплїковані появи, і таким робом доходить до значіня в обсягу, який, як се власне дієть ся з реченями, причислюєть ся уже в область „думаня".[1])

Ми мусимо тепер задержати ся з черги коротко над своєрідним способом, яким поведеня бувають видвигнені з памяти і піддержувані у функціонованю, бо сей спосіб викликає нерідко вражінє, неначе-б діяльним був тут механїзм ріжний від асоціяції.

Винайденє обновляючого мотиву (Reproduktionsmotiv), який актуалїзує поведенє, здаєть ся не представляти в численних випадках ніякої трудности. Так у аналїзованім нами перше прикладї флєксійного поведеня можна мотив, що заставляє нас долучити до дієслова окінченє другої особи множини, добачувати у слівци „ви", яке випереджує дієслово.

Склад річи не завсїгди одначе такий простий і нерідко приходить багато тяжше вказати на мотив репродукції формотворчої чинности. Коли говоримо не реченє твердяче, лише питанє, тодї слівце „ви" не конче випереджує чинність формотворчу, а противно часто слїдує по нїм („бачили ви?" а не „ви бачили"). Не можна отже вважати його в тім випадку репродукційним мотивом. Можна би хиба казати, що психічна констеляція вправдї не покликала сього слівця у свідомість, одначе підтягнула його під поріг свідомости (ввела його в стан готовости) і що воно з сього місця проявило свою чинність. Але тодї треба ще пошукати чинників, що мали-б його підтягнути у сей стан готовости. На приклад у реченю: „Дїти, бачите ви?" можна частину репродукційного мотиву добачувати у слові „дїти" о стілько, що воно має укінченє множини, а укінченя множини іменників асоціюють ся з укінченєм множини дієслів. Сею обставиною було-б отже пояснене, чому ми ужите дієслово вбираємо в укінченє множини, а не однини. Що одначе ми з трьох можливих форм множини вибираємо як раз форму другої, а не першої або третої особи, те мусить мати свою причину у инших складниках психічної констеляції. І так на приклад, коли реченє дотичне вимовляє учитель до учеників у школї, то сим складником може бути зображенє шкільної обстанови, серед якої учитель привик у тій власне формі промовляти.

---

[1]) Порівнай з сим: Bühler: Tatsachen u. Probleme zu einer Psychologie der Denkvorgänge, Archiv f. d. ges. Psychologie, IX, ст. 86 і сл.

Зачинає ся речене від разу дієсловом, то тоді відпаде поміч, яку в попереднім случаю міг дати від себе іменник, а мотиву репродукційного слід буде шукати деінде. Винайдене його може в таких випадках бути о много тяжше, одначе в прінціпі воно може бути довершене на тих самих основах. В прінціпі, кажемо, бо точне і безглядно певне вказане чинників, що в якімсь конкретнім випадку творили мотив репродукції, можна ледви перевести. Обставина, що дотичне поведене може бути асоціаційно злучене з більшою скількістю зображень та інших поведень рівночасно, веде за собою наслідок, що в конкретних випадках не фунґує з правила якийсь оден, означений елемент як репродукційний мотив, лиш радше роль мотивована є розділена на цілий ряд елементів, що попри се фунґують рівночасно також як мотиви для інших поведень і зображень. Так творить ся нерідко злуда, неначеб взагалї не було чинників репродукційних, які можна-б вважати відповідальним за актуалїзацію поведеня і неначеб поведене удержуване було у своїй функції чинниками, незведимими на асоціяцію. Як звісно оден з сих чинників добачують деякі психольоґи у „наставлених“.

Що слід розуміти через слово „наставлене“, не легко зформулувати зогляду на обставину, що ріжні автори беруть се понятє не у тім самім розуміню.

Ми виводили вже на вступі сего розділу, що є вказаним з ріжних зглядів признати в процесах асоціяційних кромі зображеням чималу роль також чинникови, який нелегко зде-фінїювати, на який ми одначе вказали на прикладах і — навязуючи до мірковань Мілера — назвали „поведенем“ („Verhaltungssweise“). Колиж тепер вчитувати ся в се, що на приклад Бец (Betz) розуміє під понятєм наставленя, яким залюбки послугуеть ся, то зараз впадає в вічі, як дуже його „наставлене“ зближене до сего чинника, котрий ми називаємо „поведенем“.

Бец протиставляє „наставлене“ „представленю“ (зображеню), як спосіб, яким ми реаґуємо на якесь зображене, як „Attitude“, яку ми занимаємо зглядом него; воно включає в собі руховоорґанічні наслідства подразнень (усе те, у чім теорія Джемса-Лянґе добачує суть почувань) разом з психічними корелятами тих наслідств, а поза тим іще дещо інше, що не легко описати, а що означають звичайно виразами такими як „увага“, „заціківлене“ і пр.[1])

[1]) W. Betz, Vorstellung u. Einstellung, Archiv f. d. ges. Psychologie Bd. 17. ст. 273 і сл.

Коли Бец силкуеть ся заступити слово „наставлене“ якимсь иншим словом, то не находить красшого як слово „поведене“: „Also zu irgend einem Erlebnis verhält sich man immer irgendwie. Und dieses Verhalten, diese Reaktion, diese Attitüde will ich hinfort immer mit dem Wort Einstellung bezeichnen, im Gegensatz zur Vorstellung...[1])

Споріднене Бецового „наставлене“ із сим, що ми розуміємо під „способом поведеня“, є отже очивидне.

Спосіб, яким Кріс (Kries) характеризує „наставлене“, трохи инший як у Беца, оба сходять ся одначе в многих точках. Ріжниця лежить передовсім в тім, що Кріс сильнїйше підчеркує недоступність наставленя для контролї свідомости, чим Бец. Для Кріса є наставлене „церебрильним способом поведеня“ (Zerebrale Verhaltungsweise), про яке він переконаний, „що принайменше основної і для його функціонованя важної його частини годї шукати між явищами свідомости („dass wenigstens der wesentliche und für ihr Funktionieren wichtige Teil nicht in Bewusstseinserscheinungen gesucht werden kann“[2]).

Наставлене має на погляд Кріса силу рішати про напрям, в якім має відбувати ся обнова зображень, само воно одначе не є асоціяцією. Воно є „церебральною зміною“, яка декотрі асоціяційні шляхи отвирає, а інші замикає, і має проте для ходу психічного житя значінє неначеб зворотниці зелїзничої; у певнім значіню стоїть воно отже понад асоціяцією.

Дальша характеристична черта наставленя лежить після Кріса іще у єго легкій „відзивности“ (Ansprechbarkeit); його мож легко ввести в рух і змінити його напрям.[3])

Коли тепер аналїзувати приклади, в яких на погляд Кріса діяльним є наставлене, то показує ся, що діє ся тут так, як в обговорених нами передше прикладах з области явищ мови.

Чи я ту саму пару букв „ch“ вимовлю раз по італїйськи як звук „к“, чи иншим разом по французьки як звук „ш“, зависить від сего, чи я „наставлений“ на італїйське, чи на французьке. Чи я зі знаком „O“ злучу раз зображене „зеро“, чи иншим разом зображене „Oxigenium“, залежить від сего, чи я „наставлений“ на математику, чи на хемію. Отсе випадки наставленя у розуміню Кріса, сего іменно, яке він описує близше

[1]) o. c. Том 17. ст. 270.
[2]) o. c. ст. 27.
[3]) Kries, o. c. ст. 4.

як коннективне наставлене, тому що воно рішає про се, котрий з двох чи більше психічних елементів, які є злучені асоціяційно з якимсь означеним иншим елементом і можуть бути через него обновлені, дійсно переступлять поріг свідомости. Иде туть особливо о евентуальність, де рішене про вибір між двома, чи більше можливими обновами довершує ся за одним так сказатиб замахом не для одного елементу, лиш для цілого їх ряду. Ось так на приклад рішає нотний ключ, що стоїть на початку музичного твору, про значіне не одного нотного знаку, а про всї нотки твору.

Крісови не чужий факт, що рішене про напрям, в якім має відбути ся репродукція асіціонованих елементів, можна зводити знов на асоціяційні закони. Коли зображене „А“ є засоціоване і з „а“ і з „в“, то про питане, чи пізнїйше в данім випадку зістане через „А“ обновлене зображене „а“ чи „в“, рішає з правила психічна констеляція. Коли „А“ завсїгди, коли воно було у парі з „а“, находило ся рівночасно в товаристві зображеня а', а коли було у парі з „b“, находило ся в товаристві в', то пізнїйше хід репродукції навязуючий до А залежати ме від сего, чи разом з ним виступить а' чи в'; а' і в' мають в тім випадку значіне асоціяційних „помічників“ (assoziative Hilfen) в відношеню до елементів „а“ і „b“. Але Кріс переконаний, що спрямоване репродукції у випадках, які він причислює до наставлень, не довершує ся сим способом. Що правда, не доказує він, як на се звертає увагу Мілер, що асоціяційне толковане у сих випадках дійсно неможливе, одначе він дає пізнати причини, які склонюють його вважати такі випадки незводимими на асоціяцію. Коли спробувати поясняти випадок з наставленєм на відповідний спосіб читаня нот таким чином, що у ключі нотнім добачувати меть ся асоціяційний помічник в повисше зясованім розуміню, то інтерпретація така здаєть ся розбивати ся о слїдуючий заміт: Зображене ключа порішає, як ми вже згадали, напрям обнови не для одної нотки, лише для цїлого їх ряду; внутрішний досвід показує одначе, що ключ нотний зникає після означеня через нас єго роду з области свідомих психічних проявів, що ми одначе не оглядаючись на се, все дальше інтерпретуємо підчас граня чи співу нотки згідно з єго вимогами. Видаєть ся отже невмісним, вважати ключ асоціяційним помічником при інтерпретованю отсих дальших ноток, коли єго зображене не супроводить їх опісля. Сей момент має видно Кріс головно на тямці,

коли каже, що сущної частини наставленя годї дошукувати ся між свідомими проявами.[1])

Можна, що правда, намагати ся вдержати асоціяційне пояснене у тім випадку так, що кажеть ся зображеню ключа оставати у станї „лятенції“ (Latenzzustand) і з сего місця виконувати репродукційний вплив. Можна одначе взяти инший ще момент до помочи, а саме перенести відповідальність за напрям репродукції у дотичних випадках з „чистих“ зображень на ті елементи, які в видї Бецового „наставленя“ супроводять зображеня, се єсть на „поведеня“.

Та ми вже передше говорячи про явища мови завважили, що поведеня власне з приводу своєї спосібности входити в асоціяційну звязь з численними иншими поведенями і зображенями, доходять до спроможности, удержувати ся у фунґованю постійно через довший час при помочи численних раз враз змінюваних чинників, через що як раз виходить злуда, неначеб не діялось се силою асоціятивного механїзму. Кожда мова обіймає множество поведень, що творять питому для неї флексію та порядок реченя. Коли ми знаємо дві ріжні бесїди, то у нас істнує тим самим спосібність актуалізувати відповідно обставинам дві ґрупи таких поведень. Котра з них ввійде в рух, залежить від сего, на котру з обох мов ми „наставлені“. Коли ми на приклад зачали говорити по французьки, тодї актуалїзують ся поведеня питомі французькій мові, одна за другою, автоматично, без конечности усвідомляти собі все наново, що хочемо говорити французькою, а не німецькою мовою. Діеть ся тут отже подібно як у Крісовім прикладї ключа нотного. Є одначе злишним покликати ся в тім случаю на „церебральну зміну“, щоби зрозуміти явище. Бо ріжнородні поведеня, питомі французькій мові, стикають ся раз у раз між собою і зі зображенями французських слів підчас нашої науки французької мови; через те всі вони остають між собою у асоціяційнім повязаню і служать собі взаїмно як асоціяційні помічники. Й тому не дивниця, що коли раз кілька елементів сеї великої ґрупи дійде до актуалїзації, вводить ся тим самим в рух ціла ґрупа і стає ся на довший час міродатна для напрямку репродукції.

Коли ми володієм не лиш мовним, але також і письменним боком якоїсь мови, то тодї й поведеня, що ведуть до відчитаня букв, належати муть у одну або у другу ґрупу, о скільки йде

[1]) Порівняй до сего цитат з розвідки Кріса ст. 18 сеї працї.

о букви, питомі включно одній чи другій мові. Зогляду на се вони піддержувані через инші елементи ґрупи в чинности, і самі від себе взаїмно піддержують дотичну ґрупу в дійствованю. Так воно толкуєть ся, що ми наставлені раз на французьку чи італїйську мову виговорюємо ті самі букви „ch“ раз як „ш“, а другий раз як „k“, не послугуючи ся свідомо ніяким правилом. Факт, що ми під сей сам оптичний образ слова чи взагалї оптичний якийсь знак підкладаємо раз се, а раз инше значінє, зависимо від наставленя, належить до сего самого роду появ і допускає таке саме толкованє.

А як поведеня можуть дізнавати спонуки з боку зображень, то дієть ся се також у відворотнім напрямі. Що правда, з огляду на факт, що ті самі поведеня з правила злучені з ріжними зображенями (ріжні іменники і дієслови можуть мати однакову відміну), може дане поведенє призвати у свідомість ледви якесь уже означене зображенє, воно може одначе зрушити цілу ґрупу зображень словних, на яких воно давнїйше відбувало ся. Через се можуть дотичні слова лекше переперти репродукцію як слова, котрим ті поведеня чужі, чим також по части поясняє ся факт, що нам, коли ми зачали говорити якоюсь мовою, мимохіть насувають ся на гадку слова дотичної мови лекше як слова мови другої. А се поява, яка відповідає „диспозитивному“ наставленю у Кріса.[1]) Таким способом можна отже довший тривок поведеня і разом з сим ограниченє репродукції на якусь замкнену ґрупу зображень погодити дуже добре з законами асоціяції.

Те саме відносить ся й до инших, Крісом наводжених особливих прикмет наставлень, а саме „легкости“ (Leichtigkeit) і скорости (Schnelligkeit), з якою наставленя можуть зміняти ся. І вони не стоять на перешкоді асоціятивному поясненю явища. Треба тільки мати на тямці момент, який ми перед хвилею обговорювали, а саме, що в дотичних випадках повторюють ся, так як воно дієть ся у проявах мови, ті самі поведеня на великій скількости ріжних елементів. Через се поведеня отсі осягають дуже високий степень вправи, яка уможливлює їм скоро в разї потреби увійти в чинність і опісля уступити місце иншим.

При обговорюваню наставлень ми обертали ся головно в области явищ мови, тому, що явища, про які нам йде, можна тут вигідно розслїджувати. Те одначе, що ми там бачили,

[1]) Kries, o. c. ст. 14.

відносить ся й до инших царин психічного житя. Те, до чого довели нас міркованя над „поведенєм“, находить своє примінене й поза сферою мови; і там стрічають ся „наставленя“, які мож порозуміти на сей сам спосіб.

Випадає тут згадати, що випадок, де одно зображенє здаєть ся рішати про репродукцію цілої ґрупи зображень, пробувано розяснити понятєм асоціяції комплексів (Komplexassoziation)[1]. Що один елємент прикликує нараз цілу ґрупу у свідомість, походить, як кажуть деякі психольоґи, звідси, що ті елєменти вяжуть ся з собою в комплекси. А наш механізм асоціяційний є сего рода, що його змаганєм є відтворювати цілї комплекси, а не поодинокі елементи. При чім суть комплексу лежить у тім, що елєменти не стоять з окрема поруч себе, лиш що істнують нитки, що йдуть від елєменту до елєменту і вяжуть їх у цілість.

Не наше завданє входити тут близше у питанє асоціяції комплексів. Всеж таки сконстатуємо, що коли шукати за отсими нитками, що вяжуть елєменти комплексу в одно і позволяють йому репродукувати ся як цілости, то натрапляєть ся у першій мірі як раз на сей чинник, який ми назвали „поведенєм“.

Тут належить дискутований часто приклад мельодії. Причину, чому мельодія творить єдність, добачує дехто в обставинї, що поодинокі тони мельодії двигають на собі спільно одну форму (Gestalt), яка із них творить ся; і отся форма має бути злучником елєментів. На кождий випадок одначе форма не є виключним чинником, що звязує психольоґічно з собою тони мельодії і спричинює перехід від одного до другого. Чергу зображень тонів співаної чи граної мельодії супроводжує орґанічно-руховий процес, який, коли точнійше звернемо на него увагу, зраджує себе вражінями напруговими та дотиковими, які при співаню льокалїзовані головно у знаряді голосовім, а при грі у руцї. Є звісне з досвіду, що се орґанїчно-рухове дійство може так само, як анальоґічне дійство при мові, змеханїзувати ся так, що виразне зображуванє поодиноких тонів стаєть ся майже злишним для його переплину. Доказом на се приклад численних пяністів, які твір написаний в акордах грають з памяти, не послугуючись при тім зоровим пригадом нотного тексту, а які не в силї також покористувати ся при тім акустичним пригадом твору, бо не достає їм зовсім спосібности

---

[1]) Otto Selz, Ueber die Gesetze des geordneten Denkverlaufes. Stuttgart, 1913.

представити собі акустично акорд, обіймаючий більшу скількість тонів (що у музиків не рідко лучаеть ся). Серед тих обставин обнимає музична репродукція більше тонів, чим може їх бути психольоґічно обновлених у виді зображень. Річ ясна проте, що влучну гру годї звести в тім випадку без останка на влучну репродукцію зображень тонів. Радше самі рухи граючого є тими елементами, які засоціовані з собою уможливлюють влучну репродукцію твору.

Подібно дїеть ся при співаню мельодії, хотя роль рухового чинника не слїдна тут так виразно. І тут супроводжає руховоорґанїчний чинник тони мельодії, і що є важне, виповняє собою також переходи вік одного тону до другого, тому, що орґани голосові не в силї нагло змінити положеня, що відповідає одному тонови, але мусять довершувати його у тяглім переходї. Се сей процес, який усвідомлює ся нам як підношенє, зглядно обнижуванє голосу, як хід в гору або в долину. А при переходї від тону до тону маємо не лиш якусь тяжку до описаня свідомість, що виконуємо крок, а „відчуваємо" якось рівночасно величину сего кроку. Ми чуємо се якось, чи в нас напруженє мязів орґану обмінюєть ся ще більшим напруженєм чи противно звільненєм. Є тут якесь поведенє переходу (Übergangsverhaltungsweise), яке проявляє себе на внутр „переживанєм переходу" („Übergangserlebnis").

Ся обставина о стілько важна, що отсї „переживаня перехідні", які значать великість кроку від тону до тону, остають такі самі й тодї, коли мельодія змінить скалю. Ті поведеня помагають проте вдержати інтервали тонів мельодії і при зміненій вихідній точцї порядку тонів.

Так ось можна віднайти в области зображень тонів чинники того самого рода, як ті, що є діяльні при явищах мови. Можна отже і тут відкликати ся до сих чинників, щоби „наставленя", які трафляють ся в сїй области, пояснити при їх помочи як явища асоціяційні.

Музик, що грає кусник нотний, менше дбає про се, щоби інтерпретувати влучно кождий значок нотний згідно з приміщеним на вступі ключем, як радше про се, щоб добре трафити інтервал, ведучий від тону до тону; а сей остає прінціпіяльно такий сам для двох якихсь ноток без огляду на рід ключа;

---

[1]) Ся можливість пояснюваня не чужа Крісови; він опрокидує її без основнїйшої критики.

так може музик виконати крок означений інтервалом зовсім влучно, не перевівши передше відповідаючої ключеви інтерпретації обох значків. Щоби отже зрозуміти факт, що музик, раз наставлений згідно з родом ключа, грає поправно цілий кусник, не думаючи безперервно про ключ, є навіть злишним приймати утаєне ділане його з під порога свідомости; він дасть ся при узглядненю згаданого чинника дуже добре погодити з законами асоціяції.

Те, що ми старали ся зясувати на прикладі мови та мельодії, відносить ся „mutatis mutandis“ і до инших областий зображень, хоча вказане на одвітні „поведеня“ тут нераз тяжше, тому що їх психофізичні складники не всюда однаково маркантно зазначують ся. І тут можна найти при точнійшім розгляді сей елемент, що вставлений поміж властиві представленя творить між ними перехід.

Так можна сконстатувати сей чинник як посередник при репродукованю пар зображень, що як члени певних для льоґіки важних відношень лежать в основі процесів думаня.

Коли ми переходимо від зображеня чогось великого до чогось малого, то, як показуєть ся, перехід сей зазначуєть ся якось у психіці. Ми цілим нашим єством застосовуємо ся якось до сеї зміни, неначе применшували би і звужували при тім себе самих. При переході в противнім напрямі слідне противно якесь внутрішне поширенє, якийсь хвилевий приріст нашого я. Перехід такий заключає з правила у собі також емоціональний складник, який тоді стаєть ся особливо замітним, коли члени противенства велике — мале приймають крайні форми. Ліпс говорить тут про квантитативні почуваня. Рівночасно процес зазначує себе рухово о стільки, що ми зглядом великих предметів звикли инакше поводити ся як зглядом малих. Обоє вони вимагають иншого способу оглядання їх хватаня. Зміні членів сего противенства відповідає проте також переміна поведеня, на якій то зміні основуєть ся як раз „переживанє переходу“.

А що цілість є більша як її частина, то подібне поведенє супроводжає також перехід від цілости до частий; також важний для льоґіки перехід від надрядного до підрядного, від genus до species і на відворот містить в собі з тих самих причин подібний складник.

Колиж ми таким чинникам признамо роль в перебігу психічних процесів, то мусимо тим самим признати їм участь і при репродукованю тих процесів, так як зробили ми се відносно попередно обговорених нами поведень.

При обнові двох чи більше зображень намагають ся не тільки вони самі дістати ся у свідомість, а істнує попри се також завсїгди стремліне повторити поведене, яке зберігали ми при першій їх появі і яке творило перехід від одного зображеня до другого. Коли обставини є сего рода, що одно і друге, се єсть зображенє і звязуюче їх поведенє не може рівночасно перебити ся у свідомість, то можуть відповідно обставинам зображеня відділити ся від переживаня переходу і без них дістати ся у свідомість, але можуть також навідворот бути запиненими зображеня, а тільки само пережите переходу може перемогти перепони і дістати ся понад поріг. Се переживанє побуджує очивидно всї елементи, для яких переходу воно є характеристичне так, що у вислїдї місто стремлячої з початку до обнови пари зображень обновить ся инша, така одначе, якої стріча характеризуєть ся подібним переживанєм.

Сим способом можна толкувати механїзм розвязки „завдань“ в розуміню Watt'a. Коли ми кілька разів довершили переходу від зображеня надрядного до підрядного, тодї поведенє характеристичне для черговання у нашій свідомости того рода зображень переходить в стан сильного розбудженя зглядно персеверації; коли тепер якесь довільне зображенє передістанеть ся у свідомість, то отсе поведенє ділати ме в тім напрямі, щоби викликати у свідомість друге зображенє, що разом з першим основує таке саме переживанє переходу, а тим самим остає до него в подібнім льоґічнім відношеню.[1])

Дійство таке може бути супроводжене свідомою волею, в котрім то випадку говоримо про намірену розвязку завданя; або се може діяти ся без свідомого наміру; є се той випадок, в котрім Кофка говорить про „утаєне“ наставленє.

Звісний добре з досвіду випадок персеверації поведеня, що детермінує по части рід відношених зображень, а передовсїм їх чергу, се випадок персеверованя в нас якогось означеного ритму. Бо ритм, розгляданий з психо-фізиольоґічного боку, є як раз „поведенєм“ в повисше обговоренім значіню.

Коли нам вбив ся у тямку якийсь ритм (на приклад ритм якогось вірша), то він бере на якийсь час в свої руки напрям репродукції слів, перепускаючи лиш ті з них у свідомість, що підчиняють ся сему ритмови; таким чином ми є мимохіть спонукані „говорити віршом“. В нас істнує тодї „утаєне настав-

[1]) Порівнай до сего: Müller, o. c. ст. 379.

лене“ на отсей ритм. Але ми можемо підчиняти сей процес також нашій волї; в тім случаю стоїмо перед завданем“, яке розвязуємо „з наміром“.

Ми заналїзували до тепер кілька прикладів з области психічних явищ, щоби задемонструвати на них участь чинника, названого нами поведенем, у психічнім житю, і рівночасно вказати на се, яку він має вагу для проявів, які зводить ся звичайно до асоціяції зображень. Чинник сей, особливо руховий його бік, не є для психольоґії нічим новим. Згадуеть ся про него у тих розділах психольоґії, де мова про рухи; там констатуеть ся також, що елементи рухові можуть вязати ся у ланцухи. Тільки що говорить ся у тих випадках радше про вправу та призвичаєнє як про асоціяцію, котру то підносить ся до зображень. Оінаше сей чинник перенизує процеси, яким підлягають зображеня, у такій великій мірі, що годї його виелїмінувати цілком з зображень. Чим більш тепер, як ми се власне робили, підчеркуеть ся участь рухово-орґанїчного чинника в дійствах асоціяції та резолюції, тим замітнїйшою стає звязь асоціяції зображень з процесами, що обіймають цілість психофізичного орґанізму. Бо асоціяція зображень є лиш специяльним випадком вправи, чи там призвичаєня взагалї, яке поза область зображень сягає в дальші та глибші почви психофізичних дійств.

§ 5. Осуд і наставленє.

Ми нарочно представили вперед точнїйше обстанову (Tatbestand), так як вона на погляд Кріса має місце в поведенях. Бо коли з черги розслїджувати обстанову, яка заходить у випадках, котрі Майнонґ кладе в основу понятя осудних почувань, то показуеть ся, що оба випадки мають неодно-спільне. Інтересно помітити, що Кріс та Еренфельс характеризуючи обстанову, перший при наставленях, а другий при почуванях осудних, роблять се дуже подібним способом.

Як ми се показували у попередній статї, признає Еренфельс осудови силу, надавати зображеням (через влученє їх у субєктивну дійсність) живість та збогачувати їх зображенями побічними (Nebenvorstellungen) і вражінями вітальними[1]), що не остає без впливу на почуваня. І як знаємо дальше, опрокидує Еренфельс при тім погляд, неначеб можна вплив осудів на хід зображень порозуміти як обяв вправи. Він каже:

[2]] Про ріжницю між почуванями осудними і представними, ст.

„Hiemit dürfte die Wirksamkeit der Urteile auf den Vorstellungsverlauf charakterisiert sein. Sie geht immer über den Weg einer Ein- oder Ausschaltung in das oder aus dem Causalgewebe der subjektiven Wirklicheit... Über die physiologische Grundlage des Gesetzes ist eine gleich wahrscheinliche und naheliegende Hypothese wie bezüglich der relativen Glücksförderung nicht aufzustellen. Nur soviel kann als wahrscheinlich behauptet werden, dass die betreffenden physiologischen Vorgänge Verwandschaft mit denjenigen der Wirkungen der Gewöhnung zugrunde liegenden zeigen werden... Dennoch kann des Haften der Phantasie an dem Causalgewebe der subjectiven Wirklichkeit physiologisch nicht lediglich als ein Bevorzugen der „ausgefahrenen Geleise“ betrachtet werden; vielmehr scheint dem der Einschaltung in die subjective Wirklichkeit entsprechenden physiologischen Vorgang hiebei die Rolle eines Weichenstellers zuzukommen, welcher durch einen gelinden Druck (der meistens, aber nicht immer, durch das Urteil besorgt wird), die folgenreichsten Verschiebungen gleichsam zum Einschnappen zu bringen vermag.“ [1])

Ми бачимо отже: порівнане зі зворотницею, яким послугує ся Кріс, щоби зясувати своєрідну породу наставів, насуває ся також Еренфельсови як влучне унагляднене механїзму діланя осудів. А коли Кріс підчеркнув легкість та скорість, з якою наставлене спроваджує далеко ідучі наслідки в психічнім житю, як його особливу черту, то Еренфельс говорить зовсїм подібно про „важкі у наслїдки пересуненя“, що „неначе заскакують“ по легкім натисненю.

Діспропорція між antecedens **і** consequens, **се отже сей момент, що витискає окреме пятно зарівно на наставленю, як на осудї. При тім се в ґрунтї річи та сама можлива інтерпретація явищ, проти якої оба автори застерігають ся. Кріс замічає, що наставлене не стоїть близько асоціяції, не хоче однак признати ідентичности їх обох; Еренфельс замічує, що „влучене“** (Einschaltung) **в тканину дїйсности“ є споріднене з появами призвичаєня, заперечує одначе ідентичности обох явищ. А що призвичаєнє та асоціяція зі собою тїсно звязані, бо оба є проявами вправи, то бачимо, що се та сама можливість поясненя явищ, яку оба автори відкидають.**

[1]) Chr. v. Ehrenfels, System der Werttheorie. Bd. I, ст. 247.

Представлене стану річи при наставленю і при осуднім почуваню, так як ми найшли його и Еренфельса і Кріса, робить нас уважними на схожість обставин у обох випадках, яка ще більше виходить на світло через факт, що Кріс сам звертає увагу на звязь між знанем (яке саме висловлюєть ся в осудах) і наставленем.[1])

Схожість обстанови в обох випадках виступає ще більше, коли ми явище, яке є для Майнонґа вихідною точкою при понятю осудних почувань, вставимо у рамці цілого психофізичного процесу, з якого його виділено. Коли ми розглядаємо цілість психічного стану так, як вона представляєть ся у випадку, коли ми про щось переконані, в протиставленю до випадку, де нам не дістає сего переконаня, то показуєть ся, що окремішність обох случаїв зазначуєть ся не тільки внутр области почувань, лиш що істноване або неістноване якогось переконаня дотикає психофізичні процеси в цілій їх обсаді. А коли є оправданим говорити про осудні почуваня, то мож говорити у тім самім змислї про осудні зображеня, осудні суди, осудні бажаня, осудні постанови і т. д. Бо як є почуваня, які не появили ся би, коли би не було одвітного переконаня, то так само лучають ся зображеня, бажаня, рішеня і т. д., яких поява є обусловлена істнованем якогось переконаня.

Що осуди можуть мати основою инші осуди, се факт добре звісний психольоґії міркованя. А що дальше ми сего тільки можемо серіозно хотїти, в чого можливість ми переконані, се також факт звісний добре психольоґії. Що дальше поява зображень і вражінь зависима в деяких випадках від істнованя відповідного переконаня, на се здаєть ся також вказувати психольоґічний досвід. Пригадуємо собі, що Еренфельс у тій саме обставині добачує жерело осудних почувань.[2])

Та ріжниця психічної обстанови в случаях істнованя і неістнованя якогось переконаня допускає ще иншу характеристику. Ми поводимо ся, так можна сказати, зглядом річи або факту з правила инакше, коли ми віримо в їх дїйсність, як тоді, коли ми отсю річ чи факт без відносної віри „лише зображаємо“. Коли я вірю, що предмет, який порушає ся в кутї комнати се небезпечний звір, тоді я держу себе постійно на осторожности перед ним, мої очи і взагалї ціла моя увага по—

---

[1]) Kries o. c. ст. 21.

[2]) Ся стаття ст. 26.

невільно звернені на него, якесь напружене захоплює мою душу і цілий мій орґанізм, між тим як я безперестанно готовий тікати перед ним або боронити ся. Инші вражіня, які намагають ся дістати ся на поле моєї свідомости, находять дорогу замкнену. А коли я лиш тільки представляю собі, що дотичний предмет є щось небезпечне, не маючи сам віри в се, тоді відсутний є також острах, відпадає дальше примус вважати на предмет, а також напружене мязів і готовість оборони чи утечі, взагалї ціле попередне „поведене“.

Коли я вірю, що на земли лежить дорогоцінний предмет, то в мене безпосередно проявляєть ся стремлїнє зігнути ся та підоймити його. Коли у се не вірю, а лиш тільки се собі зображаю, то тоді відпадає і се стремлїнє, а коли воно й є, то таке слабе, що ледви можна його помітити. Можнаб отже в тім самім змислї, в якім Майнонґ говорить про осудні почуваня, говорити про „осудні поведеня“ і протиставити їх „представним поведеням.“

Вертає так ось і тут сей орґанїчно-руховий чинник, якому ми передше присвячували нашу увагу. Що більш мож навіть сказати, що ріжниця, о яку йде нам в тім моментї, найбільше замітна як раз в области сего чинника. Та ми бачили вже передше як близько „поведеня“ стоять побіч наставлень. І дійсно можна на приклад сказати цїлком добре, що віра в правдивість якогось предмету викликає в нас зовсїм инше „наставлене“ зглядом него як „само лише зображене“ сего предмету. Таким чином стаємо на новій точцї погляду, з якої можна порівнати вплив осуду на хід психофізичних дійств з появами наставлень.

Річ ясна, що вичислені дотепер наступства переконаня (віри) не мусять виступати кожде про себе з окрема, але що вони можуть лучити ся між собою так, як воно звичайно й дієть ся. Так було в випадку поведеня зглядом предмету викликаючого острах, який ми передше наводили. Випадок, де вплив переконаня замітний виразно лиш у якійсь одній вузко відграниченій сфері свідомости, є отже випадком граничним. Як такий мож власне вважати осудні почуваня. До понятя сего доходить ся або так, що при розслїдї наступств осуду ограничить ся на саму тільки емоціяльну область, або також так, що возьметь ся під згляд якісь граничні випадки, де отсї наслїдки легко замітні лиш у области почувань, між тим як вони деінде майже не слїдні.

В житю здійснюєть ся найчастійше як раз відворотний випадок, сей іменно, де наслїдки переконаня (як противенства до самого лише зображеня) маркантнїйші серед инших областий

психічного житя і тільки мало впливають на почуванє. Наше „поведенє“, наше діланє є у першій мірі тим чинником, що зависить від переконань.

Ціле наше буденне житє довершуєть ся безупинно під заложенєм певних фактів, в які ми віримо. Так урядник іде до бюра вірючи, що воно нині істнує так само як істнувало вчера; він понехав би сего діланя, колиб не було в него сеї віри. Під анальоґічним заложенєм іде по бюрі до ресторану, вертає домів і т. д. Що між тисячними переконанями, які він має і які він засвоює та, які раз в раз кермують його поведенєм[1]), стане одно для него жерелом приємности чи смутку, се радше виїмок, як правило.

Коли отже почуванє осудне творить лишень одну сторону, один відломок далеко ширшої обстанови, то є річию зрозумілою, що питоменности сеї обстанови не рівнодушні і для осудного почуваня. Анальоґії істнуючі між осудним поведенєм і наставою не є таким чином без ваги і для сего почуваня.

Ми отже вертаємо знов до прослїджуванє сих анальоґій.

Достроєне до осуду поведеня чергуєть ся з поведенєм достроєним до „самого тільки зображеня“ так само певно і скоро, як дієть ся се з наставленями в розуміню Кріса. Поведенє таке є також в силї, коли раз якісь обставини ввели його в рух, вдержувати ся так само довго і певно, як дієть ся з наставленями. Можна й тут також найти приклади, що схожі на Крісовий приклад коннективного наставленя. Як при тексті нотнім ті самі нотки викликують два зовсім окремі способи гри зависимо від роду приміщеного на вступі ключа, так само заставляють нас ті самі, почуті нами реченя, поводити ся в зовсїм инший спосіб зависимо від сего, чи ми віримо у зміст сих речень, чи нї. Коли на приклад чуємо ті слова з уст актора на сценї, то не признаючи їх змісту дійсним, поводимо ся в реакції на них зовсїм инакше, як колиб ми слова ті почули серед обставин, що наказувалиб нам брати їх як правду. І так само не мусимо ми, подібно як се було з мельодією відносно ключа, пригадувати собі безнастанно, що се, що чуємо або бачимо, правда зглядно неправда; відповідне поведенє здаєть ся вдержуватись автоматично. Так на приклад у театрі ми не мусимм постійно усвідомляти собі, що те,

[1]) Ми беремо тут слово „поведенє“ у ширшім трохи значіню як передше, обіймаючи тим словом не сам лише рухово-орґанїчний чинник, але й инші наступства переконань, отже й зображеня, осуди, рішеня і т. д. Там де слїд буде ужити слова „поведенє“ у тїснійшім значіню, буде се з окрема зазначене.

що чуємо і бачимо, не дійсність, щоби приміняти наше поведенє згідно з ситуацією, лиш раз наставлені на театральну злуду, вдержуємо себе автоматично в дотичнім роді поведеня.

А се сконстатованє схожости положеня в обох випадках ми не можемо оставити без виведеня із нього консеквéнцій. Бо подібність явищ насуває сама собою здогад, що пружини, які їх викликують, також того самого роду. Що отже „осудне поведенє“ по своїй сути споріднене з появою описаною Крісом як „наставленє“, се перший здогад, який підсуває повисше зіставленє.

А що ми вже передше висказали тверджене, що обговорені нами появи наставлень можна підпорядкувати появам асоціяційним, то повисший здогад переходить в инший, а саме, що поведенє осудне можна зрозуміти як дійство асоціяційне.

З огляду на обставину, що явища асоціяційні є проявом вправи, мож отсей здогад сформулувати також так, що поведенє осудне се витвір вправи. Є се саме здогад, який, як знаємо, Еренфельс опрокидує, а який нам видаєть ся влучним. Ми власне у слідуючім будемо старати ся удостовірити сей здогад. А до сеї цїли необхідне взяти обстанову, якої пружини ми хочемо прослідити, що раз під увагу, щоби по можности вхопити їх суть.

§ 6. Що значить „переконанє“ як условина поведеня.

Ми можемо обстанову, о яку тут йде, висловити також так, що сконстатуємо: ми реаґуємо на являючий ся у свідомости елємент (спостереженє, зображенє і т. д.) з правила инакше, коли сей елємент виступає разом з якимсь з ним звязаним переконанєм, як коли сего переконаня нема. Переконанє, о яке тут йде річ, мож точнїйше означити як переконанє про дійсність чогось; при чім беремо слово дійсність у ширшім значіню, в якім воно може бути віднесене рівно добре до річий як до фактів, позитивних і неґативних; а робимо се з огляду на вигоду, не торкаючи ніжнїйших льоґічних ріжниць, що заходять між способами бутя річи і факту, а також між способами бутя фактів позитивних і неґативних, тому, що ріжниції отсі для наших цїлий несущні.

А тепер перейдім до нової точки. Ми сказали, що переконанє про дійсність якогось „чогось“ може бути условиною якоїсь реакції. Чи се „переконанє“ розуміти тут треба в значіню актуального (в протиставленю до потенціяльного) переживаня? Се значить: чи наше попередне сформулованє має значити, що ми вважаємо причиною якоїсь реакції актуальний суд в значіню

окремого психічного явища? Сего не мали ми зовсім на меті. Бо ми лишаєм на боцї питанє, чи взагалї те, що називаєть ся звичайно переконанєм, має окремий психічний корелят (істнують звісно теорії, які сему заперечують), а дальше чи евентуальний психічний корелят переконаня, яканебудь булаб його порода, мусить зявити ся актуально, щоби викликати дотичну ріжницю у поведеню, чи може вистарчає само лише потенціяльне його істнованє.

Що правда мусимо приймити, що психічна констеляція у випадку, коли ми про щось переконані, ріжнити меть ся якоюсь познакою від психічної констеляції у випадку, коли ми щось „лише зображаємо.“ Одначе питанє про рід сих познак лишаємо на разї нерішеним. Зазначимо тільки, що не тяжко булоб віднайти такі познаки, які ріжнять „констеляцію переконаня“ від „констеляції зображеня“, поминаючи сим осуд, який, о скільки він актуально виступає, належить очевидно також до сих познак.

Коли ми маємо щось не тільки собі представляти, лиш також вважати за правду, то мусить бути якась причина, котра нас до сего спонукує; а та причина буде по своїй психольоґічній сути лежати в якімсь спостереженю, зображеню, чи якімсь иншім психічнім елєменті. Сей елємент належати ме до констеляції переконаня і характеризувати її власне, як таку. Так дієть ся у Майнонґовім прикладі хлопця, котрий тішить ся з приводу переконаня, що забавка стає його власностею. Наколи він набрав переконаня, що забавка належить до него, то зробив він се по тій причинї, що на пр. почув від своїх родичів якісь слова, які йому дали основу до сего переконаня. Так ось власне спостереженє дотичних слів, а пізнїйше згад на них буде становити познаку констеляції переконаня в противенстві до констеляції зображеня. Анальоґічно знайде ся знов у случаях, в яких може для нас більше пожаданим булоб вірити, як лиш зображати, причина, яка нас приневолює обмежити ся на саме тільки-зображенє.

Вертаймо тепер знов до перерваного ходу гадок. Висказане нами передтим твердженє про „осудне поведенє“ констатує факт, що ми caeteris paribus реаґуємо инакше на констеляцію переконаня, як на констеляцію зображеня, при чім приймаємо, що обі констеляції мають відріжнюючі їх питомі познаки, які нас на разї близше не обходять.

Причини рішаючі про се, чи в данім моментї зявить ся в нашій свідомости констеляція переконаня чи зображеня, лежать, як не тяжко замітити, принайменше з правила не в нас самих. Ми приходимо до якогось переконаня або кидаємо його на основі

крітеріїв, які заключає у собі наше окруженє (в найширшім сего слова значіню); і звичайно не в нашій силї творити ті крітерії після нашої вподоби. Се найяснійше видно у випадках, де причина переконаня лежить у якімсь спостереженю; бо якість спостережень не залежить від нас, але від окружаючої дійсности, яка рішає про їх рід і порядок.

Коли тепер узглянднимо, у як великій мірі становлять переконаня крітерії наших переконань, то стане для нас зрозумілою правда, що найбогатшим жерелом наших переконань є окружаюча нас дійсність. Коли отже поява або непоява якогось переконаня зависить від рода окружаючої нас дійсности, а поведенє наше кермуєть ся ріжницею переконань і самих тільки зображень, то з сего слїдує, що дійсність рішаючи про те, як ми віримо чи тільки зображаємо, реґулює на отсій дорозї також наше поведенє. Кермуючи ся після ріжниці переконаня і самого тільки зображеня кермуєть ся наше поведенє тим самим після ріжниці дійсности та недійсности. Ми реаґуємо, мож вкінци іще так сказати, инакше на дійсні предмети і факти, як на недійсні, дані лише в нашім зображеню.

Відмінність нашого поведеня в стрічі з дійсними і „лишень подуманими" предметами замітна з одного боку, на який нам слїд тепер звернути увагу. Вона має іменно характер приноровленя (Anpassung) доцільного з огляду на добро нашого орґанїзму. Є се доцільний обяв, що ми, коли дійсно заходить небезпека, боронимо ся або втїкаємо, і що ми, коли небезпеки нема, не реаґуємо в сей спосіб, хотя ми й зображаємо собі небезпеку; булоб недоцільне, колиб діяло ся відворотно. Подумаймо собі єства, які щонебудь лиш тоді можуть собі зобразити, коли воно дійсне; згадане приноровленє було би для них злишне; для таких єств вистарчилоби кермувати ся зображенями. Саме факт, що чоловік в силї зображати собі предмети й тоді, коли їх нема в рамцях дійсности, вимагає в чоловіка приноровленя до обставин, в яких предмети виступають в самім лиш зображеню.

Теорія розвитку показує нам одначе, що ріжні хосенні приноровленя не дістають ся сотворіням готові, але що сотворіня мусять доперва присвоювати собі сю вправу чи то підчас онтоґенези, чи фільоґенези. Так насуваєть ся гадка, на яку ми вже наткнули ся при иншім ходї міркованя, що доцільне приноровленє нашого способу реакції на ріжницю між дійсними і лишень подуманими предметами, се також витвір вправи, прояв призвичаєня. Сконстатована нами ріжниця поведеня булаб отже не

первісним фактом нашого психічного житя, але випливом постепенного ріжничкованя.

Коли отже істнують згляди, що здають ся підпирати постулят, понимати противенство осудного і представного поведеня як витвір вправи і коли дальше, як ми перед тим виділи, лучають ся в психічнім житю инші схожі явища, які можна поняти як твір вправи, то буде безперечно оправдана проба, розслідити точнійше можливість витвореня сего пристосованя отсею дорогою.

Приноровлене до ріжних обставин довершуєть ся, як ми передше згадали, на протязї онтоґенетичного розвитку так, що первісні, орґанїзмови вроджені способи поведеня ріжничкують ся поволи згідно з ріжнородністю ділаючих подразнень. Се ріжничковане відбуваєть ся так, що на первіснім поведеню довершують ся зміни сего рода, що деякі складники поведеня відпадають, а на їх місце приходять нові. Коли приймаємо, що ті зміни довершують під впливом вправи, то мусять вони, о скільки вони спричинити мають не тілько приріст, але також і убуток у первіснім поведеню, приймати попри форму позитивного призвичаєня також форму призвичаєня неґативного. Поруч сего, що ми звичайно називаємо призвичаєнем, мусить йти також відзвичаєнє. В дійсности сплїтають ся оба явища зі собою в такій мірі, що творять вони властиво дві сторони, позитивну і неґативну, сего самого дїйства. Нове поведенє, що творить ся через вправу, не повстає нїколи з нїчого, а розвиваєть ся дорогою постепенних змін з первісного поведеня, в якого місце воно з часом вступає. Сей процес зміни з позитивною і неґативною стороною продовжаєть ся й тодї, коли дотичне поведенє повтаряєть ся частїйше, хоча-б навіть не було подразнень, які перли-б на його дальшу зміну. Ряд складників якогось поведеня, яке творить замкнену цїлість, стремить іменно до сего, щоби себе скоротити так, що деякі середні члени при продовжуваню вправи нидїють і відпадають, через що довершують ся пересуненя внутр ряду. Процес сей називають, особливо о скілько торкаєть ся він зображень, що беруть участь в процесї, „вилученєм“ (Ausschaltung). Не будемо тут входити точнїйше в механїзм вилученя, сконстатуємо тільки, що хоч доцїльно дїлаюча воля може брати участь у тім процесї, не є вона необхідна, щоби процес вилученя відбував ся. Воно довершуєть ся автоматично „само з себе“. Явищем сим займали ся в послїдних часах анґлїйські і американскі психольоґи з нагоди розслїджуваня поведеня звірят, яким ставляєть ся „завданє“ серед штучних обставин експерименту і які через „проби і помилки“ („Trial und Error“) присвоюють

собі звільна властивий спосіб їх розвязки; дорога, на якій доцільне поведенє виростає повільно з невдатних проб і стабілїзує ся, зістала основно розслїджена.[1])

Замітимо, що вилученє поодиноких зображень є тільки частиною процесу, який доконуєть ся на цілім поведеню і торкаєть ся всїх його складників, хоч в неоднаковій мірі. А саме рівнорядно з сим, як при частїйшім повторюваню поведеня скорочує ся час його тривку, зістають складники його стовплені разом, при чім не всї в однаковій мірі зносять тисненє натовпу. Зображеня, які на загал до свого повного освідомленя вимагають більше часу чим рухові складники поведеня, виходять при тім гірше. Вони випадають поволи одно по другім як свідоме переживанє, а елєменти рухові, які зразу були звязані при помочи зображень, зціплюють ся з собою безпосередно. Таким чином творить ся поява, яка на вні представляє ся як пересуненє рухово-орґанїчного поведеня. Коли передше по зображеню А мусїло слїдувати вперед засоціоване зображенє В, щоби виступило якесь з В засоціоване зображенє b, то з часом дїєть ся поданою передше дорогою так, що зображенє В випадає, через що з часом по А слїдує вже безпосередно b не ждучи на появу В. На вні представляє ся сей процес так, неначеб поведенє b пересунуло ся зі зображеня В на А. Почуваня, які, як звісно, стоять в тїсній звязи з рухово-орґанїчним поведенєм нашого орґанїзму, беруть також участь у тім пересуненю.

Як отже почуванє осудне є відломком загальнїйшого явища, в якім воно містить ся як складова частинка, так само „асоціяційне пересуненє почуваня" (associative Gefühlsverschiebung) се частина ширшого дїйства, яке творить його основу.

Ми висказали здогад, що ріжниця нашого поведеня у випадках переконаня і „самого зображеня" є проявом нашого пристосованя до ріжниці між „дїйсними" і „лиш подуманими" (недїйсними) предметами. Таке сформулованє моглоб від разу стрінути ся з закидом, що невмісне говорити про пристосованє до нереальних, подуманих тільки предметів. Що ріжнородні дїйсні предмети можуть заставити нас до ріжних родів пристосованя, здаєть ся вповнї зрозумілим. Як можуть одначе предмети, яких в дїйсности нема, обусловляти собою приноровленє?

---

[1]) Порівнай до сего: Harvey Carr, Principles of Selection in animal Lerning. Psychol. Rewiew, 1914. Том 21.

§ 7. Про приноровленє до предметів поданих в самім тільки зображеню.

Назначену в попереднім уступі трудність можна усунути показуючи, що приноровленє до зображених тільки предметів можна звести на приноровленє до відповідних дійсних предметів. Дійсність якогось предмету означає іменно у першій мірі таке положенє, яке заключає дотичну річ як частину складову та вимагає поведеня до него приміненого. Саме лише подуманє якоїсь річи означає противно положенє, яке вправді вводить зображенє дотичного предмету у свідомість, одначе не заключає у собі дотичної річи як складник, а за те містить у собі инші річи. І як раз отсї инші дійсні річи, що займають місце тамтої, се той чинник, що приневолює одиницю кермувати після них поведенє. Таким чином діє ть ся, що поведенє одиниці в обох випадках: „в положеню дійсности" і в „положеню недійсности" мусить инакше укладати ся. В практиці проте „подуманий тільки" предмет А не цілковите ніщо, але инший предмет В, що занимає місце першого. Наше поведенє пристосовуючи ся до ріжниці між предметами А і В, пристосовує ся отже тим самим до ріжниці поміж предметом „дійсним" і „лиш подуманим".

Дійсність яблока означає в дитини початково таке положенє, в якім яблоко находить ся десь недалеко дитини, так, що вона може бачити його, взяти в руки і зїсти; тим самим зазначене вже й поведенє, яке дитина згідно з вродженими інстинктами здійснить у відношеню до „дійсного" яблока. Колиж натомість дитина силябізує з букваря при науці читаня слово „яблоко", то в свідомости виступить зображенє предмету, якого в тім випадку не можна анї взяти в руку анї зїсти. Він не належить до положеня хвилї, яке як складники обнимає инші річи, на приклад учителя і книжку, та приневолює дитину пристосувати ся до сих річий, се значить нічого не брати в руки і нічого не їсти, а власне силябізувати. Як бачимо отже на тім прикладї, належить се до сути ситуації, в котрій якийсь предмет виступає як лиш подуманий, що вона встримує поведенє, відповідаюче присутности предмету, а домагаєть ся иншого.

Колиж тепер дитина вчить ся примінити своє поведенє до ріжниці обох положень, вчить ся вона тим самим реаґувати инакше на дійсні предмети як на лиш подумані. Саме ся обставина веде з собою в наслїдку, що приноровленє до самого лиш подуманя предметів є для дитини спеціяльним випадком присто-

сованя до ріжнородности **дійсних** предметів, і з него постепенно розвиваєть ся. Нашею задачею буде тепер підійти близше до сего процесу і усвідомити собі на прикладах його імовірний хід.

Зачнемо від розгляду одного випадку, де на разї не мати мемо до діла з „недійсністю“, а тілько побачимо, як досвід учить нас через вправу ріжничкувати наше поведенє згідно з ріжноманітністю обставин.

Йдучи за вродженим склоном дитина старає ся вхопити усе те, що дотикає її руку, а дальше й се, що попаде під її зір. Її поведенє, її спосіб хватати предмети не є ще як слід пристосований до ріжнородности предметів. Дитина хватає з тим самим уставленєм пальців за круглий і за ґранчастий предмет, за великий і за малий. Тому то й не вдасть ся дитинї з початку часто вдержати предмету, який через се висуваєть ся єї з руки. Коли одначе дитина, перта інстинктовим склоном, понавляє проби, віднаходить вона вкінци такий спосіб, який дає їй спроможність вдержати предмет і донести його евентуально до уст. Згодом при дальшім повторюваню таких проб усталить ся доцільне поведенє, як таке, що заспокоює гін, і воно доконувати меть ся опісля чим раз певнїйше та скорше. Се процес, що не вимагає „думаня“ і свідомої своєї цїли волї, а йде автоматично, методою „проби і помилки“, яку ми вже згадували передше.

Коли така вправа відбула ся при якімсь означенім предметї А, то коли пізнїйше якийсь инший предмет В подразнить дитячий нахил до хватаня, старати меть ся дитина початково ужити навчених попередно рухів хватаня зглядом предмету В, при чім вони покажуть себе непригожими; тодї вправа подібним шляхом як попередно доводить до сего, що тамте поведенє підлягає переміні і витворюєть ся з него нове, пристосоване до нового предмету.

Витворенє нового пристосованя не значить одначе, що старе мусить тим самим затратити ся, лише, о скільки досвід проводить раз предмет А, а раз предмет В у стичність з одиницею, удержують оба роди поведеня. Вони асоціюють ся іменно, кожде про себе, з психофізичними корелятами предмету А, зглядно предмету В так, що ті актуалїзують опісля одно або друге залежно від обставин.

Річ ясна, що поведенє хватаня, яке ми тут узяли як приклад, ріжничкуєть ся не на два, а на велике число істнуючих побіч себе потенціяльно відмін, остаючих до себе у ріжних степенях схожости. Ми вчимо ся згодом пристосувати рухи хватаня до ріжних величин, постатий та віддалень предметів так, що вони

відбувають ся опісля легко й певно, без потреби якоїсь застанови з нашого боку. Оптичний образ даного предмету „наставляє“ нас на означений спосіб хватаня його, яке відтак само вже доконуєть ся. Скорість та легкість, з якою можуть зміняти ся ті наставленя, така як у наставленях наводжених Крісом, що легко толкуєть ся безнастанним вправлюванєм їх з нашого боку.

Із ріжнородних форм поведеня, що є пристосовані до ріжних родів предметів, які можна вхопити руками, витворюєть ся поволи поведенє, відповідаюче самому лиш їх подуманю, при чім процес пристосованя остає по своїй сути той сам. Треба тільки узглянити, що в практиці можливий тяглий перехід від положень, де предмет творить їх реальний хвилевий складник, до положень, де він лиш подуманий. Хай предмет дійсний і предмет лиш подуманий творять з льоґічного боку противенство, що не допускає ніяких середних, переходових стацій. В практиці істнують посередні предмети, які можна пересувати довільно на лінії, що іде від бутя до небутя.

Так на приклад яблоко, що лежить високо на шафі, се для дитини така посередна річ між дійсним і недійсним яблоком.

Дитина відносить ся з разу до таких річий так, неначеб вони находили ся в її безпосереднім окруженю. Вона простягає з початку свою руку до достережених нею річий й тоді, коли вони находять ся дальше, чим сягнути може рука. Тому одначе, що хватаючі рухи сказані у тім случаю на невдачу, підпадають вони серед таких обставин процесови неґативної вправи, яка їх з часом вилучує. Натомість инше якесь поведенє покажеть ся у тих обставинах відповідаючим положеню і ведучим до пізнійшого заспокоєня склону хвитаня, так наприклад нахиленє цілого тіла або рухи ніг, які впроважують предмет у безпосереднє окруженє дитини. Отсї поведеня заступлять з часом серед сих обставин перше. Таким чином поведеня, що утревалять ся в сих обставинах, мати муть сю прикмету, що не заключати муть хватаючих рухів руки як часть складову. Поведеня такі засоціюють ся очевидно з психічною констеляцією, що відповідає сим обставинам; а констеляція така заключати ме як складник зображенє дотичного предмету звязане з деякими познаками чи там побічними зображінями, які є психічним корелятом віддаленя предмету більшого чим довгота рамени. На будуче отже стануть констеляції, які заключати муть зображенє предмету з такими власне познаками, вихідною точкою поведень, в які не входити муть хватаючі рухи. Сей факт

висловлюють часом також так, що рухи хватаючі підпадають встримови з боку психічної констеляції.

Ось так довершуєть ся пристосоване поведеня до більшого віддаленя предметів. А поведене зглядом яблока, що находить ся у великій віддалї, є прообразом і передстепенем поведеня, відповідаючого зображеному лишень яблокови, а досвіди, що доконують ся на віддалених предметах, виходять в хосен пристосованю до подуманого тільки яблока. Далеке яблоко і зображене тільки яблоко мають іменно ту спільну прикмету, що їх годї вхопити. Коли отже спосібність вздержати хватаючі рухи виробила ся уже на далеких предметах, то не потреба її витворювати з окрема на ново на предметах тільки зображених.

А також асоціяція поведеня з відповідними складниками констеляції, так як вона витворила ся для далеких предметів, виходить в хосен доцільного поведеня при зображених предметах. Психічні образи предметів подуманих мають іменно деякі прикмети спільні з образами предметів, які бачить ся з більшого віддаленя. Одні і другі мають звичайно меншу наглядність і меншу силу напору на свідомість, і обоє менше зависимі від позиції голови спостерігаючого і від напряму погляду. А дальше: далекі предмети оставляють безпосередне окружене глядача вільним, їх образи не прислонюють образів предметів, що находять ся в безпосередній близкости одиниці; подібно мають зображеня подуманих тільки предметів сю прикмету, що не стоять на перешкоді спостереженю предметів окруженя. Оскілько отже встрим хватаючих рухів засоціював ся з дотичними познаками зображень, то переносить ся він і на випадки подуманих тільки предметів підготовляючи таким чином й тут доцільне поведене.

Добрий приклад предметів, що посередничать у практичнім переході від дійсности до самого тільки зображеня і дають дітям нагоду пристосувати ся до послїдного, се образ у зеркалї і лялька. Образ предмету в зеркалї не „дійсна“ річ, одначе він також не цїлковите нїщо, але щось посередне, якого поява підлягає окремим законам, до котрих дитина мусить звільна привикати. Подібно і лялька для дитини такий предмет, що лежить на лїнії середній між дійсним і зображеним тільки чоловіком.

Нам слїд буде тепер розглянути точнїйше один момент, який передше згадали ми лиш мимоходом. Ми виділи, що ріжнородні поведеня, примінені до ріжнородности предметів, асоціюють ся з психічними констеляціями, які є психічним образом зовнїшного положеня, в котрім ті предмети виступають. Колиж, як се пока-

зував попередний приклад, пристосоване до недійсних предметів основує ся на пристосованю до дійсних і є його продовженем, то треба в виду сего приймити, що й внутрішна структура сего пристосованя така сама як там. Як отже там вихідна точка поведеня лежала у якихсь познаках психічної констеляції, з якими се поведене асоціювало ся, так і вихідна точка поведень пристосованих до недійсних предметів лежати ме у якихсь познаках психічної констеляції, з якою се поведене засоціоване. І принайменше на разї не бачимо приводу дошукувати ся сеї вихідної точки в переконаню про недійсність сего предмету.

Та як вихідна точка позитивного поведеня дитини, що виступало при хватаню предметів, не лежить в якімсь переконаню про породу дійсности, так само й вздержане сего поведеня здаєть ся не мати свого жерела в пізнаню недійсности.

Річ неперечно тяжка хотїти казати що небудь певне про стан свідомости дитини в дотичних випадках. Всеж таки обсервоване поведеня дїтий здаєть ся показувати, що в них рухове поведене щось первісне, що випереджає пізнане дійсности, а не аж з него слїдує. Пристосоване рухів хватаючих в дитини до ріжних форм та віддалень предметів доконуєть ся не так, що дитина пізнає перше сї форми і віддаленя і опісля пристосовує свої рухи до пізнаня, лише хватане предметів випереджає те пізнане. Доперва через те, що проби хватаня не вдають ся, та що стаєть ся необхідним ріжничкувати ті рухи, витворюєть ся в дитини спосібність оцінки віддалень.

Можна би пробувати боронити першенства пізнаня перед діланем слїдуючим способом. Воно правда, так можна-б сказати, що ми на пр. пізнане віддалень присвоюємо собі доперва так, що робимо проби досягнути сї предмети. Через ті проби ми власне зискуємо пізнане віддалень, а се пізнане кермує опісля нашими рухами. Супротив такого заміту не треба забувати, що вже проби, що випереджають знане, не можуть остати без впливу на пізнїйше поведене. Рухове поведене, що натрафить на якісь перешкоди і з сего приводу відбуваєть ся инакше, як воно було зразу спрямоване, не повторить ся другий раз уже точно у тій самій формі. Воно змінюєть ся автоматично у напрямі накиненім йому перешкодами. Комбінація рухових елементів, що витворила ся при пробі, полишає тенденцію до обнови, не може проте остати ся без впливу на хід поведеня в будучности. Проби, на яких пізнане доперва основуєть ся, є самі про себе уже школою поведеня. Переучуване

зачинаєть ся отже перше, заки прийде пізнанє; тож не може воно мати у пізнаню свого властивого жерела.

Подібно дієть ся, як нам здаєть ся, також у тих випадках, де ми приноровлюємо наше поведенє до самого тільки подуманя предметів. Так як ми понехуємо ловити рукою предмети за далеко від нас віддалені не тому, що ми пізнали, що при такім віддаленю зловленє не можливе, а тому, що роблені нами проби злапати такі предмети стають безуспішні, так само здержуємо ся від рухів, хватаючих недійсні предмети не тому, що ми пізнали їх недійсність, але тому, що предмети сї показують ся такими, яких ймити не можна.

Наведений нами приклад для зясованя процесу пристосованя нашого поведеня до дійсности та недійсности взятий з одної спеціяльної области нашого поведеня в загалї, одначе не тяжко зміркувати, що зазначене тут поясненє процесу пристосованя до ріжниці між дійсністю і недійсністю розтягнути мож і на инші области нашого поведеня.

Загальний, цїлу область нашого психічного житя пронизуючий характер сего процесу пристосованя взагалї, в якім ми тут його представили, сконстатували та розяснили уже деякі психольоґи. Маємо тут головно на гадцї Гефдінґа, який питанє се обширно розглядає. Розпад всего даного на дві сфери, світ дійсности та світ „вільних зображень", є чимсь, чого розумінє поволи тільки розвиваєть ся в нас через досвід. Ми з разу схильні стрічати все, що тільки зявить ся в нашій души, в однаковий спосіб. З початку для нас все, що тиснеть ся в нашу свідомість, „дійсне", не в тім значіню, неначеб ми з повною свідомістю осуджували се як дійсність, лиш у тім, що ми зразу схильні реаґувати на всї предмети без огляду на рід їх виступленя, як на річи дійсні. Доперва коли ті реакції стають непереведимі і мусять уступити місця иншим реакціям, до яких приневолює нас окруженє, творить ся в нас звільна зрозумінє для ріжниці між світом реальним і світом свобідних зображень. Як раз невдача проб є тим чинником, що освободжує наші зображеня від стремлїнь, які з разу звязані були з ними так само як зі спостережанями.[1])

---

[1]) Особливо плястично представляє Гефдінґ сю річ в другім виданю своєї „Психольоґії: »Es muss sich mit dem beginnenden Bewusstsein wie mit dem Traumbewusstsein verhalten: alles, was sich darbietet, wird vorläufig für bare Münze genommen, und so ist kein Grund vorhanden, den Inhalt des Bevusstseins in zwei verschiedene Sphären einzuorndnen, in die Welt der Möglichkeit und die Phantasie einerseits und die Welt

§ 8. Яким способом входять „свобідні зображеня“ знов у звязь з дійсністю.

В попереднім уступі розглядали ми процес, через який із зображень в загалї виділюють ся „свобідні зображеня“, зображеня, що перестали бути самі про себе вихідними точками реакції, які вони передше спричинювали. Сему процесови протиставляєть ся одначе инший, який заставляє зображеня, що втратили уже майже усяку звязь з дійснїстю, навязати сю звязь знов на иншій дорозї. Бо хоч зображеням не відповідає нїякий предмет в безпосереднім окруженю зображаючого, то прецїнь можуть вони бути показчиком річий або приключень, що деінде десь відбувають ся, відбували ся або будуть відбувати ся. В міру як чоловік вчить ся пристосовувати своє поведенє й до таких не дотикаючих його безпосередно предметів, можуть і ті зображеня стати ся вихідними точками відповідних поведень.

Возьмемо знов приклад. Ссанє з фляшки, викликане в дитини зразу діткненєм фляшкою її губ (так як взагалї з початку кождий предмет в силї викликати через діткненє губ рухи ссучі), ассоціюєть ся згодом зі спостереженями фляшки повної молока так, що опісля вже се спостереженє само актуалїзує дотичні рухи губ. Дитина намагає ся поводити ся в спосіб відповідаючий приниманю поживи, як тільки з далека побачить фляшку. Рівномірно з тим одначе, як довершуєть ся пересуненє поведеня присвоюючого поживу, довершуєть ся на нїм також трансформація. Тому що діткненє уст фляшкою не слїдує в тих обставинах звичайно зараз по побаченю фляшки, не находить зачатий процес приниманя поживи хвилево відповідної піддержки, бо вражіня дотикові на губах і в устах, які звичайно процес сей автоматично піддержують, неприсутні.

З сеї причини дізнають рухи ссучі у таких обставинах ослабленя, а довше призвичаєнє до сих обставин відсуває їх цілком

---

der Wirklichkeit und Wahrnehmung anderseits. Im Gegenteil wird dieser Gegensatz erst durch grossenteils bittere Erfahrungen entdeckt. Wir müssen öfters mit dem Kopf gegen die Wirklichkeit anrennen, bis es uns klar wird, wo ihre Grenzen liegen.« (Psychologie in Umrissen, übers. von Bendixen, Leipzig. 1887, ст. 162).

— В тім розумію правдиве те, що каже Мах в своїм творі „Erkenntnis und Irrtum“ про психольоґічне жерело прав природи: „Ihrem Ursprung nach sind die »Naturgesetze“ Einschränkungen, die wir unter Leitung der Erfahrung unserer Erwartung vorschreiben.“ (Leipzig, 1905, ст. 441.)

зі свідомости у стан готовости; знаком сеї готовости є наприклад напружене мязів губних, яке проявляєть ся в частім отвираню і замиканю уст. Рівночасно зір дитини впялюєть ся у фляшку, голова обертаєть ся в її напрямі і ціле тіло витягаєть ся їй на зустріч. Так з первісного процесу приниманя поживи витворюєть ся згодом поведенє, що на вні представляєть ся як приготованє до приниманя поживи, хоч воно не пливе з відповідного свідомого рішеня дитини. Назначений тут процес продовжаєть ся постепенно далї. Пересуненє поведеня йде чим раз дальше, при чім підлягає воно безнастанно трансформації. Із спостереженя фляшки переходить стремлїнє, викликати поведенє приготовляюче акт живленя, згодом на слова, які звичайно приговорюєть ся дитинї при подаваню фляшки. З огляду на обставину, що се приговорюванє випереджає часто значно не тільки само кормленє, але й появу фляшки, і через те ще більше віддаляєть ся від процесу приниманя корму, мусить витворюване у тих обставинах поведенє приготованя звертатись чим раз менше прямо на сам процес кормленя і приймати чим раз супокійнїйший характер. Бо тому що поживи взагалї ще нема, не находить також обертанє за нею голови та впялюванє зору відповідного предмету. Так тратить первісне поведенє — підлягаючи подібній трансформації — чим раз більше безпосередне відношенє до предмету, на який воно передше звертало ся, хоч і не губить його цїлком.

Приниманє корму справляє дитинї приємність, що є первісним фактом онтоґенетичної психольоґії. А ми бачили, як з поведеня, що первісно звернене було на само принятє поживи, витворюєть ся через тяглий розвиток „приготовляюче", „вижидаюче" поведенє. Отжеж ся тягла лїнія становить шлях, на якім може довершати ся пересуненє почуваня, процес, про який була вже у нас згадка.[1]) Коли з початку сам тільки процес прийманя поживи був в силї, здержати плач дитини і викликати в неї вдоволенє, то ся спроможність пересуваєть ся відтак на „поведенє приготовляюче", що витворюєть ся з приймання поживи та випереджає його нераз опісля. Оскілько отже дитина привчила ся заховувати ся на вид фляшки „вижидаючо", то спостереженє фляшки стане вже для неї жерелом вдоволеня. Те саме станеть ся опісля зі словами, що заповідають негайне поданє корму. Чим спокійнїйший характер прийме вижидаюче поведенє дитини і чим дальшому відповідає воно пересуненю, тим менше видні стають також первісні жерела

[1]) Ся статя, стор. 35.

почуваня, які згодом в хвилї його появи можуть бути навіть зовсїм закриті.

Можна би що правда радість, яку спостережене фляшки або примічене відповідних слів викликують в дитини, поясняти так, що хоч ті слова не приводять із собою безпосередно милого для дитини процесу поживи, то означають його надближане. Радість, яка тут виступає булаб отже тим, що Нїмець називає „Vorlust“, радість через антіціпацію. Тямити одначе треба, що „означуване“, про яке тут бесїда, не слїд розуміти так, неначеб психічна констеляція, викликуюча почуване, мусїла заключати в собі як складник зображене первісного жерела вдоволеня, се єсть кормленя. Навпаки почуване слїдує безпосередно по спостереженю поживи, або по приміченю слів заповідаючих кормлене, разом з „приготовляючим“ поведенем. Щоб зявило ся почуване, не треба тут цїлком міркованя, яке заключало би з помічених слів на будучий процес поживи. Мірковане таке може відбувати ся, воно може навіть опісля, оскілько дитина стане застановляти ся над своїм поведенем, зявити ся як оправдане почуваня, воно не творить одначе необхідної условини почуваня.

Отсе „вижидаюче“ чи „приготовляюче“ поведене засоціювавши ся з поодинокими складниками психольоґічної констеляції, на тлї якої воно розвивало ся, може опісля через ті складники бути обновлене і в таких ситуаціях, в яких воно не є доцїльне. Не все, коли зявляєть ся спостережене страви, або коли про страву бесїда, слїдує опісля дїйсно споживане. „Наставлене“ на безпосередне чи пізнїйше приниманє корму, викликане тими зображенями, не найде заспокоєня, що мусить стати жерелом невдоволеня. В міру тепер, як відбувати меть ся приноровлене до таких положень, буде перетворювати ся дотичне поведене; словом зачнеть ся тут подібний процес, як при рухах хватаючих, викликаних предметом занадто далеким. Приготовляюче поведене підляже неґативній вправі, яка спровадить його елїмінацію; одначе відвичка буде лиш услівною, бо відносити меть ся лиш до сих окремішних положень, серед яких первісне поведене сказане було на невдачу. А що тим положеням відповідати муть у викликаний ними психічній констеляції окремі познаки, то стрим поведеня з ними власне засоціюєть ся. А що і неґативне почуване, в тих положенях викликане, брати ме участь у пересуненю, то й воно появить ся у свідомости в парі з сими познаками. Коли отже в будучности констеляція заключати ме сї познаки, не викличе вона приготовляючого поведеня і приємности, хоч й буде заключати в собі

спостережене чи там зображене корму як складову частину. Навпаки вона спричинювати буде стрим приготованя і невдоволене. Дотичні познаки констеляційні станують таким чином неґативними крітеріями відносно подаваня страви, знаком, що воно не мати ме місця.

Як одначе трафляють ся положеня, в яких, хоч є зображене страви, не подають її, так лучають ся й такі положеня, які з правила ведуть у своїм наслїдстві подаванє корму. Серед тих обставин приготовляюче поведенє очивидно не дізнавати ме стриму, а противно скріпленя, воно плисти ме певнійше і лекше. А о скілько також і таке положенє найде свій образ психічний у окремішній внутрішній констеляції, витворить ся асоціяція між нею та відповідним поведенєм так, що вона мати ме спроможність його легко актуалізувати. А як оба положеня, се, що сприяє дотичному поведеню, і се, що йому не сприяє, мусять ріжнити ся між собою якимись прикметами, то так само й відповідаючі їм внутрішні ситуації ріжнити муть ся якимись познаками. Саме ті познаки рішати муть в будучности про те, чи дотичне поведенє буде зактуалїзоване чи нї; вони „наставляти“ муть орґанїзм на актуалїзованє або неактуалїзованє поведеня. А що, як ми виділи, почуваня як звязані тїсно з поведенями беруть разом з ними участь у пересуненю, то отсї познаки рішати муть також і про се, чи констеляція принесе з собою які почуваня чи нї, і чи почуваня ті мати муть додатний чи відємний характер.

Коли опісля одиниця стане спосібна застановляти ся над положенями, до яких пристосовуєть ся, то перше з них представить ся їй як таке, що вказує на прихід, а друге як таке, що вказує на неприхід якогось приключеня: перше здавати ся буде управняти до віри в прихід якогось приключеня, а друге до віри в його будучу неприсутність. З сього приводу здавати меть ся одиниці, що викликане констеляцією рухове поведенє разом з евентуально вплетеним в нього почуванєм має у тій вірі своє умотивованє; почуванє дотичне представить ся отже одиниці як „осудне почуванє“.

Ми бачили одначе, що се поведенє, а разом з ним і се почуванє є витвором процесу, що звільна координує рухово-орґанічні елєменти, одні випирає, а инші вставляє на їх місци, інакше кажучи, що є се витвір вправи. Саме ся вправа є його жерелом, а не осуд, в значіню одноразового хвилевого переживаня. Що-ж дальше торкаєть ся складників констеляції, які рішають про рід поведеня, то слїд їх, як знаємо, шукати в познаках, в яких нахо-

дять свій образ характеристичні прикмети положеня, що дало почин до витвореня дотичного поведеня. Вони лежати муть отже найчастїйше в якихсь зовнішних спостереженях. Коли приймемо, що переконанє як актуальний складник чи то від самого початку бере участь у таких констеляціях, чи то входить в її склад на пізнійшім степени розвитку, то можна йому як познаці констеляції признати подібну роль як і иншим її складникам; а саме, що поведенє асоціюєть ся з осудом, приналежним до дотичної констеляції так само, як иншими її складниками. Так могло би переживанє осуду причинити ся із свого боку як мотив репродукційний до обнови поведеня. Коли лишаємо нерішеним питанє, чи таке переживанє взагалї істнує чи нї, то можемо услівно сказати так: коли осуд бере участь при актуалїзованю деяких способів поведеня, то сю спроможність одержує він, бодай на перших стадіях розвитку одиниці, шляхом асоціятивного процесу. У тім розуміню була би також злука між евентуальним осудним переживанєм, що належить до констеляції і почуванєм, що являєть ся в парі з нею, витвором асоціятивного пересуненя.

Інтерпретацію таку, яку ми перевели для деяких випадків, в яких переконанє про дійсність зглядно недійсність якогось предмету[1]) зглядно факту здаєть ся давати привід до якогось поведеня і почуваня, можна висловити в загальній формі. Коли одиниця находить ся в сього рода положеню „А“, що в парі з ним (безпосередно по нїм або доперва пізнїйше) довершуєть ся дійство „а“, що в якийсь спосіб впливає на добро орґанїзму, то орґанїзм пристосовуєть ся до сеї черги так, що внутрішні кореляти дійства „а“ пересувають ся в напрямі корелятів положеня „А“. Через те одержить відповідаюча положеню „А“ констеляція „А'“ з часом спроможність викликати поведенє, що є свого рода випередженєм події „а“, пристосованєм до будучого „а“. Се випередженє не помине також почуваня, яке викликувало „b“, лише перейме його у свій склад. Коли пізнїйше одиниця застанавляти меть ся над положенєм „А“ та його відношенєм до „а“, то гадка про будуче „а“ видавати меть ся їй мотивом її поведеня, з чого не слїдує

---

[1]) Противенство між переконанєм про дійсність, зглядно недійсність, покриваєть ся у переважній скількости случаїв важних для практичного житя з противенством між „дійсністю“ і „самим тільки зображенєм“. Коли хтось переконаний, що є лиха погода, то тодї він не в силї вірити, що її нема, а може се собі „лишень зображати“. А коли хтось переконаний, що нема гарної погоди, то може він евентуальність, що істнує гарна погода „лиш зображати“.

одначе зовсім, неначеб мірковане таке було необхідною умовиною дотичного поведеня і почуваня.

Коли дитині завсїгди, кілько разів мати простягає до неї руку з ласощами і при тім робить „призволяючий“ вираз лиця (положеня А), лучаєть ся опісля їсти отсї ласощі (b), то в неї виробить ся згодом в навязаню до спостереженя простягненої з ласощами руки „приймаюче“ поведенє (витягненє на зустріч руки і т. д.), яке йти буде в парі з почуванєм приємним. Почуванє пересунеть ся із смаку ласощів на зорове спостереженє сих ласощів та злучений з тим відповідний жест матери.

Коли одначе одиниця находить ся частїйше у иншім положеню (В), яке з приводу своєї схожости з А стремить зразу до викликаня подібного поведеня, яке одначе має сю прикмету, що до неї не навязує процес a, то з часом витворить ся в наслїдстві сего положеня инше поведенє, до якого привяжеть ся не позитивне, а радше неґативне почуванє.

Коли зявить ся спостереженє ласощів, та нема рівночасно „*призволяючого*“ жесту, а навпаки зявляєть ся спостереженє жесту *заказуючого* (положенє В), то з початку й така констеляція стреміти ме викликати „приготовляюче“ поведенє та почуванє вдоволеня. Понеже одначе такі положеня з правила не приносити муть заспокоєня розбудженого гону відживлюваня, отже доведуть в результатї до неґативного чутєвого настрою, виробить ся згодом в навязаню до сего положеня шляхом неґативної вправи инше поведенє, яке не буде заключати в собі „наставленя“ на принятє ласощів, та одержить через пересуненє неґативну чутєву закраску.

Коли одиниця згодом буде годна застановляти ся над ріжницею свого поведеня в обох випадках, то бачити ме причину сеї ріжниці у відмінности положеня А, В (призваляючий жест у першім, заказуючий у другім положеню нашого прикладу).

Ріжницям ситуацій відповідають ріжниці приналежних їм внутрішних констеляцій. І так в міру як поведенє та почуванє пристосовуєть ся до положеня, звязуєть ся воно рівночасно з дотичною констеляцією. Так отже ті познаки, якими ріжнять ся обі констеляції, рішати муть про те, котре поведенє та почуванє перейде в стан актуалізації. З другого боку познаки ті рішати муть також про се, чи одиниця вірити ме у майбутню дійсність події b чи нї. Таким чином одержить процес пристосованя у тім випадку також на внутр характер пристосованя до дійсности зглядно недійсности.

В случаю, який ми навели для прикладу, може пересуненє піти ще дальше так, що не треба буде доперва спостереженя ласощів і „даруючого“ жесту руки, щоби викликати в дитини „приготовляюче“ поведенє, але вистарчать відповідні висказані матїрю слова, при чім рівночасно се·

„приготоване“ набере рухово більш супокійного характеру. Психольоґічний механізм останеть ся одначе при сих дальших пересуненях в основі такий самий. Мірковане дитини над положенем винайде в тім случаю як мотив поведеня віру в те, що мати дарує їй ласощі, основану на словах матері. Одначе пружин поведеня не мусить ся добачувати доконче у тій вірі, але радше у тих складниках констеляції, які тоту віру викликують.

§ 9. Про переношене пристосованя до дійсности.

Проти нашої проби зрозуміти почуване осудне в рамцях відповідного поведеня як витвір процесу пристосованя піднести можна слідуючий заміт: Можливо вправді, так міг би дехто завважити, представити осудне поведене у деяких случаях як витвір призвичаєня та відзвичаєня. Можна одначе навести випадки, де про такий процес призвичаєня і відзвичаєня не може бути бесіди. Можливо, що радість дитини, якій мати обіцяє ласощі (котре то почуване представляєть ся на вні як почуване осудне), витворило ся шляхом вправи. Можливо, що приємність, якої дитина дізнає в тім випадку, є наче осадом досвідів, які дитина призбирала в подібних випадках. Можливо, що з огляду на обставину, що по прирікаючих словах та жестах матери слідувало часто подаване страви, пересунула ся спосібність викликаня приємности з їдженя страви на ті слова і жести, які з другого боку творять для дитини також основу переконаня, що одержить бажаний корм.

Як одначе дієть ся в випадку, коли хтось одержить відомість, що він дістав велику спадщину або що єму помер батько? Подібний ряд досвідів, як в наведених передше випадках, не міг тут ніяк мати місця, годі отже почуване осудне, що тут появляєть ся, поясняти як вислід призвичаєня. Бо смерть батька належить до тих приключень, які можуть кождому лучити ся тільки раз, а також щасте одержати спадщину не належить до частих. Ті приключеня не дають отже чоловікови нагоди пристосувати до них поведене шляхом вправи. Супротив сего заміту треба завважити, що погляд, який в почуванях осудних бачить витвір вправи, не мусить приймати, що вправа в передше описаній формі мусить відбути ся при кождім положеню, яке має силу, залежно від свого відношеня до дійсности і недійсности, приневоляти нас до відмінних реакцій. Бо вправа, набута при однім положеню, виходить уже иншим положеням в хосен, через се, що поведене, витворене при одних положенях, переносить ся само на инші. А дієть ся се ріжними дорогами.

По перше є зрозуміле, що коли якийсь психофізичний елемент, скажім якесь зображене, одержало через вправу спроможність,

викликати у рамцях даної констеляції якесь означене поведенє, то і всї инші подібні зображеня проявляти муть в рамцях такої самої констеляції стремлїнє зробити те саме. Здібність приміненя до ріжниці між дійсністю і недійсністю, вивчена для першого зображеня, буде вже від разу стійна для инших подібних зображень. Поведенє, до якого дитина привикла при однім роді ласощів, буде актуалїзувати ся при ласощах иншого рода.

Отсей процес переношеня одержує з часом форму, яку зовуть також „ґенералїзацією“. Поведенє дитини, яке воно присвоїло собі на одній страві, переносить ся не лиш на инші страви. які з вигляду до першої подібні, але на всї страви взагалї. Спільне усім стравам, що домагаєть ся подібного поведеня з ними, лежить в тім, що вони всї є чимсь їдомим; є се отже спільність, яка звичайно не здаєть ся нам достаточною причиною, щоби називати всї страви подібними; ми висловлюємо сю спільність радше так, що причисляємо їх до тої самої кляси предметів, а саме до кляси страв. Страви як предмети їди однородні в тім значіню, що всї заспокоюють той сам гін орґанїзму, всї підлягають подібному процесови споживаня і спроваджують те саме додатне почуванє наситу. Як ріжно не виглядали-б вони, те що з ними остаточно „робить ся“, при всїх їх те саме. Дїєть ся тут подібно як в области мови, де ту саму чинність довершуєть ся на цілій клясї ріжних елєментів; так на приклад чинність деклїнаційна, що доконуєть ся у тій самій формі на великій клясї іменників, які порівнані з собою як звуки можуть бути дуже на себе взаїмно несхожі. І тут доконуєть ся, так, як се там було, переношенє чинностий з одного елєменту кляси на другі — з таких, на яких відбувала ся вправа у тих чинностях, на такі, на яких сего не було. І як при граматичних чинностях се переношенє доконуєть ся „автоматично“, то дїєть ся се подібно також з области, якою тепер саме займаємо ся.[1]) Згідність

[1]) Дитина творить при говореню влучну форму від якогось іменика, якого вона до сего часу не уживала ще в тій формі, не тому, що пізнає його як іменик, що має бути відмічуваний після певних правил; дїєть ся се радше так, що психічні условини, що кличуть дотичний іменик у свідомість, сходять ся з условинами, серед яких дитина призвичаєна актуалїзувати дотичну чинність деклїнаційну (дитина додає на приклад до нового іменика, який чує у числї одиничнім укінченє „и“, бо через вправу воно дійшло до привички додавати до назв предметів укінченє „и“ там, де йде о більшу скількість предметів) Подібно дїяти ся буде в відношеню до споживаня страв. Дитина поводить ся з новою стравою правильно як з дійсною стравою, не тому, що пізнає приналежність її до дотичної кляси

йде одначе іще дальше. Як при науці матерньої мови доконуєть ся вправа граматичних чинностий не зразу на **одні м** іменику і **одні м** дієслові, щоби відтак перенести ся на инші іменники і дієслова, лише однакові поведеня вправляють ся від разу на більшій скількости елементів кляси так, що вправи ті взаїмно себе підпомагають, то подібно дієть ся з поведенєм внутр кляси їдомих річий. Дитина не присвоює собі властивий спосіб поведеня зглядом річий їдальних зразу скажім на яблоці, щоби його опісля вміти актуалїзувати на грушці, лише вправи довершуєть ся по части на яблоці по части на грушці, а по части на инших ще річах, так, що ті вправи себе взаїмно скріпляють.

Схожість обстанови тут і там спричинює подібні наслїдки. Так як факт, що ми чинности граматичні, часто доволї зложені (на пр. будованє речень) виконуємо так легко і певно без попередної застанови, остає в звязи з обставиною, що ті чинности є чинностями „клясовими“, то єсть, що вони повтаряють ся на цілій ґрупі елементів і через те безнастанно вправляють ся — то так само й легкість і певність, з якою ми поводимо ся в віднесеню до ріжних їдомих річий, остає в звязи з обставиною, що ся чинність є чинністю клясовою, що вправляєть ся на цілій ґрупі елементів. Се торкаєть ся одначе не самої тільки чинности споживаня, лиш також инших поведень, які з него через пристосованє витворюють ся. Отже також дотичить се способности, відповідно до роду положеня актуалїзувати або понехати „ожидаюче“ чи „приготовляюче“ поведенє, се єсть спосібности приміняти наше поведенє до ріжниці між „дійсністю“ і „недійсністю“. Наука, яку дитина перейшла на деяких ласощах, а яка доводить між иншими до сего, що вона вміє примінити ся до такої ситуації, де ласощі вправдї доступні зорови, але їх дістати годї, — наука та удержить ся не лиш і в відношеню до инших ласощів, але також до всїх їдомих річий взагалї, а згодом перенесеть ся вона і на инші річи, яких бажаєть ся дитинї не з приводу їх їдомости, але з огляду на які небудь инші їх прикмети.

Схожість пристосованя до дійсности з явищами з области мови, якої ми торкнули ся передше, можна розглядати єще з ин-

річий, а радше тому, що зображенє спостережне її входить у свідомість серед обставин, які на основі привички пруть до відповідного поведеня (з новим дитинї ще незнаним напитком вона обійдеть ся „автоматично“ як з річию призначеною до пития на приклад тому, що найде його у фляшцї з якої вона привикла пити. Або зїсть нову страву тому, що вона є на тарели). Тут і там отже є переношенє явищем асоціяційним.

шого боку. Узгляднім, що поведеня, які мож перевести на „дійсних“ річах в противенстві до „лишень подуманих“ (недійсних), творять, подібно як функції мовні, приналежні до тої самої мови, одноцільну систему в тім значіню, що вони підчас ходу психофізичних процесів зціплюють ся в ряди, взаїмно себе обмінюють та одно на другім основують ся. Річи дійсні, які мож їсти, мож також діткнути, взяти в руки та оглядати. Річи, які їмо, беремо часто вперед у руки, держимо та оглядаємо. У відношеню до річий недійсних іджене так само неепереведиме, як діткнене та держане руками. Стрим першої чинности зійде ся отже із стримом тих других. Таким чином з одної сторони поведеня пристосовані до дійсних річей, а з другої сторони поведеня, пристосовані до річий недійсних (що представляють ся як здержане перших), будуть, одні і другі про себе, асоціяційно сильно получені, будуть себе взаїмно розбуджати, вправляти в хід та піддержувати так само, як функції двох мов, яких ми вивчили ся, на приклад німецької і французької. І се є дальшою причиною, чому реакції на дійсність і недійсність так легко і певно і без довших міркувань з нашого боку актуалізують ся і удержують ся. Бо реакції на дійсність про себе, й реакції на недійсність знова про себе творять замкнені в собі системи, котрих елементи численними вязами сплетені з собою; введене одного елементу значить через те введене цілої системи, яка вже автоматично удержує себе дальше у функціонованю. Таким чином стає зрозумілим також явище влучуваня в дійсність і вилучуваня з неї („Ein- und Ausschaltung in Wirklichkeit“), в якім Еренфельс добачує щось незвичайне. Воно того самого походженя, що наставлене на ту чи иншу мову, в якім знов Кріс добачує щось незвичайне. В обох випадках отсе явище се витвір вправи, що правда витвір своєрідний.

Може буде тепер властиве місце вказати ще раз на анальоґії, що заходять між описаними власне явищами і „завданями“. Розвязка якогось завданя, на пр. найдене понятя надрядного для якогось зображеня, доконуєть ся, як ми бачили, так, що до сего зображеня навязує означене „поведене“, що веде до актуалізації иншого, змислови задачі відповідаючого зображеня, у тім випадку зображеня надрядного.[1]) Таке „поведене“ може, подібно як зображеня, персеверувати і асоціювати ся з иншими психічними яви-

[1]) Гляди ся статя, ст. 24.

щами, через що творить ся спроможність розвязувати таке саме завданє на иншім матеріялї. Коли на пр. якесь поведенє остає в станї персеверації, між тим як матеріял зображень зміняєть ся, буде се поведенє доконувати ся на чим раз то инших зображенях і актуалїзувати таким чином постійно зображеня, остаючі до першого в тім самім відношеню, на приклад в відношеню надрядности. Так переносить ся механїзм розвязки завданя від елєменту до елєменту.

Тепер-жеж ми виділи, що звязь, яка заходить між істнованєм в нас означених переконань дотично дїйсности чи там недїйсности річей і бігом психофізичних процесів нашого орґанїзму полягає в тім, що там, де подані умовини дотичного переконаня, подані заразом умовини означеного „поведеня“. А таке „поведенє“ мусить очивидно впливати на хід зображень піддержуючи обнову таких зображень, що підходять під рамці поведеня а встримуючи инші. Так поясняєть ся факт, що хід психічного житя у випадку, де істнує відповідне переконанє, є звязаний, що єму накинений напрям, в якім він мусить порушати ся. Дїєть ся тут так само, як в инших випадках звязаного ходу зображень, на пр. у випадку, де затямлений ритм кермує напрямом обнови зображень, або в сім, де вивчений порядок реченя з гори назначає порядок обнови слів, які мають творити се реченє.

Переношенє вправи придбаної на деяких положенях у инші области психічного житя дїє ся, як ми вже згадали, поминаючи процес ґенералїзації поведень (поширенєм дотичного поведеня на цїлу клясу зображень) також через те, що на протязї розвитку поодинокі поведеня комбінують ся в цїлости та одно із другого витворюєть ся. А прикмети часткових поведень віднайдуть ся очивидно у якийсь спосіб також у витвореній з них цїлости. Так дїєть ся на приклад з поведенєм перениманя на власність та з посїданєм самим. Посїдати яблоко не значить те саме, що його їсти; а всеж поведенє, на якім полягає в дитини перениманє на власність та посїданє яблока, будуєть ся на поведенях, якими дитина звикла стрічати яблоко як предмет їди і забави. „Приготовляюче“ поведенє, до якого призвичаїлась дитина в положенях, де вправдї бачила вона яблоко, але мусїла на него ждати і подібне поведенє зглядом забавок, які дитинї не зараз подавано, є основою, з якої вирастає поведенє: „взяти на власність“. Тому іменно, що приготовляюче наставленє на яблоко ставить ся до него раз як до страви, другий раз як до забавки, а инший раз

знов як до одного і другого, інтерферують оба поведеня між собою і складають ся остаточно у поведенє вислідне, в якім вдержують себе спільні складники, а відмінні ослабляють ся. Простяганє руки до яблока, яке становить вступ і при бавленю ним і при їдженю може вдержати ся як спільний складник обох поведень, одначе рука остає згодом нерішена, чи має повести предмет до губи, чи лишень бавити ся ним, і в результаті держить його тільки в руці. Ось так поведенє тратить виразне стремлінє до їдженя і до бавленя і набирає через те прикмет перениманя на власність взагалї, при якім дитина на разї вдоволяєть ся самим задержанєм предмету. Слово „мати“, яке приговорюєть ся дитинї при вручуваню („маєш тут яблоко“), засоціюєть ся евентуально з поведенєм, яке кристалїзуєть ся в дитини у тих обставинах і служити ме йому до його названя.

Понеже одначе „приготовляюче“ поведенє зглядом страв та забавок проявляє здобуте вправою пристосованє до дійсности і недійсности о стільки, що кермуєть ся після знаків, що вказують на будуче, то і виростаюче із поодиноких форм сего поведеня „поведенє перениманя на власність“ перейме від них у себе пристосованє до дійсности. Злишним буде зачинати із сим останнїм поведенєм сю вправу на ново.

На отсїй дорозї одержить „перениманє на власність“ також здатність лучити ся з почуванєм вдоволеня, для якого, о скільки дитина міркувати стане над положенєм, насунеть ся „посїданє“ як причина. Коли дитина опісля побачить яблоко, то спостереженє його викличе евентуально у його свідомости почуте давнїйше слово „мати“. А чи за ним слїдувати ме поведенє перениманя на власність, злучене з приємним почуванєм, залежати ме від того, чи констеляція психічна, що супроводить спостереженє яблока, заключає познаки, які раньше випереджали їдженє яблока чи забаву ним і набрали були через те спосібности, актуалїзувати „приготоване“ до їдженя чи забави („даруючий“ рух матери, притакуючі жести або слова і т. д.). Нема сих познак у констеляції, то не слїдувати ме також отсе поведенє і почуванє вдоволеня. Кінчить ся отже в такім випадку на „самім лише зображеню“ яблока, якому не товаришить нїяке радісне почуванє. Так ось поведенє перениманя на власність віддїдичує від поведень, з яких розвиваєть ся, питоменність, що є зорєнтованє до дійсности, то значить, що актуалїзуєть ся лишень серед обставин, які з правила випереджають означену якусь подію.

Отсе переношенє раз набутих призвичаєнь у дальші сфери

психічного житя можна пояснятн також так, що виходить ся при розгляді від констеляцій, які викликають поведенє. Коли кілька елементів, які внутр якихсь констеляцій стали ся шляхом призвичаєня вихідними точками означених поведень, утворять нову цілість, тоді й поведеня привязані до поодиноких елементів складають ся в нове зложене поведенє; а се мати ме характер пристосованя до дійсности, який мали частні поведеня, не потребуючи на ново переходити через стадію вправи.

Душевний твір, що є психічним корелятом предмету „майно", творить ся з елементів, що є психічними корелятами гроша та ріжних річий, які дістати можна за гроші. Зображенє майна стоїть в асоціяційнім повязаню з зображенєм гроший та ріжних річий, які можна купити за гроші (предмети комфорту, страви і т. д.) і держить ті зображеня постійно в стані готовости. Наслідок сего такий, що ми на констеляції, які заключають як складник психічний корелят „майна", реаґуємо в прінціпі так само, як на гроші та на предмети купні за гроші. І як ріжними поодинокими предметами комфорту тоді тільки тішимо ся, коли їх дійсно одержуємо, то так і одержанє майна тоді тільки тішити ме нас, коли ми наберемо переконаня, що воно стає дійсно нашою власністю.

Вразливість на ріжницю між дійсністю і недійсністю, яку ми виробили собі в відношеню до страв та ріжних предметів комфорту, переносить ся в основі на майно, як їх суму. Злишним є проте, щоби хтось, хто в спадщині одержав майно, робив доперва досвіди з дідиченєм майна, коли він має висше ставити дійсне одержанє майна від самого лише подуманя такої евентуальности.

§ 10. Осудні почуваня як витвір вправи.

Погляд про суть почувань осудних (почувань вартости), який нам видає ся влучним, завначили ми вже в головних обрисах. Нам видаєть ся, що осудні почуваня се тільки спеціяльний випадок загальнійшої появи: з огляду на обставину, що наша психофізична орґанізація дає нам спромогу творити зображеня ріжних ситуацій також тоді, коли тих ситуацій під даний момент в дійсности нема, повстає потреба окремого приноровленя нашого психофізичного орґанізму; а саме потреба навчити ся не реаґувати так само на зображеня ситуацій, яких у дійсности нема як на зображеня, для яких істнує згідність між субєктивним образом і окруженєм. Спроможність примінити наше поведенє до сеї ріж-

ниці осягаємо через вправу. Коли сліди сего пристосованя, що перенизує всї области нашого психічного житя, зроблять ся замітні особливо виразно серед почувань, то маємо перед собою явища, які Майнонґ називає осудними почуванями. Почуваня сї заслугують на сю назву о стільки, що внутрішні констеляції, які дорогою пристосованя осягають здібність викликати дотичні почуваня, ріжнять ся від констеляцій, яким не достає сеї здібности, між иншими тим, що перші з них є також в силї дати основу означеному переконаню, між тим, як другі сеї спроможности не мають.

І, як ми бачили, не є річею необхідною для поясненя сеї стрічі условин почуваня з условинами переконаня приймати істнованє якогось окремого, первісного відношеня між переживанєм осуду і переживанєм почуваня. Зіткненє почуваня і осуду се наслідок зіткненя условин обох явищ психічних. А дальше те зіткненє условин не є первісним фактом нашого психічного житя, лиш наслідком досвіду, зібраного чоловіком на протязї онтоґенетичного розвитку. Шлях, на якім досвід зводить до купи ті условини, се дорога ассоціятивної вправи, вправи взятої у тім значіню, яке обнимає призвичаєнє і відзвичаєнє а також і асоціятивне пересуненє. Психічні констеляції, що можуть бути основою означеного позитивного зглядно неґативного осуду, присвоюють собі шляхом асоціятивного пересуненя прикмету бути антіцеденсами позитивних зглядно неґативних почувань. В отсім розуміню можна понимати осудне почуванє як асоціяційну появу.

При описї процесу, що веде до утвореня почувань осудних, звернули ми нашу увагу у першій мірі на рухово-сенсоричний чинник тому, що творенє згаданої вправи у тій области найбільш замітне, і тому, що чинник сей остає в тїсній звязи з почуванями. Саме узгляднене сего чинника помагає найбільше до зрозуміня отсего процесу як обяву вправи, призвичаєня. Не заперечуємо одначе, що почуваня осудні кидають ся в очи найрадше як раз там, де рухово-орґанічний посередник явища найменш замітний. Одначе такі випадки, де осуд є одиноким передником, а почуванє одиноким слїдником, є явищами, які можна як випадки граничні влучити до богато численнїйшої ґрупи випадків, де осуд з одної, а почуванє з другої сторони лежать на обильній рухово-орґанічній основі, котра то обставина виразно вказує напрям, в якім шукати треба за властивими пружинами явища.

Хочемо одначе тепер зазначити виразно, що хоча ми при пробі поясненя осудних почувань відкликали ся частїйше до

чинника, який назвали ми „поведенєм“ (в тіснійшім розуміню слова), то не перечимо можливости поясняти сю появу також при помочи асоціяції зображень.[1]) Дієть ся тут так само, як при явищах мови і приналежних там „наставленях“, які ми старали ся порозуміти при помочи „поведеня“, бачили однак рівночасно, що до сих явищ можна ставитись також як до продукту асоціяції в звичайнім її розуміню, а саме як то витвору „асоціяційної змішки“.

Дане зображенє A може, як звісно, викликати почуванє не лиш безпосередно, але також і так, що кличе у свідомість засоційоване з ним зображенє B, яке доперва остає в безпосередній звязи з почуванєм. Се почуванє викликане через B може виринути над поріг свідомости й тоді, коли B зістане через A введене в стан готовости, одначе не піднесеть ся над поріг свідомости. Се власне вихідна точка асоціяційного пересуненя. Є тепер дальше можливе, що A, відповідно до констеляції, в якій находить ся, приводить раз до готовости B, яке має чутєву закраску, а другий раз C, яке ніякої закраски не має. З огляду на се приведе A, залежно від сего, чи виступить у першій чи другій констеляції, приємне почуванє, зглядно не приведе ніякого. Коли приймемо, що C не є рівнодушне, але має закраску противну як B, то констеляція рішати ме не між почуванєм і станом рівнодушним, але між приємністю і неприємністю. Назвім таку евентуальність „релятивним пересуненєм“ почуваня, то можна осудні почуваня поясняти власне як обяв такого зглядного пересуненя. Так на приклад у аналізованім нами перше прикладі з яблоком можна поясняти залежність почуваня від „переконаня“ таким способом. Спостереженє чи там зображенє яблока викликає радість не безпосередно, лиш так, що може нам пригадати їдженє яблока. Коли ж тепер зявить ся зображенє яблока серед обставин, серед яких частїйше дійсно відбував ся процес їдженя, то воно лекше в силї буде покликати у свідомість зображенє їдженя зглядно ввести його в стан готовости, як в обставинах, серед яких звичайно їдженє не наступало. Бо обставини першого рода стреміти муть до сего, щоби держати зображенє їдженя в готовости, а тим самим скріпляти тенденцію до приємного почуваня звязану з зображенєм яблока, між тим як обставини другого рода здержувати муть сю тенденцію через пригад незаспокоєня бажаня їди. Так стане зрозумілим, що зобра-

---

[1]) Се власне намагав ся я зробити в статї „Про ріжницю між почуванями осудними і представними“.

женє яблока викличе в першім випадку радісне почуванє, між тим як у другім випадку воно не мати ме ніякої чутєвої закраски або евентуально закраску неприємну. Тому, що чинний буде тут не один якийсь означений пригад, але пригади численних не зовсім ідентичних випадків, які складають ся в одну вислідну, представляєть ся явище се як своєрідна асоціяційна змішка.

Подібно можна почуванє, що обгортає когось на вість про одержанє майна, пояснятн як витвір змішки зображень, які порушує зображенє одержаного майна, при чім заходить одначе слідуюче обмеженє: Коли вість дотична наспіє серед обставин, що характеризують одержанє майна як щось „дійсне“ в противенстві до „самого лише зображеня“, то дотичні познаки, що основують переконанє про дійсність, побуджати муть очивидно у першій мірі спомини тих випадків, в яких відношенє до дійсности схоже з хвилевим; отже спомини випадків, де ріжні поодинокі предмети майна переходили „дійсно“ на власність дотичної особи. Бо в нашім психічнім житю істнує ґрупа елєментів, які повертаючи все серед ріжнородних обставин є для нас основою віри у дійсність. (Спостереженє потакуючого жесту, чутє слівця „так“ і т. д.). Через те констеляції, що основують переконанє про дійсність, будуть зближені до себе тим, що мати муть спільні критерії дійсности. Таким чином можна порозуміти, як у випадках, де є віра в дійсність певних річий, стремлять до обнови в першій мірі спомини тих випадків, в котрих також була в нас віра у подібні річи та приключеня. Число тих споминів буде одначе в випадку повіреня в одержанє майна за велике, а деякі з них будуть й за давні як на те, щоб всї вони могли у моменті, коли порушені констеляцією проявляють свій вплив, дійти до стану виразної актуалїзації. Тим саме поясняєть ся, що ми в таких випадках шукаючи психольоґічної причини почуваня і не находили тих споминів актуально у свідомости, добачуємо її в позитивнім або неґативнім переконаню, яке бачимо тодї в нашій души.

Не треба тут також доконче приймати, що осуд як такий грає більшу якусь ролю при актуалїзації почуваня. Бо репродукційний мотив, який рішає про те, що в випадку переконаня сї, а в випадку його браку инші спомини підходять під поріг свідомости, можна, як ми вже згадали, добачувати в елєментах, на яких основуєть ся істнованє зглядно брак переконаня. Коли одначе приймаємо істнованє окремого переживаня осуду як вислову переконаня, то можна йому, так як і иншим складникам констеляції,

признати ролю мотиву репродукційного, що співділає при розбуджуваню споминів.

Коли-б таким чином отвирала ся можливість, признати осудови при витворюваню осудних почувань якусь ріль, що ставить його до почуваня у зрозуміле відношенє, то прецінь насувають ся згляди промовляючі проти сего, щоби добачувати в осуді рішаючий чинник у поданім власне розуміню.

І так бачили ми перше, що вправа, яка робить наше поведенє вразливим на протиставність дійсности й недійсности, зачинає ся скорше, заки ми спосібні вхопити сю протиставність осудом.

Дальша причина лежить на наш погляд в тім, що не завсїгди там, де ми ex post говоримо про переконанє, яке ми мали і де наше поведенє примінювало ся до сего переконаня, мусїло фактично бути актуалїзоване переживанє осуду; ми мішаємо тут, як се так часто й поза сею областю дїєть ся, актуальне з потенціяльним. Годї отже добачувати в переживаню осуду рішаючий чинник там, де воно актуально може цїлком не явити ся, лиш бути заступленим самою тільки спроможністю актуалїзації.

А дальше, наше почуванє проявляє вразливість не лиш на наші переконаня, але також на наші здогади, о скілько сї осягнуть висший трохи степень імовірности. Так на приклад побоюємо ся небезпеки не лиш тодї, коли ми фактично переконані про єї істнованє, але також і тодї, коли вона здаєть ся нам імовірна. Для теорії, яка в таких випадках приймає безпосередну звязь між почуванєм і осудом, представляє отся обставина трудність о стільки, що тяжко вказати тут властиву основу таких почувань. Бо ті почуваня характером своїм зближають ся дуже до осудних, хоча не осуд, але тільки здогад лежить в їх основі. За те теорія, що намагаєть ся обійти ся при поясненю без осудів, не найде тут ніякої прінціпіяльної трудности.

Не оглядаючись на неґативне радше становиско, яке ми займили дотично участи осудів в почуванях осудних, не лежить в нашій інтенції твердити, що між переконанями та почуванями взагалї неможливі які небудь звязи. Наші розслїди обгортають за вузкий круг психічних явищ як на те, щоб ми могли важити ся на таке твердженє. Властивою метою сеї студії було тільки показати, що психольоґічна підбудова типових случаїв, в яких на погляд Майнонґа маємо дїло з осудними почуванями, лежить у асоціяційнім призвичаєню.

Наверствоване і характеристичні признаки українських народніх мельодій.

Написав *д-р Філярет Колесса.*

Із усїх галузий народньої творчости найбільше характеристичною для духа укр. народу єсть його народня музика. Український нарід, одарений уже з природи тонким музикальним почутєм і незвичайною співолюбивостю, виливає у музиці свою сердечну, з глубин душі пливучу сповідь, у музиці з найбільшою безпосередностю відкриває він свою душу, свою палку, розмріяно-мелянхолійну вдачу.

Укр. народня музика дає також погляд на сю довговікову дорогу, яку перейшов укр. нарід у свойому духовому розвою та осьвітлює в історичній перспективі перехрещуванє культурних впливів, як вони ішли по собі оставляючи глубокий слід в народній творчости; і так виказує вона останки давної спільної індоевропейським народам культурної спадщини із дохристіянської доби і відгомін візантийсько-церковних впливів, і сильне відбитє елєментів орієнтальної музики та що раз то більше зростаючі західно-европейські впливи. Оттим то укр. народня музика важна не лише для дослїдів над культурою укр. народу: вона дає також новий і дуже інтересний матеріял для порівняного музикознавства.

Отся розвідка обмежуєть ся лише до вокальної части укр. народньої музики, т.-є. до народнїх пісень; та заки приступимо до обговореня музичної форми укр. народнїх пісень, подамо на вступі короткий погляд на їх наверствованє, яке богато виразнїйше виступає у самому змістї пісень.

Правдива, живуча поезія народня, як органїчне, нерозривне полученє двох елєментів: поетичного слова й мельодії в одну артистичну цїлість народньої пісні, що удержуєть ся в міліонових

масах народніх, переходить в устній передачі з поколїня на поколїнє і вічно перетворюєть ся, має свою давну традицію, свій вироблений стиль, своїх імпровізаторів і професіональних співаків — се вже рідкість в нинїшних часах високої інтернаціональної культури з її уніформуючим впливом.

Таку живучу і незвичайно богату щиронародню поезію, як вимовне свідоцтво своєрідної тисячелїтної культури, зберігає і доси український нарід, неначе свою національну біблїю.

Українські народні піснї вяжуть ся тїсно із духовим житєм українського народу, як його найсильнїйший вислів.

В історії й культурному розвою укр. народа можна з деякою певностю визначити кілька періодів, з якими вяжеть ся витворюванє нових пісенних верстов.

Жерелом, з якого виплила народня поезія, треба уважати обряд[1]); під охороною обряду народні піснї удержують ся найдовше. Богата обрядова поезія укр. народу сягає своїм початком іще передхристіянських часів на Українї і вяжеть ся із давними роковими святами. Колядки й щедрівки, співані в часї Різдва і Йордану, гаївки й веснянки, виводжені хороводами головно в часї Великодня та купальські піснї, співані в празник Івана Христителя, лучать ся із старинними обрядами, які нагадують подекуди ще поганський культ сонця. Цикль старинних обрядових пісень доповнюють обжинкові й весїльні; обряди й піснї весїльні вказують подекуди на такі первісні форми родинного житя, як матріярхат та пориванє й купованє жінок[2]). Обрядова поезія давно уже перестала збогачувати ся новими піснями, вона і перетворюєть ся і забуваєть ся поволи, так як нарід не розуміє уже її давної символїки. Заведенє християнства, книжні візантийські впливи й апокрифічна лїтература обогатили не лише укр. обрядову поезію новими темами, але дали також товчок до витвореня християнських пісень релїгійного змісту, яких число зросло значно протягом XVII—XVIII ст. під впливом школи і латинсько-польської віршової лїтератури.

Вже в обрядових піснях, особливо в колядках, скрізь розсипані згадки про подвиги войовничих дружин і героїчну княжу добу; дуже богато заступлений в укр. народній поезії відділ історичних пісень, із живими споминами про татарські

[1]) Аничковъ: Весенная обрядовая пѣсня на западѣ и у Славянъ. 1903.

[2]) Д-р Волод. Охримович: „Значеніе укр. свадебныхъ обрядовъ и пѣсенъ въ исторіи эволюціи семьи“. Этнографич. Обозрѣніе.

й турецькі напади, про козацько-польські війни, про гайдамаків і опришків, про зруйнованє Запорожської Січи Москалями та заведенє рекрутчини і панщини; в піснях сеї ґрупи оспівані навіть події з XIX ст., як знесенє панщини, угорське повстанє з 1848 р., італїйська війна з 1859 р., окупація Босни й Герцоґовини, смерть цїсаревої Елисавети, зарібкова еміґрація до Прус і до Америки. Історичні й політичні пісні — се справді поетична літопись укр. народу.

Козацька доба укр. історії привела за собою також появу історичних дум, лірично-епічних рецитацій, що оспівують головно борби укр. козаків із Турками й Поляками, ведені в XVI—XVII ст.; сей рід народньої поезії заховав ся доси лише на лївобічній Україні і поволи попадає в забутє так само, як історичні пісні з козацької доби, складані колись під безпосередним вражінєм подій, яких вони доторкають ся.

Треба лиш дивувати ся, що укр. нарід зберіг ще таку живу традицію історичну та й доси переховав у памяти таке велике число історичних пісень, що з того погляду — як замічає Драгоманів — не дорівнує Українцям нікотрий з европейських народів.

Через сильний підєм народнього житя і свіжий приплив культурної струї із Заходу в XVI — XVII ст. укр. народня поезія того часу збогачуєть ся взагалї новим змістом а певно й новими пісенними формами. Оживлені взаємини Українців із східними і західними народами причинили ся передусїм до розширеня зразків лицарської поезії[1]) та мандрівних балядових мотивів, що є подекуди спільним добром індоевропейських народів.

Розбуджене політичне й духове житє укр. народу в козацькій добі дало богато імпульсів також до розвою лїричної поезії, якій чимало мотивів піддавали відносини, витворені безнастанними війнами й само житє козака, богате на траґічні моменти.

Лїрично-побутові пісні творять найбільший відділ в укр. народнїй поезії: вони оспівують усї важнїйші моменти індивідуального житя людини, зображуючи особисті почуваня, переживаня і настрої в усїй їх ширинї й неперебраній ріжнородности.

---

[1]) Драгоманів: „Відгомін лицарської поезії в укр. народ. піснях". Тут належить між інчими пісня про лицаря Дребеньоху, що завернений із походу листами матери через траґічну похибку убиває свою невинну жінку, відтак гине від самовбийства.

Глубоким чувством і особливою красою форми визначають ся передусім любові пісні і жіночі пісні про нещасливе подруже.

Висловом житєвої радости і темпераменту є танкові пісні: козак, коломийка і шумка; шуточні пісні й скочні чабарашки виявляють насмішливе й сатиричне відношенє до житя.

Хоч пісні останніх трех ґруп (лірично-побутові, танкові і шуточні) в переважній части належать до новійшої формації, то є межи ними й такі, що сягають навіть XVII ст., як на се вказують відірвані строфи, подибувані у старих співанниках з XVII—XVIII ст.[1])

Заведенє рекрутчини і загальної військової повинности дало почин до витвореня цілого раду жовнярських пісень, що тішать ся найбільшою популярностю серед широких народніх мас.

Однакож і межи жовнярськими піснями єсть чимало давних козацьких, у яких лише слово „козак“ заступлено словом „жовняр“.

Все те показує, що козацька доба була золотим віком у розвою української народньої поезії.

* *
*

Текст і мельодія, як се на вступі зазначено, лучать ся в укр. народніх піснях в орґанічну, нерозривну цілість; отся тісна звязь заховала ся й доси в цілих ґрупах пісень особливож в усіх старинних обрядових піснях (колядках і щедрівках, гаївках і веснянках, купальських, обжинкових і весільних), колисанках, похоронних заводах і думах, яких зміст вяжеть ся із специфічною пісенною формою так, що уже сама мельодія і ритм пісні показують наглядно, до якої ґрупи вона належить. Із новійших пісень передусім танкові, як н. пр. коломийки і шумки, визначують ся хиракτеристичними для сих ґруп признаками мельодії й ритму. Прочі пісні, як баляди, жовнярські пісні, ліричні і насмішливі, уживають в суміш ріжнородних форм пісенних, хоч і тут через порівнанє можнаб віднайти первісні й типові для кождої ґрупи мельодії й розміри стиха. Однакож у тих піснях ослабла, а подекуди й затратила ся первісна звязь змісту із пісенною формою, бо оба ті елєменти не завсїгди розвивали ся рівномірно; записуючи народнї пісні помічаємо нераз, як нові тексти пісенні підходять під давні, звісні уже мельодії і як на відворот давні тексти співають ся під нові мельодії. Межи пооди-

[1]) Ф. Колесса. Ритміка укр. народніх пісень. Львів, 1907 ст. 233, 234 і пр

ноќими ґрупами пісень відбуваєть ся безнастанно виміна мельодій, що нераз не до впізнаня затирає типові признаки форми.

У тій безнастанній трансформациї **найбільш постійним елєментом являєть ся ритмічна будова вірша і строфи**; вона й дає трівку основу до клясифікациї пісень, тим більше, що ритм, — се елємент спільний текстови і мельодиї пісні; та про се буде ще бесїда пізнїйше.

Найдавнїйші є безперечно **мельодиї укр. обрядових пісень**, на що вказує подекуди уже їх обєм (ambitus) і головно ґрупованє тонів квартами й квінтами, хоч квартовий і квінтовий обєм пісні не завсїгди є признаком її старинности. Мельодиї весїльних і обжинкових пісень обертають ся по найбільшій части у дуровій або мольовій квартї (1—4)[1] (муз. дод. ч. 4), хоч подибають ся також инші види кварти, н. пр. дорийська (м. д. ч. 5). Гаївкові і веснянкові мельодиї виказують переважно обєм кварти або квінти (м. д. ч. 5, 6.); мельодиї колядок рідко виходять поза сексту.

Мельодиї згаданих обрядових пісень зачіпають часами й уводячий тон (VII), але се дїєть ся найчастїйше лише у мелїзматичних прикрасах (особливо як Vorschlag, Nachschlag, і Wechselnote при каденціях). Лише в невеликім числї обрядових пісень уводячий тон входить у склад скалї, як істотний інтервал, а ще рідше являєть ся як акцентований тон. Побічне значінє тону, що лежить поза скалею мельодиї, має в тих піснях по найбільшій части також долїшна домінанта (V), що так само, як уводячий тон, не нарушає квартової чи квінтової основи тих старинних мельодий тим більше, коли кварта межи долїшною домінантою і тонїкою (V—1) не заповнена тонами.[2]) (Муз. дод. ч. 7).

В декотрих мельодиях, особливо тих, що записані у гірських околицях межи Бойками і Гуцулами, появляєть ся на третьому степенї скалї на переміну велика і мала терция, або посередний тон, т. зв. невтральна терция, (муз. дод. ч. 8). В мольових мельодиях четвертий степень скалї найчастїйше підвисшений о пів тону так, що межи третїм і четвертим степенем являєть ся надмірна секунда, яка надає мельодиї подекуди орієнтальний характер (муз. дод. ч. 7, 8, 17): та се вже пізнїйша модифікация первісних діятонїчних ладів. Отсї характеристичні для найдав-

[1]) При обговорюваню мельодичної будови укр. народнїх пісень означуємо за Оскаром Коллєром арабськими цифрами степені скалї, що ідуть в гору від тонїки, а римськими цифрами степені, що ідуть у низ від тонїки.

[2]) Філ. Колесса: Про мельодиї гаївок. Матеріяли до укр. етнол. XII. ст. 77.

шої формації пісенної признаки ілюструють найкраще обрядові пісні, які також у ритміці виказують архаїчну будову.

Дуже значна частина укр. народ. мельодій основуєть ся на середновічних, т. зв. церковних ладах, у яких становище тоніки не є так ясно означене, як у новіщій октавній системі. Церковні лади були колись мабуть спільним добром індоевропейських народів; та вони могли розширити ся в укр. народнїй музиці разом із христіянстом також під впливом візантийської церковної музики.[1])

Мельодії сего типу виказують зложенє із кварти й квінти, яких основні тони приходять по черзї до значіня осередків мельодії[2]). Борба межи тими двома осередками о пановане над мельодією удержує увагу слухача в напруженю і надає сим пісням старинний характер. Найбільше росповсюджений в укр. народнїх піснях є т. зв. церковний дорийський лад (муз. дод. ч. 9,

[1]) Тому, що при богослуженю по грецькому обрядови не уживаєть ся нїяких інструментів, вокальна музика приходить тут до більшого значіня чим у латинській Церкві; часто увесь зібраний в церкві народ бере участь в богослужебнім співі; через те і церковна музика могла тут більше популяризувати ся, як на Заході. Богослужебні мельодії православних Українців і униятів построєні на системі Івана Дамаскина (перша половина VIII ст.) і йогож Октоїху (8 „гласів“ — ὀκτὼ ἦχοι), що виказує з одного боку тїсну звязь із музикою старинних Греків, а з другого боку близьку анальоґію до системи папи Григорія Великого (591—604), який своїми вісьмома звукорядами (4 автентичні і 4 пляґальні) поклав основи для богослужебного співу римо-католицької Церкви. — У почоті грецької царівни Анни, подруженої із Володимиром В., прийшло до Києва богато грецьких духовників а також і співців церковних. Лїтурґічні книги, отже й найважнїйші підручники для богослужебного співу, як Октоїх, Ірмолой, Псалтир, спроваджено з Болгарії. Найдавнїйші рукописи богослужебних книг із крюковими нотами над текстом сягають XI ст. Спроваджуванє грецьких співців до Києва нотуєть ся і пізнїйше в лїтописях (під рр. 1052, 1130).

Церковний спів пересаджений на Україну із Візантії й Болгарії плекано у нас дуже старанно. Декотрі співцї церковні, як Стефан в Києво-Печерській Лаврі (друга половина XI ст.), Митуса в Перемишлї (середина XIII ст.), здобули собі широку славу у сучасників.

У Львові й Острозї були учителями в останній четвертинї XVI ст. визначні грецькі духовники, як Арсеній, Кирило Лукаріс, Никифор: побіч грецької мови учили вони певно й церковного співу. В XVI—XVII ст. висилано із ріжних галицьких міст молодих дячків на науку церковного співу у Волощину та в Болгарію. Не без значіня для піддержуваня давних традицій у церковному співі були певно живі взаємини укр. духовників і церковних братств із Афонськими черцями (Ів. Вишенський). (Дим. Разумовскій: Церковное пѣніе въ Россіи ст. 57 і сл.)

[2]) П. Сокальскій: „Рус. народ. муз.“ Харків, 1888 ст. 129—130.

17, 18). Мабуть східним впливам (половецьких, татарських і турецьких мельодій, що напливали до нас також за посередництвом полудневих Славян) треба приписати хроматизацію середновічних церковних ладів в українських мельодіях, що проявляєть ся особливо підвисшенєм о пів тону четвертого степеня церк. дорийської скалї та приставленєм уводячого тону (VII) з долини перед тонїкою. Тому, що сей уводячий тон (Cis) не годить ся із характеристичною для церк. дорийської скалї малою септімою в гору від тонїки (d—c), можемо його уважати пізнїйшим проявом.[1])

Таким способом під впливом хроматизму зявляєть ся 1) характеристична для укр. мольових мельодій надмірна секунда межи третїм і четвертим степенем, 2) велика терція межи другим і четвертим степенем, 3) надмірна кварта межи першим і четвертим степенем, 4) зменшена кварта межи третїм горішним і семим долїшним степенем (3—VII), 5) мала терція межи підвисшеним четвертим і шестим степенем, 6) зменшена кварта межи семим і четвертим степенем церк. дорийської скалї у зворотах мельодії (при тонїцї d), зіставлених у музик. додатку ч. 1. Однакож побіч хроматизованих зявляють ся й діятонїчні інтервали на висше означених місцях.

Полученє кварти з квінтою у ріжнородних комбінаціях дає в результатї цїлий ряд середновічнїх церковних ладів, уживаних в укр. народнїх піснях давнїйшої верстви. Коли квінта творить долїшну часть звукоряду, а кварта горішну (при т. зв. автентичних ладах), закінченє пісні сходить ся звичайно із тонїкою на першому степені скалї (муз. дод. ч. 9, 10); колиж кварта обіймає долїшну, а квінта горішну часть звукоряду (при т. зв. плягальних ладах), тонїка паде на перший тон квінти по серединї звукоряду (муз. дод. ч. 11, 12, 13); тодї закінченє пісні спадає звичайно на долїшну домінанту, або задержуєть ся на другому степені квінти. Зворот від тонїки у долїшну квінту має вже признаки модуляції у субдомінанту, хоч подибаєть ся він власне в тих мольових мельодіях, що виказують зложенє із кварти й квінти (муз. дод. ч. 13). Очевидно, що не всї тії середновічні церковні лади є однаково улюблені й уживані в укр. народнїх мельодіях; низше наведені приміри ілюструють лише найбільше розширені взірції.

[1]) Philaret Kolessa: „Über den melodischen und rhythmischen Aufbau der ukr. rezitierenden Gesänge. III. Kongreß der Internationalen Musikgesellschaft. Bericht 1909. ст. 281.

Висше згадані закінченя мельодій на другому або пятому степені скалї (на долїшній домінантї) [муз. дод. ч. 7, 11, 14), показують, що дотичні піснї належать до тої формації, в якій почутє тональности не було іще так розвинене, як у найновійшій верстві пісенній при октавній системі.

Вироблене почутє тональности з домінуючою ролею тонїки в октавнім устрою дурової чи мольової скалї, як се помічаємо в найновійшій верстві укр. народнїх мельодій [муз. дод. ч. 15], витворило ся безперечно під деякими західними впливами. Коли давнїйші укр. мельодії зложені виключно в dur або в mol, причім мольових мельодій є значно більше і вони мабуть репрезентують давнїйший тип, то мельодії новійшої верстви виказують часто модульованє в паралєльну тонацію — отже при D-moll в F-dur і на відворот [муз. дод. ч. 15]; модуляція в субдомінанту в певних означених випадках є також признаком новійшої формації.

* * *

Таким способом можна би в укр. мельодіях з деякою правдоподібностю визначити три формації пісенні: давну, середну і нову. Перша — се доба діятонїзму,[1]) у якій піснї квартового і квінтового устрою репрезентують давнїйшу верству, піснї-ж, основані на середновічних церковних ладах — пізнїйшу.

Не без підстави здогадують ся М. Лисенко та П. Сокальський, що всї укр. мельодії в давнїйшій фазї розвою основували ся на діятонїчних звукорядах, бо й доси заховали ся подекуди старинні укр. піснї (головно обрядові), що не підвисшують семого степеня перед тонїкою; велика секунда на місци уводячого тону (в A-moll: g-a місто gis-a) надає їм особливий архаїчний характер[2]) [муз. дод. ч. 6]. Московські народні піснї і доси задержали по більшій части строгий діятонїзм; тим вони сильно відріжняють ся від укр. народ. пісень, які з незначними виїмками перейшли в нову, другу фазу розвою, що зазначила ся хроматизацією первісних діятонїчних ладів.[3])

Справедливо зазначує дослїдник московської народної музики, Фамінцин, що „своєрідні ґами, на яких построєні мельодії

[1]) В декотрих укр. мельодіях заховали ся також слїди неповних, пятизвукових ґам (пентатонїка), на що вже Сокальський звернув увагу.

[2]) Етноґр. Збірник, XXI. ч. 60, 62, 59, 98.

[3]) М. Лисенко: „Характеристика музикальныхъ особенностей малорусск. думъ і пѣсенъ“, записки Юго-Зап. Отд. Имп. Географическ. Общ. I. 1873. ст. 364.

укр. кобзаря Вересая, закрашені хроматизмом з напруженими надмірними інтервалами, — зовсім незвісні й чужі великоруському уху. [„Домра“ ст. 151].

По думці Сокальського[1]) уводячий тон, що зявив ся з хроматизмом у мольовій скалї, в укр. народній музиці не грає ролї великої септіми, як у сучасній европейській музиці, а радше має значінє перехідного інтервалу, що змягчує переходи у тонїку й домінанту, як се ми бачили на хроматизації церк.-дорийської скалї.

Се не той різкий діссонанс, що веде неминуче в октаву; часто-густо заявляєть ся він як закрашений самостійний інтервал рядом із незакрашеним [муз. дод. ч. 16], н. пр. у терції, яка веде від другого степеня мольової скалї у долїшну домінанту [муз. дод. ч. 2].

Заміна основних інтервалів хроматизованими подибуєть ся також у мелїзматичних прикрасах та проходячих нотах [муз. дод. ч. 2].

Хоч така хроматизація не нарушує взагалї квартового й квінтового устрою пісні, то вона відріжняє укр. народні мельодії від великоруських, а ще більше від західно-европейських та споріднює їх із музикою південних Славян та східних азийських народів: Турків, Татарів, Персів, Арабів.

Особливо в козацькій добі, саме в часї витворюваня укр. дум, пособляли обставини заношеню сербських пісень на Україну; стрічаємо Сербів і в Запорожській Січи (в початках XVII, або уже з кінцем XVI ст.) і в київській колегії; сербські мандрівні співаки стали популярні в Польщі й Литві ще за Ягайла на початку XV ст.[2]) Згадують про них польські письменники XVI й XVII ст. (н. пр. Мясковський, Єрон. Морштин).[3])

Однакож спільні признаки в українських, сербських і болгарських народнїх мельодіях треба пояснювати не так сусідськими взаєминами і запозичуванєм одного народа у другого, як радше: 1) спільним візантийсько-церковним культурним елєментом, що проявив ся також і в змістї давних лїтературних і народнїх творів у всїх трох народів а на поли музики спіль-

[1]) Op. cit., ст. 172

[2]) Грушевський: Історія України-Руси VI. Ч. II. ст. 616.

[3]. Вказав на се уже проф Яґіч в статї „Gradja za slovinsku poeziju“. (Rad jugoslov. Akademii XXXVII.).

Ф. Колесса: „Мельодії укр. народ. дум I. Матеріяли до укр. етнольоґії т. XIII. ст. XLIV.

ностю церковних ладів і головно 2) впливом музики східніх азийських народів, особливо-ж Турків і Татарів. Се були впливи не поверховні, переминаючі, але тревалі, довговікові; вони заважили на культурному розвою усїх трох народів і врізали ся глубоко в народній світогляд. Довговікові війни Українців із східніми ордами, почавши від Печенїгів і Половців, невольники й обміна бранців (думи називають кобзарі ще й досї „невольницькими плачами“ або „псальмами“), та безперервні зносини із азийськими народами, що тягнуть ся в укр. історії від найдавнійших часів, оставили значні слїди в мові, народній словесности, звичаях, ноші, орнаментї і здаєть ся найбільше в народній музиці Українців; усе те промовляє за поглядом Сокальського, що відносить появу уводячого тону і взагалї хроматизму в укр. народній музиці до східних впливів.[1]) Пригадаймо, що й кобзу перейняли Українці по всякій правдоподібности зі Сходу. Сюди треба також віднести богате прикрашуванє мельодії тонкими мелїзмами — мережанками, якими любують ся укр. народнї співаки — кобзарі й лірники[2]) [муз. дод. ч. 10, 18]. Коли-ж в укр. народнїх піснях мелїзматичні прикраси служать лише для піднесеня експресії й не рушають основного рисунку мельодії, то московська народ. пісня любуєть ся у чудних витяганях під один склад тексту та в кольоратурах, які нераз скривлюють і затемнюють мельодичну лїнію.

Замітна річ, що укр. мольові мельодії сеї формації (особливо побудовані на церковно-дорийській скалї) із надмірними й зменшеними інтервалами, із неясним почутєм тональности, що проявляєть ся в характеристичних каденціях на другому і пятому степені скалї, показують деяку схожість із подібними угорськими,[3]) фінськими[4]) та шведськими народніми мотивами. Навіть народнї мотиви у деяких творах Ґріґа нагадують Українцеви свої тужливі народні мельодії, звучать неначе-якась мила ремінїсценція із ранної молодости, неначе давно забута няньчина пісня. Таку схожість можнаб пояснювати спільностю деяких культурних елєментів у всїх індоевропейських народів. Та не без значіня був тут мабуть значний наплив варяжських дружин на

[1]) Подібний погляд висловлює також Фамінцин. Op. cit. ст. 151.

[2]) Ф. Колесса: Мельодії укр нар. дум. I. ст. L.—LI.

[3]) Т. зв. мадярський тетрахорд часто подибуєть ся в укр. мольових мельодіях.

[4]) Декотрі фінські танкові мельодії живо нагадують укр. коломийки; навіть їх ритмічна схема ідентична з коломийковою.

Україну в IX—XI ст. Не підлягає ніякому сумнївови, що ендозмоза культурних впливів уже в середних віках була у нас доволї жива, як на се вказують мандрівні теми літературні, розширені в укр. народній поезії.

Важним фактом, пособляючим обміні пісенних мотивів були певно мандрівні співаки-ваґанти, т. зв. скоморохи.

Згадки про них доховали ся й доси у декотрих топографафічних назвах східної Галичини. По думцї Фамінцина період історії світської музики на Руси від XI до середини XVII ст. можна назвати добою скоморохів.[1]) На Українї сей період скінчив ся значно скорше.

Скоморохи-жартуни були представниками світської пісні (часами із фрівольним відтїнком), що виросла на давному сьвітогляді народному з передхристіянської доби, тому їх поборювало сильно духовенство і вони взагалї не високо стояли в очах народу.

Побіч скоморохів звісні були на Українї в княжій добі поважні співцї релїгійних пісень і рецитатори духовних стихів, звані калїками перехожими, а також княжі й дружинні співаки типу Бояна, про якого говорить автор дружинно-лицарської поеми з XII ст. „Слово о полку Ігоревім", що він оспівував у своїх піснях лицарські подвиги войовничих князїв. Переємниками і наслїдниками сих співцїв релїгійних і лицарських пісень стають в середній добі укр. народньої творчости кобзарі-бандуристи й лїрники, що своїм поважним репертоаром зовсїм випирають давних скоморохів. Се переважно слїпцї-калїки; позбавлені найбільших радощів житя, вони концентрують у собі силу почуваня, уміють вглублювати ся в духове житє та переймати ся людським горем. Кобзарі й лїрники лучили ся колись в окремі братства або цехи співацькі, що мали свої загально признані установи й правила. Найповнїйший розвій тих співацьких орґанізацій припадає на XVII—XVIII ст., а їх останки доховали ся подекуди й до наших часів, як на се вказують кобзарські ґрупи або школи, звязані із териториіяльними районами на лївобічній Українї,[2]) таємна мова лїрників, урочиста „визвілка", яка дає право співакови по відбутю науки (звичайно 3-лїтної) у якогось звісного старшого лїрника чи кобзаря ходити з лїрою

---

[1]) Фаминцинъ: „Скоморохи на Руси", Петерб. 1889.

[2]) Філ. Колесса: „Варіянти мельодій укр. народ. дум, їх характеристика і ґрупованє". Записки Наук. Т. ім. Шевч. CXVI. ст. 134 і сл. Idem: „Про музич. форму дум", Матеріяли до укр. етнол. (XIII ст. XXX і пр.)

чи кобзою по людях та співом заробляти собі на житє, врешті синівське відношенє ученика до свойого майстра—„пан-отця“. Знаходячи собі приют при церквах і церковних братствах та шпиталях, густо розсїяних на Україні XVII —XVIII ст., кобзарі й лїрники були посередниками межи церковною школою і народом, межи книжною й народною поезією.[1] Хоч нинї тип слїпця-співака розміняв ся на дрібну монету, то всеж таки і доси нарід не уважає кобзарів і лїрників простими жебраками, але поважає їх, як носителїв суспільних і релїгійних ідеалів народнїх, бо й доси ще їх репертоар пісенний задержав ся на значній висотї. Коли-ж лїрники розширені по усїй укр. територіï співають головно піснї релїгійно-морального змісту та сатиричні, а подекуди й історичні піснї, то кобзарі-бандуристи (які заховали ся лише на лївобічній Україні) виголошують при акомпаніментї кобзи ще й лїрично-епічні піснї-рецитаціï переважно історичного змісту — т. зв. думи. На бандурі виконують вони й танкові мельодіï.

Кобзарі й лїрники є головними представниками укр. народньої музики у другій фазї її розвою, що зазначила ся хроматизацією первісних діятонїчних ладів, як на се вказують виконувані ними мельодіï та сам стрій їхнїх інструментів.

Дві назви: кобза і бандура уживають ся тепер як синоніми на означенє одного-ж струнового інструменту, що нагадує своїм виглядом давну лютню. Одначе іще в XVII — XVIII ст. були се два окремі інструменти. Кобзу перейняли Українцї від кримських Татарів, коли ще не раньше від Половцїв.[2] В XVI ст. була кобза вже загально уживаним народнїм інструментом. Прототипом бандури стала 14-струнна пандора, інструмент, подібний до лютнї, що з італїйськими музикантами завандрував до Польщі і мабуть уже з початком XVII. ст. під теперішною назвою бандури розширив ся по Україні.

Не дивно, що бандура, як інструмент богатший на струни і доскональший від старосвітської кобзи, почала швидко приймати ся по містах, у богатших домах і між козацтвом, поки з годом-перегодом не прийшла в руки народнїх співаків, а ви-

---

[1] П. Житецкій: „Мысли о народ. малорусс. думах“ 1893 ст. 164 і пр.

[2] Назва „кобза“ — говорить Фамінцин — може бути прослїджена в старших памятниках славянських до 1250 р. Вона була звісна Половцям, що принесли як сю назву так і самий інструмент із своєї азийської вітчини. („Домра“ — ст. 91).

перши з уживаня давну кобзу та перейнявши її назву, стала на Україні любимим народнім інструментом. На українському ґрунті бандура змінила трохи свою форму і обогатила ся ще доданєм коротких струн на „дейці“, т. зв. „підструнків“.

Ліру занесено до нас із Заходу; на Україні була вона звісна уже в XVI ст., коли не раньше;[1]) і доси на українських землях ліра є найбільше росповсюдненим народнім інструментом, а в Московщині зовуть її „українською“. Замітна річ, що на Україні і в Галичині ліра має однаковий стрій. (Муз. дод. ч. 3.).

Дві струни настроєні в квінту (A—e) і потирані безконечним колїсцевим смичком, як незмінний орґельпункт, дають гармонічний підклад для мельодії пісні, яку підграє лїрник на третій струні, настроєній в октаву висше до e; під девятьма клявішами ліри дає ся струна звукоряд (із тонікою a’) дуже характеристичний для пісень другої формації; для пісень в dur лїрник відповідно перестроює клявіші (на cis’ і d’).

Нема сумнїву, що за впровадженєм нових інструментів ішло певно також переймане чужих пісенних мотивів.

Кромі ліри і бандури найбільше розповсюдненими серед укр. народу інструментами є скрипка і цимбали, що разом із дзвінковим бубном творять оспівану в народних піснях „троїсту музику“. Дуже розширені є між укр. селянством особливо в гірських околицях ріжні роди сопілок, дуток та інших дутих інструментів. Декотрі з них, як н. пр. звісна межи Гуцулами свиріль — Panpfeife, залїзна сопілка і довжезна, двометрова, деревяна „трембіта“ — сягають безперечно глубокої старини.[2])

Народня інструментальна музика служить головно супроводом до оригінальних народнїх танків; найбільше розповсюднені, характеристичні, народні танки, виконувані в дуже живім темпі, в тактї $^2/_4$, є коломийка, розширена головно межи укр. людностю східної Галичини (її назва переводить нас в околиці міста Коломиї) і козак, метелиця та инчі козацькі танки, спопуляризовані головно на подніпрянській Україні, але звісні також у Галичині.

Поява згаданих професіональних співаків народнїх та нових інструментів і танків ішла в парі з великим збогаченєм форми і змісту укр. народньої поезії і музики: усе те можемо

[1]) Масловъ. Калики-перехожіе и ихъ напѣвы, ст. 10.
[2]) В. Шухевич: Гуцульщина III.
М. Лисенко: Народні струменти на Україні.

уважати переважно надбанєм сеї другої доби, яку сміло можна назвати добою розцвіту укр. народної творчости, що виробила взірці стилю і форми для пізнїйших часів.

В розвою сеї безіменної, колєктивної творчости, в якій форма і зміст безнастанно перетворюють ся і перероджують ся, не легко буває визначити доби розвою і звязувати їх із правдоподібною хронольогічною схемою тим більше, що бракує нам нотних записів народнїх мельодій із давнїйших часів; все-ж таки і в сьому напрямі можуть нас орієнтувати деякі факти. Коли початок діятонїчної доби тоне у сумерках передісторичних часів, то появу знаменних для другої (хроматичної) доби історичних дум, кобзарів і лїрників та розповсюдненє їх інструментів, кобзи і лїри, можна із значною правдоподібностю звязувати із другою половиною XVI ст.[1])

Розуміє ть ся, що прояви хроматизму в укр. народнїй музиці могли почати ся уже від близшої стичности Українців із Татарами (від 1240) і Турками (1475), коли ще не раньше.

*

Уже протягом XVII—XVIII ст. приходять в укр. культурному житю до значіня нові впливи, які приготовлюють витворенє нової формації пісенної із октавним устроєм дурової та мольової скалї і новітним хроматизмом.

Іще в XVI ст. сини заможнїйшої шляхти і міщанства починають виїжджати до Італії, Франції і Німеччини для висшого образованя; вплив гуманїзму і реформації стає щораз то сильнїйший; з науки італїйських музиків спроваджуваних до Польщі користають і Українці. Нова струя культурна приносить на Україну богато нових мельодій не лише релїгійних, особливо з Польщі, з Чехії та з Німеччини, але також і світських, головно італїйських. Поширюєть ся знакомство з новою нотацією, що уже з кінцем XVI ст. випирає з уживаня давні крюки.

Многоголосний, хоральнний спів („согласное пѣніе“) приймаєть ся на Українї уже з кінцем XVI ст.[2]) При церковних братствах у більших укр. містах, як Львів, Луцк, Київ, орґанїзують ся церковні хори, що в часї богослуженя виконують під управою образованих діріґентів (протопсальтів) чотиро-пяти-шести- а навіть осьмиголосні композиції. Микола Дїлецький, що походив

[1]) П. Житецкій: „Мысли“ — ст. 164 і пр.; Масловъ: Этногр. Обозр. XLVI. с. 4—9.; Фаминцинъ: „Домра“.

[2]) Дим. Разумовскій: „Церковное пѣніе въ Россіи“ ст. 207 сл.

із Києва та учив ся музики у Заморовича у Вильні, розчитував ся у латинських теоретичних підручниках про музику та був познакомлений із наукою контрапункту; в 1677 р. видав він теоретичний підручник для науки музики: „Мусикійская грамматика“.

Усе те показує, що під західними впливами дійшла укр. церковна музика до високого розцвіту, як се з великими похвалами засвідчує Гербіній, що в другій половині XVII ст. гостював у Київі: „Українці грецького обряду — пише він — богато величнійше прославляють Бога, чим Римляни. Псальми й инші богослужебні пісні Отців щоденно виспівують по церквах з участю народа у рідній мові, по правилам музичної штуки. В самій милій, звучній гармонії чуємо осібно дисканта, альта, тенора і баса. У них простий люд розуміє те, що священики співають, або читають у природній славянській мові. Тому-ж усї миряни співають разом із священством і притім так гармонїчно і побожно, що менї в одушевленю здавало ся, будьто би я був в Єрусалимі і бачив там образ та почував духа первісної християнської церкви. Зворушений простотою українського богослуженя я по приміру св. Амврозія й Августина прослезив ся і похвалив сина Божого словами: „повні є небеса і земля слави Твоєї!“

В тім часї витворив ся цїлий ряд прекрасних київських напівів (деякі з них і до нинї ще удержують ся, як н. пр. звісне київське „Слава — Єдинородний“). Із Києва спроваджували співаків і учителїв співу московські царі до своїх далеких, північних городів.

Церковна музика мала певно значний вплив на народню: нові, занесені із Заходу релїгійні й світські піснї приймають ся також межи сїльським людом і стають його тревалим надбанєм (н. пр. деякі коляди); але також людова пісня знаходить доступ до образованих кругів, як се показують дуже розширені в тих часах співаники, зложені в суміш із народнїх пісень і штучних складань. В 1790 р. виходить в Почаєві „Богогласник“, великий збірник популярних релїгійних пісень із XVIII а навіть XVII ст. із нотами; лиш небогато із тих пісень нагадує давнїйші укр. мельодії: переважна їх часть зложена по західним взірцям, по більшій части в дуровій скалї, із ясно означеною тонїкою, маркованою також каденцийними окінченями. Те саме можна сказати про коляди й канти маріонеткового театру, званого „вертепом“, переховані із XVIII ст. Сей чужий для давнїйшої укр. музики тип пісенний швидко роз-

ширив ся межи народом, що й доси співає богато побожних пісень особливо із „Богогласника“.

Так отже під західним впливом повстає нова верства укр. народнїх пісень із виразним октавним устроєм та ясно означеною тонїкою, із модуляцією в паралєльну тонацію, із уводячим тоном, із пересуванєм інтервалів новітною хроматикою, що сильно ріжнить ся від хроматизму східних мельодій, який закрашує лише поодинокі інтервали, перед квартою, квінтою й тонїкою.

Та в більшій части також мельодії новійшої формації навязують до давної традиції, будуючи на давнім матеріялї, перетворюють в оригінальний спосіб нові культурні впливи, ассимілюють їх до виробленого уже пісенного стилю так, що в результатї і сї нові мельодії носять на собі усї признаки оригінальної творчости укр. народа [муз. дод. ч. 15, 17]. Се проявляєть ся в уживаню надмірних і зменшених інтервалів, квартовому й квінтовому ґрупованю тонів, в улюблених зворотах і каденціях фраз, зіставленю пісенних колїн, мелїзматичних прикрасах, словом — в цїлій будові мельодії, а ще більше в ритміці так, що укр. народню мельодію уже на перший погляд легко можна відріжнити від инших, хочби й споріднених, мельодій. Октавний устрій із безконечними перспективами модуляції отвирає укр. мельодії вихід із вузких рамців кварти й квінти та їх комбінацій у середновічнїх церковних ладах і приводить за собою широкі, роскішні, вибігаючі поза обєм октави мельодії з оригінальною сумішкою мажора з мінором (як н. пр. у звісних піснях: „Ой не ходи Грицю“, „Чи я в лузї не калина була“, „Ой зійди, зійди, ясен місяцю“.)

В теперішному станї укр. народньої музики виступають в суміш і переплїтають ся усї три формації пісенні, — однакож із значною перевагою елементів середної формації, які показують виразно, що сучасна укр. народна музика корінить ся глибоко в середнїх віках. І як середновічні піснї й перекази дали поживу лїературному романтизмови, так і укр. національна музика, репрезентована головно Лисенком, знайшла невичерпане жерело вітхненя й основу оригінального стилю у тій давній культурі музичній, яку зберіг укр. нарід під сільською стріхою.

Та не легко приходило ся укр. народови хоронити свої культурні надбаня перед загребущими сусїдами.

Коли насильними і віроломними способами знищено автономію України й укр. козацтво, коли нарід опинив ся у суспільній

неволї під гнетом панщини, а укр. територія стала тереном заборчого походу із двох боків — польского і московського, тодї почав ся очевидний занепад також на полї укр. народньої поезії і музики, що зазначив ся особливо в послїдних десятках лїт. І тепер, як давнїйше, відбуваєть ся процес переймання чужих мотивів особливо на етноґрафічних границях там, де укр. нарід стрічаєть ся із чужими елєментами, із Словаками, Поляками, Москалями, Румунами і Мадярами: та чужі пісенні мотиви напливають на село також із фабричних осередків, із міст, через церкву, школу, двір, військо й інтеліґенцію. До того-ж під теперішну пору наплив чужих мотивів є такий великий, що вони не можуть так легко перетворити ся та засимілювати ся до стилю укр. народньої музики, як колись: через те вони псують і засьмічують щиро народню творчість, ділають на неї самим розкладовим способом.

Лакейський інструмент — гармонїя, також „здобуток“ новійшої доби, ширить ся в застрашаючий спосіб по наших селах, перевертає безцеремонно мольові мельодії на дурові і приносить за собою чужі, по найбільшій части вульґарні мотиви.

Коли укр. народня поезія, живучи в устах міліонових мас, знаходить ся взагалї в стадії вічної флюктуації й перетворюваня, то се мішанє форм і непомітний перехід одних мотивів у другі лишає більше слїдів у сфері мельодії як на словах, так як мельодія є супроти слів піснї більше неуловимим елєментом. Часто людова мельодія складаєть ся із фраз, вийнятих із ріжних знаних уже мельодій. Розпізнати в тій амальґамі давне і нове, або своє і чуже є часто прямо неможливо. Коли-ж ми тут і там розпізнаємо який чужий мотив, то се тому, що він іще не успів перетопити ся у горнї народної творчости, не успів приноровити ся до характеру укр. народнїх пісень. Показуєть ся, що укр. народнї мельодії виявляють подекуди дуже зложений і скомплїкований матеріял; дослїджуванє укр. народньої музики в її теперішному станї та історичному розвою вимагає ще богато підготовних робіт, та насуває чимало проблємів, які може розяснити в будучности молода ще нинї наука — порівнуюче музикознавство. Нинї, як говорить знаменитий дослїдник фінських народнїх пісень, Ільмарі Крон (Krohn) — „бракує абсолютних критеріїв мельодичного посвояченя, яке можнаб науково провірити“.[1])

* * *

[1]) Dr. Ilmari Kron: Über das lexikalische Ordnen von Volksmelodien. Bericht über den zweiten Kongreß der Internationalen Musikgesellschaft. 1907, ст. 68.

Наші висновки оперті на мельодиці укр. народнїх пісень знаходять деяке підкріпленє також у їх ритміцї. І з погляду на свою ритмічну будову укр. народ. піснї виявляють широку скалю розвою.

Зразком дуже давної ритуальної поезії є похоронні голосїня, держані у формі свобідного речітатіва.

Високий степень розвою речітатівної поезії виявляють укр. народнї думи.

Думи — се мелодичний речітатів із змінною формою імпровізації: рецитація, достосована до синтактичного укладу і ритміки слів у текстї, виказує поділ на симетрично збудовані, однакож ріжновидні періоди, без повторюваня сталих відношень строфи. Мельодично-ритмічні акценти, розділені дрібними неакцентованими нотами, визначують граматичні наголоси підходячих віршів у приблизно однакових відступах [муз. дод. ч. 18].

Віршова будова дум основуєть ся головно на паралєлїзмі, що проявляєть ся анальоґічним по значіню укладом слів у рівнобіжних рядках, приблизно однаковим числом наголосів та складів і свобідним, найчастїйше дієсловним римом.[1]) Замітна річ, що уже в найдавнїйших обрядових піснях виступає строфова форма пісенна із виробленим віршом, сталими цезурами і складочисленєм. Кристалїзація строфової будови являєть ся результатом співдїланя мельодичного і метрично-ритмічного елєменту.

Мельодія народньої піснї розпадаєть ся на фрази, передїлені мертвими інтервалами, каденціями і павзами, що сходять ся з цезурами в текстї. Кожда фраза, надїлена сталою ритмічною структурою і звязана із відповідною ґрупою складів тексту, виявляє сталий ритмічний мотив. Числу нотових вартостий, злучених в сему мотиві, мусить відповідати число складів у підходячій силябічній ґрупі.

Так отже форма першої строфи з огляду на зміст і уклад ритмічних мотивів, цезури і числа складів у групах силябічних і віршах творить сталі рамці, у які відливають ся усї дальші строфи піснї. Таким способом складочисловий прінціп являєть ся характеристичною признакою версифікації укр. народнїх пісень. У складочисловій схемі строфи відбиваєть ся в загальних нарисах не лише уґруповане ритмічних мотивів, але також їх розмір і ритмічний зміст. Як ритмічний мотив виповнений ме-

[1]) Філ. Колесса: „Про музичну форму дум". Матеріяли до укр. етнольоґії XIII ст XXXIII—XXXIV.

льодією замикає зразок музичної думки і одержує своє особливе значінє в строфі, входячи в звязь кореспонденції з иншими колінами пісенними, так також підповідаюча мотивови силябічна група тексту містить у собі якусь заокруглену часть реченя. Через те коліна пісенні, т. є. фрази мельодії, сполучені сталою ритмічною структурою із ґрупами силябічними, можна уважати музикально-синтактичними стопами. Одному мотивови ритмічному може відповідати 2 до 7 складів тексту, що лучать ся в одноцільну ґрупу силябічну. Ґрупа силябічна, зложена із 5 до 7 складів при відповіднім зіставленю мотивів може творити про себе окремий одноцільний стих. Та звичайно стих складаєть ся із двох-трох ґруп силябічних, н. пр.: 4+4, 4+4+6. Ритміка мельодії накидає текстови свої акценти, які не все сходять ся із граматичними акцентами підходячого тексту; через те і в текстах відірваних від мельодії слїдне подекуди чергованє акцентів, що однакож нїколи не дає правильних стіп метричних, правильної сканзії. Лише римові акценти, що покривають ся з каденціями відповідних фраз, мають стало означене місце. Однакож рим лучить не лише кінцї стихів, але дуже часто також поодинокі ґрупи в серединї стиха. (В московських народнїх піснях правильний рим приходить доволї рідко). З огляду на будову вірша і строфи укр. народнї піснї виявляють взагалї незвичайне богатство і ріжнородність форм.

Найстаршими розмірами можна уважати 10-складовий колядковий стих 5+5, подибуваний також в инших піснях и 7-складовий стих весїльних і обжинкових пісень із неправильною цезурою 4+3, 3+4, 5+2 (Муз. дод. ч. 4). Та побіч тих розмірів уже в старинних обрядових піснях виступають також инші форми двоколїнного стиха, як: 4+4 (Муз. дод. ч. 13), 5+3, 6+3 і триколїнні стихи: 4+4+3, 4+4+4, 4+4+5 (Муз. дод. ч. 7) і пр. Дуже розширеними в укр. народнїх піснях головно оповідаючого змісту є розміри: 6+6 (Муз. дод. ч. 9, 12, 16), 5+5+7 (Муз. дод. ч. 11) і особливо триколїнний 14-складовий стих 4—4+6, заступлений усїми родами укр. народнїх пісень, почавши від обрядових [Муз. дод. ч. 6, 8] та історичних, а скінчивши шуточними піснями, коломийками (Муз. дод. ч. 17) та пісенними новотворами.

Отсей тип складочислової версифікації з прінціпом музикально-синтактичної стопи — як бачимо — опановує цїлковито уже найдавнїйші верстви укр. народньої поезії, т. є. обрядові піснї, що своїм початком сягають до передхристіянської доби. Ритмічна форма є завсїгди консервативнїйшим елєментом навіть

від самоґо змісту пісні; справедливо замічає проф. Яґіч: „Зміст, то як листє, що в осени із деревини опадає, а на весні нове, але таке саме виростає“. Оттим то виробленя обговореної в горі складочислової версифікації укр. народнїх пісень не можна зводити до розмірно пізних латинсько-польських книжних впливів, що в літературі починають проявлятй ся аж у послїдній четвертині XVI ст.

Коли-ж укр. народні пісні в складочисленю, розмірі стиха, цезурах і зіставленю ґруп силябічних визначають ся незвичайною правильностю і симетричностю, то навпаки московські народні пісні не видержують складочислового прінціпу та взагалї допускають велику свободу форми і брак симетрії та правильности частий. Се показують наглядно зібрані Евг. Лїневою при допомозї фоноґрафа в. руські пісні, видані Петерб. Академією Наук.

В укр. народнїх піснях переважає двостихова строфа, звичайно ще розширена повторенєм стихів або їх частий та сталими приспівками — рефренами. Найчастїйше оба стихи бувають однакової будови; однакож подибають ся також строфи зложені із двох стихів ріжного розміру, н. пр.: 7+7, 5+5+7 [Муз. до. ч. 10].

Короткі мельодії три- а навіть двоколїнні знаменні для давних пісень, особливо колядок і гаївок. Під впливом писаної літератури, особливо церковних пісень, появили ся в укр. народнїх піснях також довгі, скомплїковані строфи, що вказують часами на чуже або книжне походженє дотичних пісень.

Пісні із Галичини і Волинї з огляду на свою ритмічну і мельодичну будову виявляють більше архаїчний тип: переважає тут коротка, 4—6-колїнна строфа із речітативним відтїнком мельодії, причім кождому складови тексту відповідає лиш одна нотка; протяжні ноти, ґрупи нот, получені леґатом і кольоратури стрічають ся переважно лише в окіченях стихів. З того погляду дуже характеристична для галицьких народнїх пісень є схема коломийкового стиха, що виявляє правильну будову музичного періоду, часто подибувану в галицьких піснях новійшої формації. З огляду на будову мельодії пісні з Поділя й Поднїпровя, хоч як близько споріднені мотивами із галицькими та волинськими, виявляють без порівнаня більше розвинений художнїйший тип:[1]) вони приводять мельодичнний елємент до

[1]) Ст. Людкевич: Етногр. Збір. XXI ст. XV.

повного значіня і розвивають строфи у правильній формі довших музичних періодів.

Мельодії укр. народнїх пісень укладають ся переважно у правильні однородні такти; чимало знайдеть ся й таких пісень, що виказують мішані, але найчастїйше симетрично зложені такти ($^2/_4+^3/_4$, $^2/_4+^4/_4$, $^2/_4+^6/_8$ і т. д.); ірраціональні такти ($^5/_4$, $^7/_4$, $^5/_8$ і пр.) подибають ся розмірно доволї рідко в укр. народнїх піснях. Навпаки московські народнї піснї славлять ся своїм капризним, змінчивим ритмом, що доволї часто укладаєть ся в такти $^5/_4$ та $^7/_4$. Однакож часами й мельодія укр. народньої пісні переходить у свобідне rubato чи parlando, а відгадати ритм і такт у декотрих старинних весїльних піснях буває нераз дуже тяжко. Вірне записуванє укр. народнїх мельодій буває ще й з тої причини не легке, що народнї співаки у передачі мельодії й тексту користують ся значною свободою; рідко буває, щоб співак зовсїм дословно без нїякої зміни повторив раз переспівану пісню. Тим то пояснюєть ся велике число і значні ріжниці варіянтів поодиноких пісень, записаних в ріжних часах і ріжних околицях. При незвичайній музикальности і співолюбивости укр. народа, коли засіб пісень у талановитїйших одиниць доходить до кількох десятків, а деколи й соток, народнї співаки часами так переймають ся своєю ролею, що імпровізують нові строфи і нові піснї, як се можна зауважити при сходинак сїльської молодежи в зимі на „вечерницях", весняними вечерами на „вулиці", а лїтом при „обжинках"; характер імпровізацій носять деякі коломийки й весїльні піснї та похоронні заводи а також народнї думи. Впрочім склонність до імпровізованя характеризує усяку живучу щиронародню поезію.

Хоч українські народнї піснї що до своєї музичної форми мають богато спільних прикмет із піснями инших славянських народів, то всеж таки визначають ся вони у своїй мельодиці й ритміці оригінальними признаками, що разом зібрані складають ся на окремий тип, окремий пісенний стиль.[1])

Основою мельодичного рисунку, внутрішньою органїзацією, взагалї цїлим устроєм і характером народня музика Українців сильно відріжняєть ся навіть від музики їх найблизших славянських сусїдів Поляків і Москалїв, іноді аж до протилежности. Під деяким оглядом — як каже Лисенко — укр. мельодія стоїть

---

[1]) Філ. Колесса: До питаня про укр. музич. стиль. Львів, 1907.

без порівнаня близше до південно-славянської чим до московської.[1])

Мимо того, що територія заселена укр. народом обіймає величезні простори від Попраду й горішної Тиси аж по Чорне море і Кавказ, мимо кордонів, які її розділюють. укр. народня музика виказує дивну одноцільність і єдність, що проявляє ся в цілім її стилю; оттим то є вона сильним сполучником усіх 35 міліонів укр. народу, неначе кров, що кружляє у живому орґанізмі.

---

[1]) Мик. Лисенко: Характеристика музик. особ. малор. думъ и пѣсенъ. Записки Ю. З. О. И. Геогр. Общ. т. I ст. 363.

МУЗИКАЛЬНИЙ ДОДАТОК.

(Тоніка d)
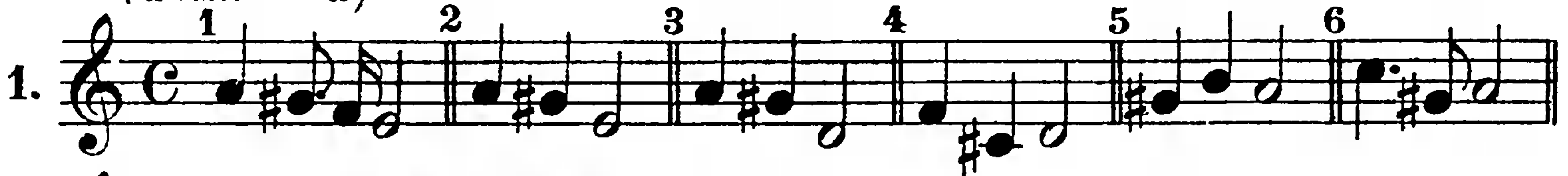
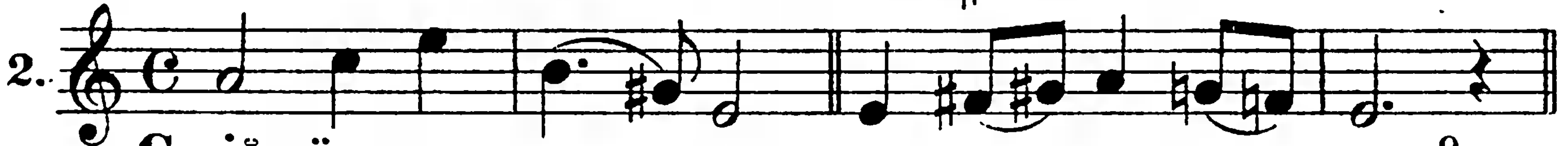

Стрій ліри.

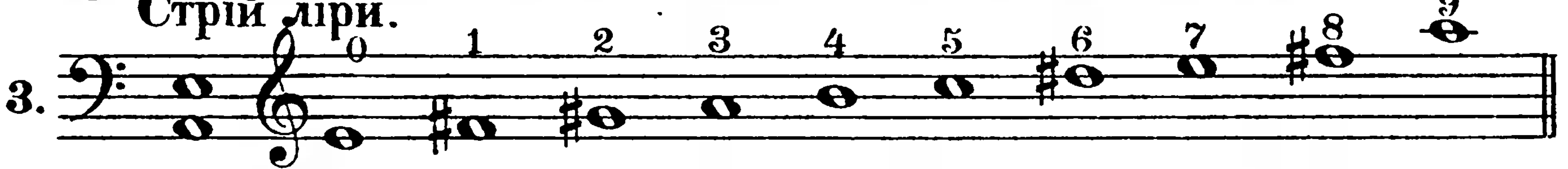

Andantino. **Весільна:** (Ів. Колесса. Етн. Зб. XI. 167.)

Moderato. **Веснянка:** (Рубецъ: 216 нар. укр. нап. ст. 3.)
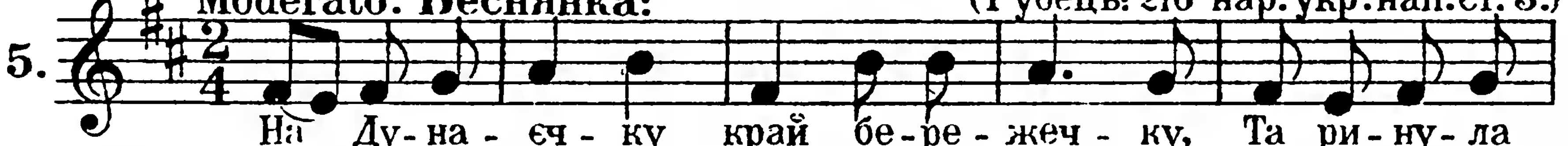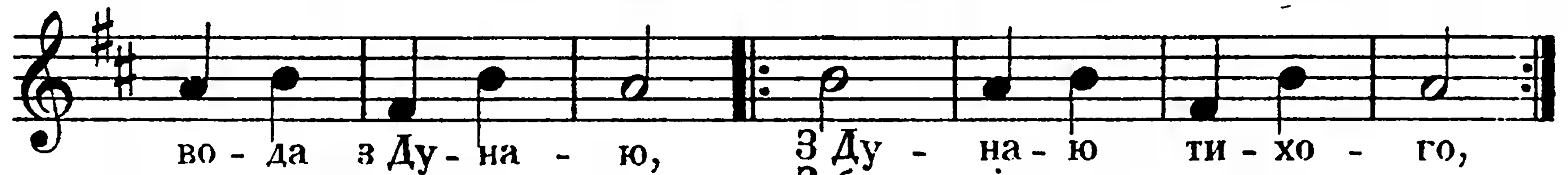
Moderato. **Веснянка:** (Рубецъ. ibid. ст. 2.)
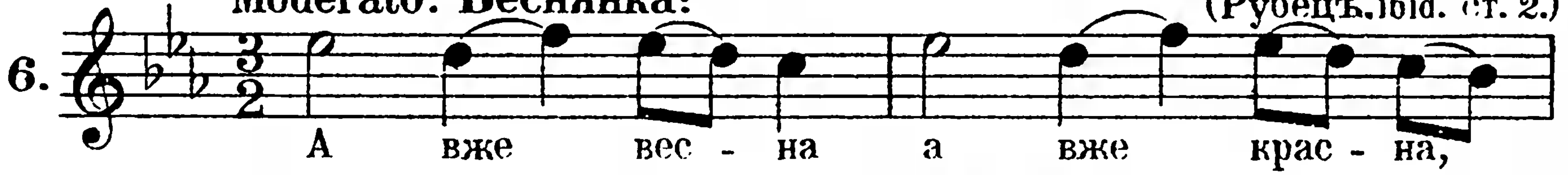
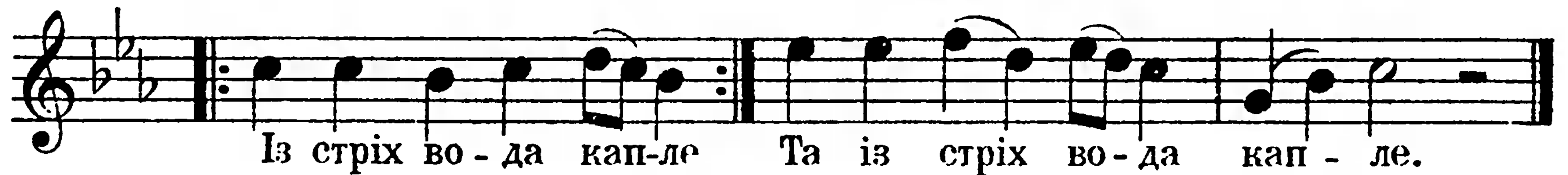

Andante. **Баляда:** (Іван Колесса Ет. Збір. XI. ст. 276.)
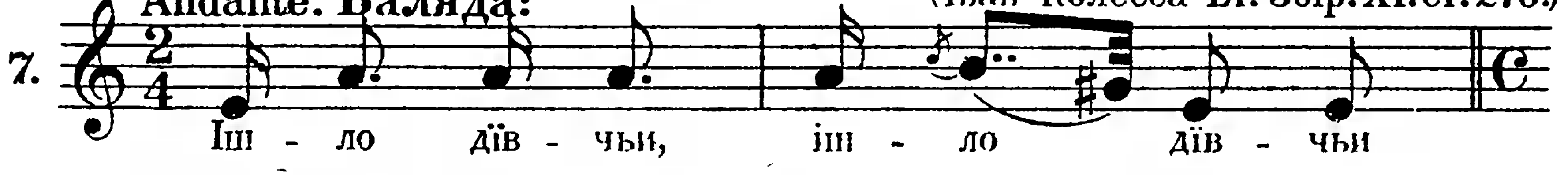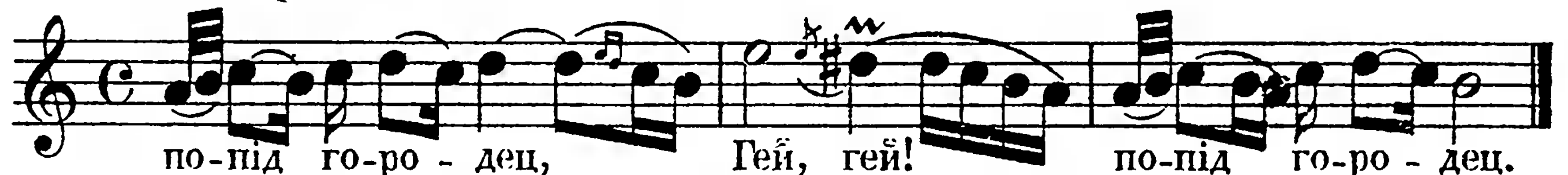
Allegretto. **Гаївка:** (Філ. Колесса Мат. до у. етн. XII. 44.)
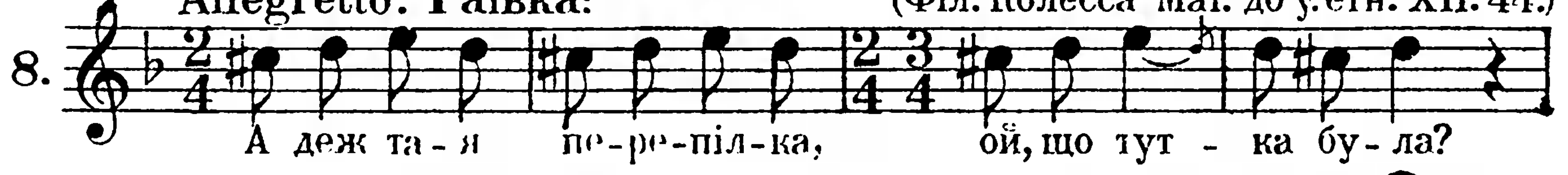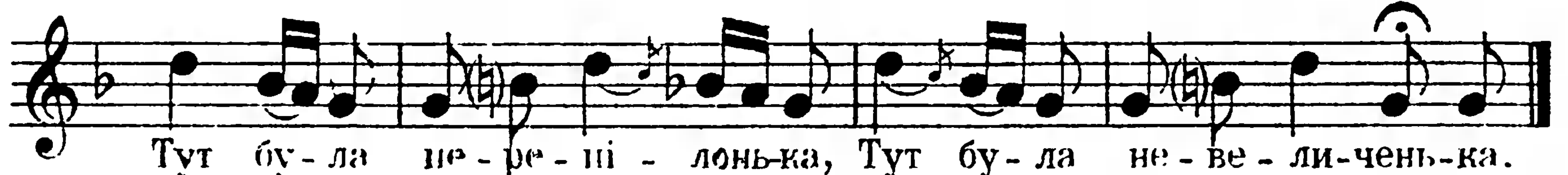
Holzhausen.

Moderato. **Про жіночу неволю:** (Іван Колесса Етногр. Збір. XI. ст. 247.)

9. За-рос-ли сте - жень-ки по-над бе-ре - жень-ки,
Куда я хо - ди - ла до сво - ї ма - тін - ки.

Andantino. **Баляда:** (Ів. Колесса Ет. Зб. XI. ст. 206.)

10. На в по-не-ді - лок ра - но
Пі - шов І - вась о - ра - ти,
Тей на-ка - зу-вав Ма - ри - су - нень-ку О - бі - дець ві - но - ша - ти.

Andante. **Колисанка:** (Івід. ст. 37.)

11. Ой, лю-лю, лю-лю, Ой, лю-лю, лю-лю, по-ста-вю тьи під ду - лю, Ду-лень-ка цви-те, ду-лень-ка цви-те, то-бі до-лень-ка ро - сте.

Moderato. **Веснянка:** (А. Рубецъ, 216 народ. укр. напѣвовъ, ст. 4.)

12. Бла-го-сло-ви, ма-ти,
Весну за-кли-ка-ти,
Весну за-кли-ка-ти, Зі-му про-во-жа-ти.

Adagio. **Любовна:** (М. Лисенко, Збір. укр. піс. II. ст. 62.)

13. Ту-ман, ту-ман по до - ли - ні, Ту-ман, ту-ман по до - ли - ні, Ши-ро - кий лист на ка - ли - ні, Ши-ро-кий лист на ка-ли-ні.

Andante. **Козацька:** (Ф. Колесса, Матер. до укр. етнол. XIV. Дод. ст. 1.)

14. Ой і ле - тить о - рел, А за ним со - кіл;
По - до - жди й о - рел, Щось то - бі ска - жу,
По - до - жди й о - рел, Щось то - бі ска - жу.

Andante. Любовна: (Лисенко, Зб. укр. п. I. ст. 32.)

15. Ой і не сте-ли- ся, хре-ща-тий бар-він-ку, та і по кру-тій го - рі,

Гей не вті-шайтесь, злі-ї во-ро-жень-ки, тай при-го-дон-ці мо - їй.

Andante mesto. Про жіночу неволю: (ibid. III. ст. 34.)

16. Не спі - вай - те, пів - ні, Щеж бо я не спа - ла,

Ще сво-йо - - му ро - - ду Прав-ди не ска-за-ла.

Allegretto. Коломийка: (Іван Колесса, Етн. Зб. XI. ст. 67, 69.)

17. Ой, чу - ю я, мій ми-лень-кий, Ой чу - ю я, чу - ю,

Що ти ме - не по - ки - да - еш, бо ма - єш ін - чу - ю.

Я - кий ли - сток зе - ле-нень-кий. у - па - де тай гни - є,

Я - кий люб - ко мо - ло-день-кий, не по - прав-ді жи - є...

УРИВОК ІЗ ДУМИ ПРО ОЛЕКСІЯ ПОПОВИЧА.

(зо співу Гната Гончаренка.)

(♩ = приблизно 72 м. м.) (Філ. Колесса, Матер. до укр. етнол. XIV. ст. 96.)

18. Ой, по Чор-но-му мо - рю, Ой, на ка-мі- ні бі-лень-ко-му,

Там си-дів со-кіл яс-нень-кий, Жа-лїб-нень-ко кви-лить прокви-

ля - є, І на Чор-но - є мо-ре спил-на по-гля-да - є,

Що на Чор-но-му мо - рі все не доб-ре по - чи - на - е...

Holzhausen.

Погляди Миколи Костомарова
на задачі української інтелігенції й літератури.

Написав *Олександер Барвінський.*

Після смерти царя Миколи I. і вступленя на царський престіл Олександра II. повіяло для народів росийського царства весняним леготом. І для українського народу засияло заранє волї та свобіднійшого розвитку. З десятилїтного засланя вернув до Петербурга Шевченко, опинили ся тут і інші визначні представники Кирило-Методіївського Товариства: Костомарів, Кулїш, Білозерський. „Основа“ стала головним осередком, в котрім почала ся задумувана Кирило-Методіївським Товариством робота коло розвитку українського народу і його письменства. Висунула ся тоді на передове місце справа всенародної просвіти і виринуло питанє: чого і якою мовою научати український нарід? От тоді то в сїй справі забрав слово Микола Костомарів і в маєвій книжцї „Основи“ (1862) напечатав передовицю п. н. „Мысли Южнорусса. I. О преподаваніи на южнорусскомъ языкѣ“ (стор. 1—6.).

В наведеній передовиці[1]) висловив Костомарів радість задля змагань до відродин українського язика і письменства і замітних творів в обсягу українського слова таких письменників, як Квітка, Шевченко, Кулїш, Марко Вовчок, що стали нашою народною славою, та що з появою „Основи“ виступили нові талановиті письменники. Однак усе те не вдоволювало ще Костомарова, бо в сїм не бачив він головної задачі нашого письменства: недоставало ще йому чогось єственного, що дало би силу і пло-

[1]) Основа, 1862, травень (май) стор. 1 і. сл.

дотворність нашим змаганям. Ми бачили в українськім письменстві чимало гарного, взятого з народу, але мало такого, що далиб ми в заміну народови. Народу не можна по думці Костомарова кормити самими повістями і віршами, йому потрібний здоровий, поживний корм знаня і просвіти. Поки не буде подаване знанє українською мовою, поки сей язик не стане провідником загальнолюдської просвіти, доти всї наші писаня в тім язиці остануть блискучим пустоцвітом. Костомарів домагав ся отже, щоби українське слово стало нарядом всенародної просвіти, бо нарід бажає учити ся, а коли ми йому не дамо способів учити ся рідною мовою, то він стане учити ся чужою, а тоді з просвітою народу загине і наша народність.

Українському народови, каже Костомарів, треба подавати науку в його рідній мові, бо се для него найвідповіднїйший і найлекший спосіб передавати і висловлювати мисли. Замість повістий, комедій, віршів, — потрібні поучні книжки, але у відповіднім доборі. Смішно булоб перекладати українським язиком „Космос“ Гумбольдта або Римську Історію Момзена, на того роду твори не наспіла ще пора. Треба по думці Костомарова обмежити ся початковим викладом научного знаня, необхідного для найпершої просвіти. Потрібні отже тепер крім граматок (букварів) для народу: коротка священа і церковна історія, катехизис, виїмки з поук святих отців Церкви, з житєписий улюблених народом святих і пояснене богослуженя. Крім обсягу релїґії треба нарід обзнакомлювати з природою, написати для него аритметику, космоґрафію, ґеоґрафію і приступні для него книжочки з природовіданя взагалї. Замітно, що Костомарів уважав потребою написати для народу граматику рідної мови, з котрої пізнав би устрій людського слова, книжочку про головні основи його положеня в державі і про державні закони, але, хоч сам великий історик, уважав непотрібним вводити в початковий плян вихованя — історію, бо по його думцї ся наука вимагає більшого засобу вступних відомостий і значного ступня розвитку, а без того вона — безхосенна.[1])

Отсим по його думцї годило сяб заняти українським письменникам, а засібні люди на Україні повинні заявити любов до

---

[1]) В споминах про останні роки житя Костомарова згадує В. Беренштам, що сам Костомарів нераз висловлював намір написати популярну історію України для народу українською мовою. Воспоминанія о послѣднихъ годахъ жизни Н. И. Костомарова, В. Беренштама гл. Кіев. Старина, Кіевъ 1885, (юнь), стор. 227.

народу ділом і дати засоби на видане таких книжок і закладин шкіл, в котрих діти селян виховували сяб рідною мовою. Костомарів звертав отже бачність земляків на домагане, котре між іншими поставило у своїй проґрамі Кирило-Методіївське Товариство, але не могло сего здійснити з відомих загально причин.

Костомарів прочував, що проти його думки виступлять оборонці державної єдности, однак нарід і держава — се не одно і те саме, бо держава се зверхня форма злуки нераз многих народів, котрі в державнім розуміню творять одно тіло, але у внутрішнім житю кождий нарід становить самостійну цілість. Коли держава буде відносити ся до кождої народности з однаковою прихильностю, як до всїх інших, не як до другорядної, підчиненої, низшої, висше котрої стоїть пануюча народність, але як до самостійної і рівноправної, тоді не буде невдоволеня державою анї ворогованя до інших народностий.

Здогади Костомарова не були безосновні, бо зараз в московськім дневникарстві відозвали ся напасти на український „сепаратизм“ і почала ся нова нагінка на недавно визволених із засланя колишнїх членів Кирило-Методіївського Товариства, начеб то їх змаганя були виплодом „польської інтриґи“.[1])

Передовиця Костомарова в маєвій книжцї з 1862 р. про научуванє українською мовою викликала в „Основі“ вельми оживлену розправу над сим питанєм, „як тільки пішла голосна чутка по Україні, що наш нарід треба вчити на своїй рідній мові, яко заповідній основі людського житя“. Поки ще виходила „Основа“ (а перервало ся єї виданє з X-ою книжкою 1862 р.),

[1]) Литературное Наслѣдіе Спб. 1890. Автобіографія Н. И. Костомарова стор. 135 З великим завзятєм виступав проти справи порушеної Костомаровом Катков у місячнику „Русскій Вѣстникъ“ і в дневнику „Московскія Вѣдомости“ а також Говорський і Гогоцький в часописи „Вѣстникъ Юго-западной и Западной Россіи“ сердили ся між іншим і за те, що св. Письмо перекладають на „грубое, бѣдное и карикатурное нарѣчіе“ (Мета. 1863. IX. 85,96 і 152) Статї звернені проти Костомарова перепечатав „Русскій Вѣстникъ“ 1884 р. із згаданих часописий з 1863 р. а іменно: 1) з „Московскихъ Вѣдомостей“ ч. 136, 24. VI. 1863 р. (проти збираня жертв на видаванє українських книжок); 2) з „Московскихъ Вѣдомостей“ ч. 191. з 4. IX. 1863 р. (відповідь на оправданє Костомарова в „Спб. Вѣдомостяхъ“); 3) із „Современной Лѣтописи“ 1863 р. ч. 24. (відповіди на статю Костомарова, оповіщену в часописи „День“ з приводу першої напасти „Московскихъ Вѣдомостей“); 4) із „Современной Лѣтописи“ 1863 р. ч. 26. — Сї статї появили ся також окремою перепечаткою.

появило ся там девять дописий з ріжних сторін, (між ними дві вельми обємисті), котрі стають певним доказом, що гадка кинена Костомаровом розбудила живий рух серед українського суспільства, „неначе яка невідома сила розбуркала кожного від довгого спаня“[1]) та посипались складки на потреби видань українських учебників і просвітних книжок, хоч не в такій мірі, як можна було по засібности української інтеліґенції сподіватись.[2])

Всї дописцї, що відкликнули ся в „Основі“ на голос Костомарова, признавали, що Костомарів „своїм щирим, розумним словом вияснив велику вагу учебників на рідній мові“,[3]) і безумовно згоджували ся з поглядом, що наука повинна бути подавана українському народови рідною мовою та вказували на се, що нарід вельми радо витає українські граматки, котрі бистро розповсюджували ся на Українї. Однак один з тих дописцїв, Дмитро Запара, хоч признавав потребу початкової науки на рідній мові, обставав також і за тим, „щоби й ті, що оспівують „степи та могили та чорнобривих дївчат“ — оспівували їх на здоровле, бо й вони несуть свою лепту на престіл народности. Іх поезії й оповідання попри поетичну стійність, можуть бути користні для виробленя мови і збогаченя словаря“.[4]) Інший дописець, А. Городиський, виступив в оборонї научуваня народу його рідною мовою проти напастий духовних московських, котрі в київськім місячнику „Руководство для сельскихъ пастирей“ і в „Кіевскихъ Епархіяльныхъ Вѣдомостяхъ“ накидали ся на „новомодныхъ просвѣтителей“ і намагали ся доказувати, що українському народови навіть і не в думцї учити ся не з церковного букваря, часослова і псалтирі, хоч в недільних

¹) Ibid. стор. 1.

²) О народномъ образованіи и о средствахъ для изданія учебниковъ на украинскомъ языкѣ. Степан Погарський, Варшава. — Основа 1862, VII. ст. 13—90. — На какомъ языкѣ должно обучать народъ? Г. Т. Кіевъ, Основа, 1862 VIII. ст. 1—12. — I моя лепта, Зосим Недоборовський, ibid. ст. 13—14. — Н. И. Костомарову (по поводу „Мыслей Южноруссa“ въ майской книжкѣ Основы 1862), Основа, 1862, IX. ст. 1—5., Димитрій Запара. — По поводу народныхъ учебниковъ, ibid. ст. 6. Аркадій Іонинъ, г. Лебединъ. — Чему и какъ учить нашъ народъ, А. Городиський, ibid. ст. 7—25. — Лепта Батуринської Громади, Ипполитъ Вовкъ, Основа, X. стор. 1—3. — Письмо въ „Основу“, Димитрій Запара, ibid. ст. 3—4. — О передачѣ научныхъ свѣдѣній на народномъ языкѣ. I Шарловскій, ibid. ст. 23—26.

³) Основа, 1862, VIII. ст. 13.

⁴) ibid. IX. ст. 4.

школах засновуваних тоді по містах виявило ся, що там з великою охотою читають книжочки видані українською мовою і легко присвоюють собі потрібне їм знане.

Зерно кинене Костомаровом упало на підготовлену вже в дечім рілю і почало видавати бажані плоди. Ще в другій половині 1859 р. устроювано за впливом професора російської історії в київському університеті, Павлова, недільні школи народні, а удержане і розповсюджене їх на Україні було головною заслугою Українців. В тих школах учили спершу по московськи а відтак по українськи і за чесного куратора Київського учебного округа Миколи Пирогова булиб сї школи довели до вельми гарних успіхів, колиб російське правительство на крик Каткова і йому подібних не заборонило було слухачам університету учити по українськи та колиб у маю 1862 р. зовсїм не заборонено учити в недільних школах.[1]) Оттоді вже виявила ся потреба книжок українських для народу й шкільної науки. В 1860 р. стали в Петербурзї видавати „Сільську Бібліотеку“[2]) (вийшло того року 13 книжок т. зв. метеликів, що складали ся з деяких творів Шевченка, перепечатаних з Кобзаря, оповідань, Кулїшевих Листів з хутора, перепечатаних з Основи. В 1861 р. вийшло 10 таких метеликів, а крім того „Букварь южнорусскій“ Шевченка і „Граматка“ Кулїша, а в 1862 р. 16 нових метеликів.

На поклик Костомарова зібрано було до 5000 рублїв у руках його самого, а дещо ще було в руках Киян і Харківцїв.[3]) Видано в Петербурзї Арихметику Ол. Кониського і Оповідання з св. Письма Опатовича, I. випуск „Церковъ божа патріярхальна въ семъі“, в Києві вийшла Арихметика Д. Мороза, в Полтаві „Українські прописі“ Ол. Кониського, в Харкові „Проповіді о. Івана Бабченка“, П. Коховський проготовляв природну історію (зоольоґію), Костомарів скінчив переклад евангелія, а Морачевський подав Петербурській Академії Наук свій переклад евангелія, про котрий Академія висловила ся,

---

[1]) М. Драгоманів. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Россії (з видання „Громада“), Genève, 1877. — Левко Гончаренко (Л. Сирочинський), Дещо про школи народні на Україні. Мета, Львів, 1863. № 4. стор. 309 і сл.

[2]) Мета, Львів 1863, № 3. стор. 267.

[3]) М. Драгоманів ор. с. стор. 121.

що він „становити буде епоху в розвитку української словесности“.[1])

Були се гарні почини, що перегодом могли довести педаґоґічне й популярне письменство на Україні до широкого розвитку, хоч по силах і засобах української інтеліґенції можна було вже й тоді сподївати ся видатнїйшої роботи. Але й сї незначні почини перебила заборона міністра просвіти Валуєва і московського Синоду (видано до цензорів тайний обіжник в 1863 р.), викликана нагінкою московських централїстів з Катковом на чолї — на „український сепаратизм“ і „польську інтриґу“ Польске повстанє, котре тодї підготовляло ся і вибухло в 1863 р. в сїчнї, послужило вигідною для московських властий покришкою. Костомарів проводив лїто 1863 р. в Павловську разом з редактором „Основи“ В. Білозерським і доїздив до Петербурга та займав ся в Публичній Бібліотецї историчною роботою. Тодї то підняла ся в „Московскихъ Вѣдомостяхъ“ буря проти українського лїтературного руху і зачепила Костомарова тим більше, що у сїм дневнику його імя було виставлене на позор, яко одного з винуватих ініціяторів замислів, котрі по думцї противників грозили небезпекою державі. Пущено в хід оклики: „сепаратизм, українофільство“. Наклепи піддавано головно з Києва, а напасники намагали ся з окликом сепаратизму змішати українофільство з польским повстанєм.[2]) Після Катківського крику і Валуївської заборони вести дальшу роботу, почату Костомаровом, вважали в Росії протизаконним ділом,[3]) а напасти „Кіевлянина“, „Русскаго Вѣстника“ і „Голоса“ залякали так українських письменників, що мало що не ціле десятилїтє проминуло, поки знов стали появляти ся українські книжки в Києві, спершу оповіданя й казки, а відтак популярні метелики (1872—76): Дещо про світ Божий (перепечатане опісля і в Одесї), Розмова про небо та землю, Розмова про земні сили (переклад з московського з доповненями), про Холеру, про Ведмедів, Івана Нечуя Левицького: Перші київські князї, Татари й Литва, Унія й Петро Могила, М. Драгоманова: Про Татар, козаків та Турків, Лободовського: Дітські пісні, казки й загадки, дальше: Як тепер

[1]) Мета, 1863, № 1, стор. 95 і 96. — Переклад Морачевського появив ся п. з. „Святе Євангеліє славянською й українською мовою, по благословенiи святѣйшаго правительствующаго синода“ в Москві 1907.

[2]) Литерат. Наслѣдie, Автобіографія Н. И. Костомарова, стор. 154.

[3]) Драгоманів ор. с. стор. 127—130.

одбуватиметь ся воєнна служба і Про кари, до яких присуджують мирові судді (переклади з урядових видань законів).

Тепер став Київ головним осередком наукових і літературних змагань та умового житя на Україні, починає оживати не тільки популярне письменство але й літературний і науковий рух прибирає ширші розміри, поки царський указ з 18/30-го мая 1876 р. не згнобив сих змагань. Минуло знов кілька важких літ, в котрих українське слово було засуджене на мовчанє, поки з початком 80-их років московська цензура стала лагіднійшою так, що українські письменники відважили ся знов узяти за перо і подавати свої писаня в цензуру. Спершу дано українській літературі таку пільгу, що цензура пропускала словарі, народні пісні, казки, дрібні оповідання й поетичні твори, накиненою їм московською правописю замісць давнійшої кулїшівки, відтак починають появляти ся альманахи й більші твори літературні. З нагоди появи українського альманаха „Л у н а“ в 1881 р. в Київі забрав слово в місячнику „Вѣстникъ Европы“ нестор українських письменників Костомарів і напечатав там у „Литературномъ Обозрѣніи“ 1. лютня 1882 р. ширшу оцінку п. з. „З а д а ч и у к р а и н о ф и л ь с т в а“.[1])

Костомарів зазначує, що ледви чи є на світї язик нещасливший українського. Протягом цїлих віків признавано, що на світї є український нарід і говорить своєю мовою; царі звертали ся до сего народу із своїми грамотами і царське слово іменувало його „малороссійскимъ народомъ“ а для зносин з Українцями і зрозуміня їх мови в Москві при посольськім приказї були окремі перекладчики. Нікому не приходило на думку сумнївати ся про єствованє такого народу із своїм язиком. Аж недавно книжні мудрагелї видумали, начеб українського народу зовсїм і нїколи не було, а на Україні живе нїбито такий сам нарід, як у Москві, Твері і т. д. в Московщинї оден московський (як они звуть „русскій“) нарід; що язик український се навіть не наріче, а прямо — говір незначно відмінний від „общерусскаго“ язика; що тілько деякі лихі люди, ненависники єдинства Росиї і вороги держави, видумують якесь окремішнє наріче і намагають ся витворити з него окремий язик і окреме письменство. Нарід на Україні ніби то неприхильний таким змаганям, не хоче вчити ся видуманого язика, а навпаки сам

[1]) Вѣстникъ Европы, журналъ исторіи, политики, литературы, XVII годъ, книга 2. февраль 1882, стор. 886—900.

хоче забути ріжниці витворені минувшиною яко наслідок довгочасної злуки з Польщею.

Такі погляди, як дальше виводить Костомарів, довели наостанку до того, що й власти слідом таких розумовань нібито міродатних осіб заборонили не тільки українське письменство, але навіть ноти з українськими піснями і уладжуванє концертів із співами українських пісень і українських драматичних вистав.

Костомарів обговорює дальше історичні причини, наслідком котрих український нарід затратив висшу верству, що спольщила ся або змосковщилась, але перегодом часи змінили ся та освічені люди додумали ся до такого погляду, що простолюде се такі самі люди як і шляхта, як дворяни. Освічені люди зрозуміли, що не годить ся погорджувати мовою низших верств народних, а таке саме розуміне проявило ся також на Україні, де освічені й учені люди стали досліджувати житє українського народу, його язик і письменство. З досліджуванєм народного житя проявило ся змаганє розвивати народну мову і вести її дорогою, котрою йшли язики інших народів. Таким побитом появили ся почини українського письменьства.

Костомарів зазначує, що українська мова має право єствувати вже задля сего, що дійсно єствує, і право висловлювати на ній мисли опирає ся на тім засновку, що здібність слова дана Богом чоловікови на те, щоби міг висловлювати свої гадки. Тимчасом скоро тільки появить ся яка українська книжка, не оцінюють її, чи она добра чи лиха, але накидають ся в дневникарстві з напастями, що не годить ся писати по українськи. Пора отже, каже Костомарів, покинути сю хибну дорогу, а відносити ся до українських творів так само, як і до творів на всїх інших мовах.

Поява в Києві українського альманаха на 1881 рік п. з. „Луна“ часть I.[1]) дала привід Костомарову висловити свої погляди про задачі українського письменства і про шлях, який воно повинно би вибрати. Оцінюючи твори поміщені в „Луні,“ Костомарів не може згодити ся з поглядом декотрих сучасних українських письменників, а головно звертає ся проти М. Старицького, відомого під прибраним іменем Гетьманця, котрий

---

[1]) Ол. Кониський, спорудник сего альманаха, задумував видавати під сим наголовком український місячник, одначе не дійшло задля тодішних обставин на Україні не тільки до сего, але й до виданя II-ої його части.

вводив чимало не зовсім уміло утворених (кованих) слів для вислову висших розумінь. Признає Костомарів, що визначні московські письменники як Ломоносов, Карамзин, Жуковський і ін. творили нові вислови, котрі приняли ся в письменстві, але сей дар питомий великим талантам. З жалем вказує Костомарів на се, що деякі сучасні українські письменники намагають ся вводити у своїх творах такі нескладно утворені і народови незрозумілі слова, коли тамчасом давнїйше письменство в творах Квітки, Гребінки, Гулака-Артемовського, Шевченка, Стороженка, Марка Вовчка було вільне від таких проявів, а з новійших письменників указує на визначний талант Івана Нечуя-Левицького. Задля того, що висші верстви українського народу наслїдком історичних обставин або змосковщили ся і спольщились, або знімчили ся і змадярщились (а також зволощили ся) а їх нащадки виховані вже з новими культурними розумінями, треба по думцї Костомарова оставити їм бути тим, чим они є, та можна тілько бажати, щоби не ворогували проти української лїтературної дїяльности. Українське письменство, каже Костомарів, є виключно мужицьке, бо з українського народу остала ся майже сама мужицька верства, тим то і письменство повинно обертати ся тільки в сїм обсягу. Костомарів указує на дві дороги, якими може розвинути свою дїяльність українське письменство: перша — обзнакомлювати інтелїґентну суспільність (з підмогою чисто наукових творів і мистецько-письменських) з народним українським житєм у всїх його проявах; друга — розширяти умовий обрид самого народу і в тій цїли подавати йому в приступнім для него видї загально людське знанє. Із сего випливає ясно, що Костомарів зовсім не супротивляв ся писаню чисто наукових і мистецько-письменських творів українським язиком. Вжеж у „Основі,“ котрої він був головним помічником, печатав Кулїш науковим ладом писану Історію України взірцевим язиком і складом, хоч єї не докінчив, (опісля дальше печатав про Руїну в „Метї“ і Первий період козацтва в „Правдї“) а крім того лїтературно-критичні огляди в альманаху „Хата“ (1860), в „Основі“ і в „Правдї.“ Щоби оперти розвиток такого письменства на певних підвалинах і дати язикови сильну підставу, вважав Костомарів найпильнїйшим на той час (въ настоящее время) виданє доброго українського словаря і граматики, а опри те домагав ся популярно написаних книжочок про віру, про сільське господарство, про закони. Обставини опісля вкажуть, що треба буде писати дальше. Він указує передовсїм на Квітку,

котрий зображав нарід таким, яким він дійсно був, а не таким, яким бажав би його виставити який небудь ідеаліст, а попри те звертає бачність письменників на Квітчині „Листи до любезних земляків“ яко взорець популярного писаня, не щоби се невільничо наслідувати, але щоби вузку стежку, протоптану Квіткою, розширити в просторий шлях. Українським письменством до кінця житя вельми цікавив ся Костомарів, але жалував ся нераз на недостачу талантів після смерти Шевченка і невдоволений був тим, що тоді між українськими письменниками проявила ся незвичайна охота до перекладів, котрі вважав він тільки тоді придатними, коли вони близкі і зрозумілі народному серцю і умовому розвиткови. Тимто осуджував Костомарів Старицького за деякі його твори, вказуючи на невідповідний вибір і недостатки викладу, а особливо за виклад Шекспірового „Гамлета“.[1]) Дорікав сим і Драгоманів Українцям, що „ми всі провели пять років в „гамлетстві“,[2]) але й Костомарів опісля з великим признанем висловив ся у критичнім розборі про драму Старицького „Не судилось“ і признав йому замітний талант, а також велику стійність його перекладови сербських народних пісень, але не похвалював перекладів із Шекспіра, Байрона, Андерсена, Міцкевича й інших. Костомарів бажав українську мову бачити розвитою до такого ступня, щоби можна нею передавати всякі добутки культурного язика, однак для сеї задачі потреба часу і значнійшого розвитку умового овиду в народї і дораджував: festina lente![3])

Костомарів рішучо перечить таким мудрованям, начеб то український нарід бажав зілляти ся з московським і запевняє, що він бажає остати тим, чим є, а так само й українська мова буде під впливом просвіти народу розвивати ся і збогачуватись. Але поки сей ідеал можна буде осягнути, треба ужити всїх сил в користь близшого нам поколїня і укладати такі українські книжки, котрі би практично придали ся теперішньому народови, такі книжочки, котрі міг би читати кождий Українець у своїй семї, а всї слухалиб його з користю і вдоволенем“.[4])

У відповідь на сї виводи М. Костомарова у „Вѣстникѣ Европы“ п. н. „Задачи украинофильства“ подав пок. Володимир

---

[1]) Кіев. Старина, 1885, юнь, стор. 225 і 226, Воспоминанія о послѣднихъ годахъ жизни Н. И. Костомарова, В. Беренштама.

[2]) М. Драгоманів, Народні школи на Українї, стор. 142.

[3]) Вѣстникъ Европы, 1882, февраль, стор. 897.

[4]) Вѣстникъ Европи ст. 900.

Барвінський в „Дѣлѣ“ шість статий п. з. „Задачѣ рускои интелигенціи на Украинѣ“.[1]) В сих статях намагав ся автор витичити нашій інтеліґенції на Україні ширші задачі, як се вчинив Костомарів. Він указує на розсїяність і розсипчивість наших народних сил, на унаслїдувану по наших предках леґендарну слабість їх, схарактеризовану у першій нашій лїтописи словами: „Земля наша велика и обильна, а наряда въ ней нѣсть; да пойдѣте княжити и владѣти нами“! В сїй розсипчивости і розсїяности, піддержуваній ще наслїдками довговікової бездержавности українського народу бачить В. Барвінський причини нашої народної немочи, а недостача взаємин поміж розірваними частинами українського народу доводить до затрати свідомости нашої народної одноцїлости і нашої народної ідеї, так що нащадки колишнїх славних родів, що клали жите своє за нарід і край, не можуть порозуміти тої народної служби своїх предків, нї їх ідеалів, нї саможертви, нї геройства. Обовязком української інтеліґенції покінчити сю народну розтич і витворити між розсипаними народними силами сю духову звязь національної свідомости і взаїмности, що може оживити не тілько саму інтеліґенцію, але широкі верстви народні, надати їм одноцїлости і зробити їх невичерпаним жерелом нашої національної жизнености. Потребу сеї взаїмности відчуває українська інтеліґенція в Галичинї, що чує себе спільною і единою з цїлою своєю батьківщиною і витає радо кождий проблєм житя закордонних братів, до котрих звертають ся очи галицьких Українців. Тимто В. Барвінський витає голос так знаменитого представника української інтеліґенції, як М. Костомарів, у „Вѣстнику Европы“ і хоче близше прислухати ся сему голосови і тим задачам, які він витичує інтеліґенції на Україні. Не може він однак в повні згодити ся з виводами Костомарова про відчужене українських висших верств суспільних від народу, оправдуване „історичними причинами“ і висшою культурою та образованостю, супроти котрої не могли удержати ся висші верстви на Україні. По думцї В. Барвінського українські пани (себ то козацька старшина і її нащадки) почали відхилятись і відчужувати ся від свого народа ще тоді, коли Україна культурно стояла безперечно висше Московщини, коли наші люди вносили світло науки і „гуманні ідеали“ в московську суспільність, виплекані західною культурою й образованостю, пересадженою

[1]) Дѣло, 1882, ЧЧ. 32—34 і 36, 37 і 39.

на Україну, могли сим сьміло гордити ся перед московськими боярами, думними дяками і воєводами. Лише захланність за почестями і маєтками відтягала їх від народу, се була та слабість, що й нинї відтягає і зпоміж низших верств численні одиницї там, де блищить богацтво, легке житє, почести. В. Барвінський вважає недоброю прислугою оправдуванє відчуженя дворяньства від українського народу висшою культурою, образованостю й гуманними ідеалами. Була се велика похибка, котру годї осуджувати задля „історичних причин“, але не можна єї оправдувати, а годило сяб її пізнати і направити. Справдешня і щира інтелїґенція повинна вказати сю дорогу направи.[1])

Костомарів у згаданій статї в „Вѣстникѣ Европы“ на основі історичного огляду про відчуженє висших верств народних вказує на дві дороги, котрими може йти розвиток української народности й лїтератури. Володимир Барвінський згоджує ся з поглядом Костомарова в горі наведеним про дві дороги, котрими може йти розвиток українського письменства і підчеркує з признанєм, що Костомарів бажає „бачити український язик розвитим до такого ступня, щоби ним без натяганя можна передавати всї скарби культурного язика“, однак не вдоволяє ся покликом Костомарова в тих змаганях — festina lente, а особливо й тим, що Костомарів „головну вагу кладе на розвій популярної лїтератури і на знакомленє інтелїґентної суспільности з народним житєм“.

„Таке становище, каже В. Барвінський, видає ся нам не тільки недостачним, але навіть блудним і як для нашого народа, так і для самої інтелїґенції шкодливим. Він не вдоволяє ся тим, щоби українська інтелїґенція не відносила ся лише ворожо до культурної працї для нашого народу, щоби остала тільки пасивною, але вимагає від неї позитивної працї для нашого народу, котрої повинен підняти ся кождий справдї культурний чоловік вже з обовязку і повинности для самої культури. В. Барвінський не вдоволяє ся тільки становищем „пасивнои невраждебности“ української інтелїґенції супроти українського народу, таким „лише дилєтантським аматорством“ єї, докоряє укр. інтелїґенції неясним зрозумінєм своєї народности та домагає ся, щоби українська інтелїґенція не означувала національних домагань таким невиразним висловом як „українофільство“, і не бояла ся ясно та виразно признати, що „есьмо

[1]) Дѣло, 1882, ЧЧ. 32—34.

народом, хочемо ним бути і маємо право ним бути". „Українське дворянство, пише він, повинно пізнати, що доси не сповнядо сего обовязку і тим прогрішило ся не тілько перед народом, але й перед культурою. Інтеліґенція, вповнї свідома руської національности, повинна уготовити і облегчити дорогу, котрою могло би се дворянство не тілько привернути ся до свого народа, але й стати його живим діяльним членом. Сеї працї не жахав ся і не стидав ся нї один нарід, котрий хотїв успішно поступати на полї культурного розвою. Цїла громада найталантливійших писателїв нїмецьких другої половини XVIII і першої XIX в. працювала всїма силами, щоби як найвисші кляси народні, так і національне житє вирвати з оков чужоземщини, іменно францущини. Тож само робили Поляки й Угри, а Чехи від першого початку свого національного відродженя посвятили немало своїх найлучших сил, щоби вирвати свою інтеліґенцію, а іменно свою шляхту з оков ґерманїзму. Такоюж дорогою слідує поступати і Русинам".[1])

По думцї В. Барвінського при „невраждебномъ" становищі назначенім Костомаровом українському дворянству і всїй українській інтеліґенції не буде она могла взяти ся навіть до найблизшої задачі, витиченої Костомаровом під теперішню пору, не буде кому взяти ся до виданя словаря і граматики та до популярних книжочок, не буде кому рознести плодів сеї працї між верстви народу, коли ся інтеліґенція і то найбогатша, независима, найбільш впливова відцурає ся всякої працї і не буде лише ворожо відносити ся до українського письменства. Перше отже повинна українська інтеліґенция освідомити ся із своїми народними обовязками і своїм послаництвом, бо інтеліґенція, що не уміє говорити своїм рідним язиком, а приневолена його „сочиняти" з підмогою словарів і граматик, не може являтись живим провідником просвіти серед народа і тому то так часто лїтературні твори таких письменників носять на собі печать штучности і хибної „ковки" слів, що вражає навіть письменного чоловіка.

Тимто В. Барвінський вважав одною з найперших задач наших „переобразоване руської інтеліґенції в свідому інтеліґенцію національну. Руська інтеліґенція повинна не тілько хотїти, але й уміти служити свому народови і вести перед в його культурнім поступі. — Ми повинні не тілько

[1]) Дѣло, 1882, Ч. 36.

перенятись дотепер витвореними скарбами чужої культури, але й свою пайку культурної праці внести в загально людську культуру. Се ціль достойна нашої народности, але она можлива тільки тоді, коли ми будемо розвивати нашу народність, а не затрачувати її, віддаючи всі наші лучші сили, що підіймуть ся до виднокруга інтеліґенції, в чужу користь, а що гірше в услуги чужої блескотливої деморалізації. Себе свідома щиро національна інтеліґенція повинна стати кристалізацийним осередком, орґанічною силою нашої народности, єї всесторонного розвою і поступу".[1]

В. Барвінський зазначує, що Галицька Русь старає ся по своїх силах сповняти сю „найблизшу задачу", про котру говорить Костомарів, але недостача такої національно вповні свідомої, независимої, матеріяльно сильної, неустрашимої і жертволюбної інтеліґенції спиняє сю нашу роботу, не дає їй розвинутись в повних розмірах, бо питома наша література не має своїх меценатів, а навіть пристановища (розуміє тут Академію Наук і університет. Ол. Б.), а те саме діє ся і на інших царинах нашого народного житя. Пізнане галицьких відносин могло би бути вельми поучним і для нашої інтеліґенції на Україні, а тоді стало би кождому ясно, що в праці над народними відродинами не можна занедбувати зарівно широких верств народних як і самої інтеліґенції.

Коли Костомарів на питаня, якою має бути українська література, які єї задачі і якими має вона іти дорогами, — відповів, що бажає для нашої літератури скілько можна широкого і скорого розвитку, щоби в ній передавали ся всї скарби культури, але в переведеню сеї гадки під тодішню пору повертав ся відтак майже виключно тілько до популярної, або як він навіть висловив ся до мужицької літератури, хоч згадує і про словар та граматику, то В. Барвінський вважає таку задачу витичену нашій літературі недостаточною для цілого нашого умового житя, бо тоді українська інтеліґенція не малаб умової поживи й сили до людяного сповненя своєї народної задачі, не моглаб остати національною без національної літератури і мимохіть підлягалаб чужим, відтягаючим впливам, збивала сяб із своєї дороги, тратилаб з очий свою народну задачу, колиб у своїй питомій літературі не находила поясненя і заохоти.

Обставину, що Костомарів відносив ся з певною резервою,

---

[1]) Дѣло, 1885. Ч. 37.

з певним холодом до розвитку такої літератури, у котрій би передавали ся всї скарби культури, поясняє В. Барвінский тим, що Україна не мала прав на свої школи, не тільки висші, але й на народні, не мала права на розвиток питомої науки у своїх інституціях і товариствах, отже російські Українцї може й не почували так живо потреби широкого літературно-наукового розвитку в своїй рідній мові, як се ми відчуваємо в Галичинї. А вжеж і в тодїшнім станї В. Барвінський вважав потребою скілько можна широкого розвитку рідного письменства, бо в оспалости переважної части інтелїґенції на Українї і єї відчуженю від народу, єї безучасности в здвигненю свого народу з темноти й недолї, єї бездїльности в культурній працї — бачив він в значній части наслїдки недостачі рідного письменства для інтелїґенції, в котрім українська інтелїґенція могла би найти вірний образ самого люду і себе саму, свою народність в минувшинї і сучасности і свої задачі почути себе рідним братом „менших братів" і одноцїлою з цїлим народом, серед котрого пізнала би красу своєї мови і найшла знадоби для культурної працї і просвіти для себе і народу. В. Барвінський стоїть за тим, щоби наука не зачиняла ся тільки в кабінетах учених, бо інтелїґенція повинна не менше від самого народа находити в своїй лїтературі після спромоги скарби і добутки науки й письменства, інакше она поверне ся в ту сторону, де найде сей корм духовий і раз у раз буде відчужуватись від свого народа, а принявши чужий язик, не сповнить просвітного посланництва серед свого народу. Тільки сею дорогою, коли й клясичні й наукові твори будуть подавані нашій інтелїґенції рідною мовою, навчить ся она її цїнити, в нїй думати і умóво працювати, а переробивши у своїй духовій робітнї скарби загальної культури, буде витворювати з них і з їх підмогою нові плоди для свого народа а посередно і для всеї людскости.[1])

Замітки В. Барвінського в „Дѣлѣ" про „Задачі руської інтелїґенції на Українї" викликали листовну відповідь Костомарова на адресу редактора з просьбою, щоби сей лист був напечатаний в „Дѣлѣ". Лист сей без дати, однак можна здогадувати ся, що він був написаний між 15 червця а 10 н. ст. липця 1882. Остання статя (VI) появила ся в „Дѣлѣ" 3 н. ст. червця, а поки дійшла до рук Костомарова, проминуло кілька

[1]) Дѣло, 1885, Ч. 36.

днів, отже Костомарів міг написати сей лист не скорше, як після 15-го червця. Листу сего не напечатав В. Барвінський в „Дѣлѣ“, як сего домагав ся Костомарів, імовірно, щоби не давати москвофільським часописям приводу до некорисного накручуваня його змісту проти українського письменства, а написав лист до Костомарова, як се виходить з другого листу сього останнього до редактора „Дѣла“ з датою 7(20) липця, значить перший лист був писаний не пізнійше як 10-го н. ст. липця.[1])

Отеиер подаю сей лист у вірній відписи з первописи:

I.

„Шановный господине редакторе!

Въ Вашѣй шановнѣй газетѣ друкована була статя: Задачи украинськои интелигенціи. Такъ зъ поводу того, що друковавъ я ще въ Лютôмъ мѣсяцѣ въ Вѣстнику Европы, закидано где-що таке, проти чого я беру на себе осмѣлку прохати, дать менѣ слово и помѣстить отсей листъ въ Вашѣй газетѣ. Речъ отъ яка. Я казавъ, що украинське дворянсьтво (а воно тогдѣ одинока интелигенція) перевернулось і стало одинакове зъ великоруськимъ, и се сталось задля висчоі культуры и винуватити его за се не можно. На се перечуть менѣ въ Вашѣй газетѣ, що культура мало-руська була вышча надъ великоруську и освѣты въ Украинѣ було бôльшъ, якъ у Московщинѣ. Може и такъ, та коли се було? За царѣвъ Алексія Михайловича та Хведора Алексіевича, а перекидка малоруського дворянсьтва почалась зъ половины XVIII столѣтьтя за царицю Екатерину и йшла вона сильнѣшъ за царя Миколая уже на нашѣй памьяти, и досѣ не скончилась, бо и тепер можно споткати таки дворянськи семьи, где не говорють иначе якъ по украинськи: тôлькô се бувае найчастѣшъ тамъ где нѣчому сливе не вчились и ледве читати и писати умѣють: отъ доказъ на те, що за-ради вышчои культуры перекинулось наше дворянсьтво. И якъ его въ тимъ докоряти: чи не мусили родители дѣтокъ своихъ до училищôвъ вôддавати, а въ училищахъ науку викладано по руськи.[2]) Не хвалебно жъ було дворянамъ украинськимъ по своихъ оселяхъ батькôвськихъ сидѣти та байдики бити: поступали вони на службу государсьтвенну за урядъ зъ великоруськими дворянами, а тамъ треба имъ було говорити и писати по русски, або якъ вы кажете, по россійськи. Да ще треба доложити, що языкъ сей, що зоветься у насъ русскій, а у васъ россійськии, не есть намъ украинцямъ овсѣ чужый, якъ у васъ въ Галичинѣ нѣмецькій, а навѣть хочъ бы и польскій. Се интелигенціи руськоі языкъ и хочъ выроставъ вôнъ на великоруськôй пôдставѣ, одначе и малоруссы прикладовали туды не мало своей працѣ. У насъ теперъ не объ тимъ захôдъ, щобъ якось на иншу стать дворянсьтво наше и интелигенцію переверчувать, а объ тимъ, щобъ мужикъ, котрого вѣки за вѣками держали трохи чи не въ скотиня-

---

[1]) Обидва листи М. Костомарова дістали ся мені після смерти Володимира і находять ся в нашім родиннім архиві.

[2]) Себ то по московськи. Ол. Б.

чому бытѣ, ставъ на дорозѣ до розвиву и до освѣты, а для сего незаводне потрѣбно оспособити его зъ тимъ, до чого дôйшла чоловѣчна культура, выкладаючи тое рôдною его мовою, що вôнъ зъ матернымъ молокомъ перейнявъ. Мы жадаемъ вôдъ нашого дворяньства и вôдъ усіеи нашои интелигенціи, що-бъ намъ не дѣяли помѣшки и шкоды, а у Васъ въ газетѣ кажуть, що мало такого пассивного доброчиньства; нехай бы малоруське дворяньство повернуло цѣлкомъ до своеи колишнёи народнôсти. Выбачайте, се пишуть таки, що нашого быту не знають тай речі сеи не дуже розумѣють. Нема у насъ такои моральнои мочи, щобъ двигнути на таку метаморфозу усього дворяньства громаду, оно и на свѣтѣ нема такого, щобъ усилило, безъ историчныхъ обставинъ, зразу повести людську громаду туды, куды намъ людямъ немногимъ хочеть ся. И прежъ були, якъ сами знаете и показуете, и теперъ есть и далѣй будуть зъ дворянъ нашихъ таки, що успособлюють собѣ мужицьку украинську мову и полюблять іи вôдъ щирого серця, а котибъ навіть и не було (а се нестатечне), такъ и тодѣ бъ дѣло наше не пропало черезъ се тôлькô. Интеллигенція наша не зъ однихъ дворянъ: бо и дворянська верства зъ вызволеньемъ крепакôвъ утратила свою достойнôсть; есть немало теи интелигенціи зъ мужицькои простои породы людей, тѣ хочъ и не освѣчени наукою, не дуже латво забудуть про те гнѣздо, зъ якого вылетѣли, и все таки повертатиметь ся ихъ серце до тихъ селянськихъ стрѣхъ, де вони народились и маленькими дѣтками будучи бѣгали. На нихъ бôльшь усёго наша надѣя стоить. А тыхъ, що до насъ пристануть, зъ якои бъ тамъ верствы не прійшли вони, мы пріймемо зъ щирымъ серцемъ и ласкавымъ привѣтомъ, а иншимъ, хочъ бы навѣть и не ворогамъ, скажемъ, якъ сказавъ Діогенъ Александру, коли остатній пôдходивъ до его кухвы зъ своеи царськои ласки обѣцянками: одного добродѣйства у тебе попрохаю, не засть менѣ свѣту!

Я прошу, коли ласка буде, высылати менѣ Дѣло до 1 Вресня сего року въ Павловськъ Конюшенна улиця домъ № 65 а. пôсля 1 Вресня знову въ Петербургъ по тому адресовѣ, якъ першъ высылалисте.

Щиро прихильный и вельми шануючій вашу милость, пане редакторе, на всяку послугу готовый

Николай Костомаровъ

С.П.б. Вас. Остр. IX. линія д. 4. кв. 8.“

На лист В. Барвінського відповів Костомарів другим листом з 7 (20 липця) 1882, котрий тут наводжу у вірній відписи:

II.

7 Липця с. с
1882 р. Павловскъ.

„Щирокоханый, шановный пане редакторе,

Пріязный листъ Вашъ прійшовъ до мене у саме погану для мене пору: я захворавъ такъ, що думавъ бувъ, чи не покличе Господь Богъ давати рахунокъ за все своє життя. Тимъ охотнѣйше зôбравшись яко мога зъ силою поспѣшити дать Вамъ одновідь, щобъ часомъ коли мене не стане, не осталось у Васъ въ Галичанъ про мене такои згадки, якои я овсѣ не заслуживъ. Зъ чого се Вы, шановный добродѣю, здумали, бутсѣмъ то я

писавъ, що россійскій (якъ Вы его зовете и якъ вôнъ у насъ не зоветь ся и не звав ся) мусить бути интилегентнымъ языкомъ въ Галичинѣ? Прошу Васъ укажѣть, въ якимъ се писаньнѣ моѣмъ вычитали Вы таку дурницю! Якъ же може стати интелегентнымъ языкомъ нарѣчіе зъ иншои державы въ краѣ, где хочъ народъ и говорить одною рѣчью зъ Украиною, але исторія зовсѣмъ инакъ повернула духовну долю того края? Скôлькô памъятаю таку нисенитницю несли Вашы святоюрцѣ, котрѣ писали якоюсь тарабарщиною, думаючи нибыто вони пишуть по россійськи. Але менѣ до ихъ дѣла нема, бо то таки, що ихъ не сѣють, не садять, а вони сами якъ бурьянъ родють ся. Я писавъ у „Вѣстнику Европы" зовсѣмъ не те, и що писавъ, те вôдносилось тôлькô до нашого края а не до Вашого. Я писавъ, що книжный руській языкъ ставъ уже интеллигентнымъ языкомъ спершу малоруського дворяньства, а що далѣ, то и всѣхъ, котрѣ стали вышче духовою освѣтою одъ простого народа. Такъ сежъ правда и теи правдѣ нѣгде подѣти. Коли бъ я написавъ инакъ, сказавъ бы, якъ бы може вамъ хотѣлось, що намъ задля истричныхъ памятокъ треба вôдцуратись сёго книжного языка и вымышлять новый, то 1) се була бъ хвальшъ и 2) сего бъ не допустили мене надруковать, а колибъ воно и проскочило, то зъѣлись бы на мене зо всѣхъ сторонъ, а що дальше бы сталось, про те Богъ святый знае, тôлькô дѣлу народнёму я бы не зробивъ жоднои користи. А я не перечучи тому, що есть щира правда, що книжный руській языкъ ставъ уже интелигентнымъ языкомъ высшои верствы общества въ Малороссіи, задаюсь зъ другого погляду, отъ зъ якого: а мужикъ малоруській чи не мае людського права на освѣту и на розвôй? А вôнъ книжного языка руського не зрозумѣе: длятого не перечте же ему вчитись и розвиватись зъ своею праотцевською мовою и не боронѣтъ писать и друковать для его книжки. Се ще досѣ выходить гласъ вопіючого въ пустынѣ, а все жъ таки пôсля того надруковано кôлько дуже корыстныхъ народовѣ книжокъ: отъ хоть бы про комахъ, та про жучка хлѣбоѣда, та про обкладки; хочъ бы такихъ бôльшъ выходило, и то було бъ добре, курка по зернятку клюе, тай сыта стане. Коли бъ такимъ книжечкамъ выходить въ свѣтѣ не перешкожували, то поваговъ одна книжечка за другою, — отъ и литература бы зôбралась, справжня народня, не така, якъ прежъ бувало, переложуть тобѣ и Байрона и Мицкевича, и Шекспира и Андерсена, але такъ, що хто ёго зна, кому ихъ читати, ледве й той, хто перекладувавъ, розумѣе, бо дивна речь — до сього перекладу приложать ще словарь, а туды такихъ слôвъ понапихае, що кого не спытаешъ: чи чули таке слово, такъ той тôлькô плечима здвигае. До справжнѣхъ народовѣ користныхъ книжокъ все бъ горнулись други, а за робôтниками бъ дѣло не стояло, бо хочъ наше дворяньство уже усвоило собѣ интеллигентный руській языкъ, а все ще не забуло свого простонароднёго, особливо изъ молоди багато стрѣчаеть ся душъ щиро любячихъ народъ свôй и раднѣйшихъ приложити на корысть ему свою працю.

Майте на увазѣ, що ся путина тôлькô для насъ, а не для Васъ. Вы живете въ иншôй державѣ пôдъ конституційнымъ урядомъ (хочъ не дуже любъязно показуе себе Ваша конституція въ Галичанській державѣ); Вы маете уже свôй интеллигентный языкъ, хочъ ище не зовсѣмъ зложеный, але на своенароднѣй пôдставѣ заложеный, у Васъ що-року выходить бôльшъ двадцяти періодичныхъ зданій. У Васъ инше дѣло! Якій же дурень або

ворогъ стане вамъ говорити: покиньте свôй языкъ, пишѣть книжнѣмъ руськимъ! И коли Вы менѣ задаете, бутсѣмъ бы то въ моихъ писаняхъ знайшли таку нисенитницю, то я Вамъ скажу, що се на мене неправда: нѣколи я такъ не мысливъ и не мыслитиму.

Прощайте, шановный добродѣю, коли Богъ слобонить мене ще вôдъ недуга, то вôдзовусь ще, коли дозволите, а коли позове Богъ до себе, добромъ помянѣть щироприхильно и правдиво кохаючого свою народнôсть

Николая Костомарова.

Обидва листи Костомарова пояснюють його становище що до задач української інтеліґенції і його погляди на розвиток українського язика і письменства, якими дорогами сей розвиток повинен іти. Супроти виводів В. Барвінського він вказує на се, що не тоді почало ся відчужуване української інтеліґенції і єї відчахнене від народа, коли українська культура й освіта була висша на Україні як у Московщині, а що-йно з половини XVIII ст. за цариці Катерини II, особливож за Миколи I, коли московський нарід двигнув ся культурно, а царське правительство знесло самоуправу України і єї права та налягло важким гнетом на український нарід. Оттоді українське дворянство повернуло ся в сторону Московщини і переймаючи московську культуру й освіту, відчужило ся від свого народу, переймало московський язик, вироблений від часів Ломоносова з підмогою учених і письменників українських, а на широкі верстви українського народу налягла темрява і безпросвітність. Тимто Костомарів і в своїй передовиці п. з. „Мысли Южнорусса“ в Основі (1862) і у „Вѣстникѣ Европы“ (1882) накликував українську інтеліґенцію й письменників, щоби починали будову всенародної освіти й культури українського народу від підвалин, подавали широким верствам народу умовий корм у виді популярних книжочок із вселюдського знаня, бо на поважні наукові діла по його думці не наспіла ще пора. А перегодом найдуть ся і з дворян такі, що присвоять собі й полюблять українську мову та до нас пристануть. А ще більш надії покладав Костомарів на тих інтеліґентів, що вийшли з „мужицької простої породи“. Що до инших відчужених дворян вимагав він тільки, щоби вони не ворогували проти українського народа і не перебивали роботи коло його розбудженя й просвіти. Костомарів усе вказував на „широку просвіту народних верств і високий рівень образованя в найбільш інтеліґентній клясі“ як на одинокий могучий середник двигненя народу.[1])

[1]) Кіев. Старина, 1885, юнь, Воспоминанія В. Беренштама ст. 229.

В другім листї вказує Костомарів на те, що вже перші змаганя в напрямі видаваня популярних книжочок дали гарні добутки, з котрих перегодом зложить ся лїтература, та що й з дворянства не всї забули українську мову, а особливо з молодї богато є щирих для свого народа і готових приложити на користь йому свою працю. Він зазначує ріжницю між відносинами на Українї і в Галичинї під конституцийною управою, де маємо вже свій язик вироблений на рідній основі, і тому вважав Костомарів великою хибою, що в Галичинї намагали ся, як він каже, святоюрцї писати якоюсь тарабарщиною, думаючи, що вони пишуть по российськи. Не хотїв він однак признати справедливим домаганя В. Барвінського, щоби й інтелїґенція на Українї присвоїла собі сей лїтературний український язик і ним послугувала ся в семї і в письменстві, бо „книжний руський (значить московський) язик став уже інтелїґентним язиком спершу українського дворянства, а далї і всїх, що стали висше духовою освітою від простого народа“, та що „московський лїтературний язик не є зовсїм Українцям чужий, як у вас, в Галичинї нїмецький, а навіть хочби польський“.

Із сего однак виводити, начеб Костомарів був противним розвиткови самостійного і окремішнього українського письменства, булоб несправедливо. Він жеж сам писав лїтературні твори, поезії, драми (Сава Чалий, Переяславська ніч, Загадка, Українські сцени), перекладав твори европейських поетів українською мовою (н. пр. Байрона „Єврейські співанки“, Короледворську рукопись), писав прозові статї „Христіянство і кріпацтво“, „Суд Чехів над собою“ і одушевляв ся появою цїнних творів українських письменників. Він жеж бачив, що й в Основі, котрої він був таким визначним дописцем, являли ся наукові твори Кулїша (Історія України й инші) українською мовою, але не висловлював сміло і рішучо погляду що до самостійного розвитку українського письменства.

Коли Костомарів став у 1863 р. видавати підручники для народних шкіл українською мовою, київські семінаристи, одушевлені сим дїлом, стали збирати гроші, писати проповіди українською мовою і мріли про се, як вони, ставши священиками, поведуть справу народної просвіти, а посилаючи Костомарову гроші, заявили готовість розповсюджувати українські книжки і служити справі народної просвіти. При сїй нагодї написали семінаристи Костомарову лист, на котрий відповів він 19 сїчня 1864: „Як постановлять Вас пастирями, писав він

семінаристам, нехай кожний запечатає собі у серці ту любов до свого краю і до свого народу, що тепер маєте; і будете ви світло людям вашим, і станете ви кріпкою сторожею народовій мові і народовій освіті. І колиб то скрізь по семінаріях був такий дух, як у вас, не зломилаб народности нашої ніяка в світі, ворожа сила во віки вічні. Памятайте, панове, про слівця: дай Боже, щоб любов наша до рідної мови не була похожа на те насіння, що було зійшло, та росту йому не було. Щоб люди вас не звели, а щоб анї ради жінок і дітий, анї ради омани світової, кваплючись на лакомство велике, анї ради страха архієрейська не покинули ви мови рідньої".[1])

Отсей лист стає також певним доказом погляду Костомарова на значінє народньої мови не тільки для народної просвіти, а взагалї і для цілої української справи, як він любов до свого краю і народу тїсно лучив з любовю до рідної мови. Та при всїй горячій любови до України і рідної мови Костомарів буз приневолений не одно промовчувати, але робив се не задля того, щоби покинув сї погляди, а тому, що в Росії не було нї свободи печати, нї свободи особистої і задля того в статях його проявляєть ся невиразне становище в тих справах.

Сему не зовсїм виразному становищу Костомарова не можна дивувати ся, а треба виправдувати його тими страданями, які він перетерпів для української народної ідеї як головний основник і провідник Кирило-Методіївського Товариства, а опісля як професор історії в петербурськім університетї і як письменник та український діяч до самої смерти. Се так влучно зобразив В. Беренштам у споминах про Костомарова.[2]) „Ему приходилось и не разъ испытывать рѣзкіе и неожиданные переломы судьбы, переходить изъ одного положенія въ другое противположное; дважды занималъ онъ каѳедру и дважды оказался непрочнымъ на ней, — все это черты рѣдко встрѣчающія ся въ мирной жизни современныхъ ученыхъ, — это скорѣе полная превратностей и трагизма жизнь ученыхъ гуманистовъ эпохи возрожденія; съ ними Костомаровъ имѣлъ еще общее въ томъ, что всю жизнь долженъ былъ бороться съ неразборчивыми на средства врагами, выступавшими подъ явнымъ или замаскированнымъ знаменемъ обскурантизма".

Що такі нагінки роблено в Росії на Українців за їх любов

[1]) Правда, Львів 1892, стор. 305.
[2]) Кіев. Стар. 1885, юнь, стор. 227—228.

до рідного краю і язика, а особливо на Костомарова, признає між иншим А. Н. Пипін: „Литература была поставлена въ послѣдніе годы относительно этого вопроса (що до взаємин між українською літературою в Галичині й на Україні) такъ, что не имѣла никакой возможности опровергать эти клеветы (на українське письменство) и выяснить настоящее положеніе дѣла: доносы творились келейно, обвиненія могли высказываться въ печати, защита — нѣтъ. На мѣстѣ опасно было обнаруживать даже особенную любовь къ своей мѣстной родинѣ и народности: исключительныя экстралегальныя мѣры, въ послѣднее время примѣнявшіяся столь обильно, направлялись и противъ такъ называемаго украинофильства".[1])

При всїх обмеженях свободи печати Костомарів боронив ненастанно права української мови висловлювати нею свої мисли і науки в рідній мові. „Малорусское нарѣчіе, писав він, до такой степени отдалено отъ великорусскаго, что учебная книга, написанная самымъ удачнымъ складомъ въ примѣненіи живой народной рѣчи, будетъ непонятна и чужда малоруссамъ; современные намъ малоруссы не виноваты, что дѣды и отцы оставили имъ въ наслѣдство выработанную исторіей народность хотя русскую, но отмѣнную отъ великорусской. Жестоко, да и безполезно пытаться насильственными средствами уничтожить эту народность и ея главный признакъ — нарѣчіе, хотя бы съ цѣлью замѣнить это нарѣчіе общимъ русскимъ языкомъ книжнымъ".[2]) Костомарів ставив отже на той час на першому місці видане українського словаря і граматики, щоби дати українській мові кріпку підвалину, відтак вказував на потребу книжок для початкової освіти, а що буде треба писати дальше, се, писав він, вкажуть обставини, значить, бажав широкого розвитку українського письменства, а не тільки одної початкової словесности для народу.

Що не висловлював сего зовсім виразно і рішучо, можна виправдати сим, що навіть строго-научні його історичні твори переслїдували його вороги й цензура, а тим паче його погляди в справах становища й розвитку українського народу. Тимто він був приневолений нераз замрачувати свої погляди, щоби спасти їх перед вістрем цензора. Се потверджував менї і пок. проф.

---

[1]) Вѣстникъ Европы, С.Пб. 1881 (ст. 407—10).

[2]) Русская Старина, 1881, февраль, стор. 326—331.

В. Антонович, коли я вказав на се, що розвідка Костомарова про дві руські народности спершу проявляє виразні і ясні погляди про окремішність українського народу, а відтак у закінченю сходить знов до „соединенія и братства съ Великоруссами“.[1]) На се замітив В. Антонович, що пишучи для цензури, можна неодно ясно і виразно зобразити, але „відтак треба на останку замазати“. Се закінчене міг Костомарів пропустити аж в окремім виданю сеї розвідки в I. томі „Историческихъ монографій“ (1872). Тимто і виправдував ся він в листах до В. Барвінського, „щоби часом коли мене не стане, не осталось у Вас Галичан про мене такої гадки, якої я овсї не заслужив“, а „коли Бог позове до себе, добрим словом помянїть щироприхильного і правдиво кохаючого свою народність“. Він до самої смерти мимо тяжкої недуги „все забирав ся до роботи з молодечою енерґією, з чисто українською завзятостю і жадібно виглядав явищ, котрі помогли би йому занести аж до близкої могили надію на кращу будучину“.[2])

---

[1]) Основа, 1861, III, стор. 79.

[2]) Кіев. Стар. 1885, юнь, ст. 230. Воспоминанія В. Беренштама.

Археоґрафічні праці Миколи Костомарова.

Написав *Іван Крипякевич.*

Микола Костомарів має імя в українській історіоґрафії не тільки як автор моноґрафій і творець нових історіософічних ідей, але також як видавець історичних матеріялів. І коли би прийшло ся рішити, за котрою стороною його діяльности лишило ся тривкійше значінє, — за історичними творами, чи археоґрафічними працями, — хто знає, чи не треба би на першім місці поставити археоґрафічних видавництв. Славні моноґрафії Костомарова мали великий вплив на сучасників і справді дали новий напрям історичній науці; але нині вже і Костомарівські ідеї стоять від нас далеко і його історичні твори перестали бути останнім словом досліду. Зате видані ним жерела не тільки не втратили доси свого значіня, але ще мабуть довгі часи полишать ся скарбницею, до якої мусить звертати ся кождий дослідник новійшої історії України. Коли „Богдан Хмельницький“ Костомарова вже втратив давну авреолю супротив нових, навіть непевних і доривочних студій, то III том „Актів полуднево-західної Росії“, які видав Костомарів, полишив ся до нинішного дня першорядним жерелом для Хмельниччини; те саме і ще більше треба сказати про дальші томи тих-же Актів, ще менше використані для нашої науки. І хочби всі моноґрафії Костомарова втратили наукове значінє наслідком новійших дослідів, археоґрафічні публікації полишать ся вічним памятником його праці.

Не було доси проби звести разом і оцінити заслуги Костомарова на полі видавництва історичних жерел. У принагідних рецензіях, що появляли ся ще за житя історика, у посмертних некрольоґах і ріжних замітках порушувано нераз сю справу, але

ніколи докладнійше. В теперішні роковини історика хочемо подати огляд архивних занять Костомарова і в загальних рисах оцінити його працю на сїм полї.[1])

I.

З методом наукової працї знакомить ся нинї молодий дослїдник підчас унїверситетських студій, передусїм у спецїяльних семінарах. Але тодї, коли Костомарів розпочав студії на історично-фільольоґічнім факультетї харківського унїверситету, навіть на заходї не були ще розвинені семинарі, щож говорити про провінцїональний український унїверситет. Обовязком професорів уважало ся лише виложити по можности повний курс предмету, який студенти мали виучити; про якінебудь методичні вправи, про вказівки для самостійних робіт не було навіть мови.

Костомарів згадує у своїй біоґрафії[2]) про єдиного професора історії, що мав на нього більший вплив, — Михайла Лунина (Лит. насл. 22, 28). Се був ученик дорпатського унїверситету, вихований у німецькій школї, спецїялїст у старинній історії. В Харкові став доцентом 1835 р. і відразу здобув собі імя як добрий знавець предмету, що корисно відбивав від инших професорів; свої наукові працї з клясичної історії містив м. и. в Журналї Мінїстерства Народної Освіти[3]). Костомарів признає, що лекції Лунина мали на нього великий вплив і спричинили рішучий зворот: він полюбив історію „понад усе", з жаром кинув ся читати і студіювати історичні твори. Можна би припускати, що такий професор піддержував теж наукові аспірації молодого студента, — але не знаємо нїчого близше про се, чи Лунин вплинув як на вибір тем, котрими займав ся Костомарів у перших наукових роботах, чи давав йому які методичні вказівки і т. ин.

До працї, опертої на жерельних студіях, привів Костомарова мабуть не унїверситет, а скорше лектура історичних творів на українські теми. Були тодї широко відомі такі твори, як Бантиша-Каменського Историческое извѣстіе о возникшей въ Польшѣ уніи

---

[1]) Ізза воєнних відносин богато дрібнїйших праць Костомарова і про Костомарова було нам недоступних, через се в сїм нарисї мусять лишити ся прогалини.

[2]) Автобіоґрафія Костомарова поміщена у виданю: Литературное наслѣдіе, Петербург, 1890 р. с. 1—217, (цитую в текстї скороченю).

[3]) М. Де-Пуле — Харьковскій университетъ и Д. И. Каченовскій (Вѣстникъ Европы 1874 кн. I—II.)

(1805 р.), йогож Исторія Малой Россіи (1822 і 1830 р.), митр. Евгенія Описаніе кіево-софійскаго собора (1825 р.), Описаніе Кіевопечерской Лавры і ин., Н. Закревського Очеркъ исторіи г. Кіева (1835 р.), ріжні дрібні статї Максимовича. В Петербурзї 1836 р. виходять Акти Археоґрафічної комісії. На місцї, в самім Харкові появляли ся статї на історичні теми в таких виданях як Украинскій Вѣстникъ (1816—19), Украинскій Журналъ і ин. В 1833 р. Ізм. Средневський розпочав друкувати „Запорожскую Старину“. Виданя того рода, що містили теж сирі історичні матеріяли, мусїли звернути увагу Костомарова на рукописні жерела до історії України і виробити в нім жилку збирача й дослїдника. Під впливом таких пів-археоґрафічних публікацій він взяв ся до анальоґічних робіт. Не мали, здаєть ся, впливу на його наукові занятя особисті знакомости з харківськими українофілами; зі Срезневським, нпр., познайомив ся Костомарів аж тодї, коли вже сам війшов в архивні студії (Лит. насл. с. 28—29).

Перші архивні працї Костомарова відносять ся до його побуту в Острогожську, воронїжської ґубернії. Двайцятилїтний Костомарів, покінчивши унїверситет зі степенем кандидата, вступив 1837 р. до армії, а саме до драґунського полку в Острогожську. Тут — не знаємо близше, в яких обставинах — він заінтересував ся архивом острогожського повітового суду, де були документи був. козацького полку. Історик пише про се у своїй автобіоґрафії: „Я почав займати ся тими паперами і захопив ся сим занятєм. Се був мій перший досвід у занятях над руською історією на основі жерел і першою школою для читаня старих паперів.“ (Лит. насл. с. 27). Ся праця так заняла молодого дослїдника, що через се стягнув на себе невдоволенє своїх командантів і мусїв кинути війско. Цїле лїто 1837 р. працював в архиві над козацькими актами і на основі їх зладив опис острогожського слобідського полку; важнїйші документи мали бути долучені до тої історії в повнім текстї. Ся перша історично-археоґрафічна робота Костомарова не дочекала ся одначе опублїкованя, — копії документів і сама розвідка дістали ся в руки поліції підчас арештованя 1847 р. і десь затратили ся. Сам молодий дослїдник з початку задумував видати її зараз друком, але потім змінив плян, — рішив наперед розслїдити архиви инших слобідських полків і слїдом зложити історію цїлої слобідської України. (Лит. насл. с. 27).

Що намірене виданє не дійшло до кінця, були й инші причини. Костомарів почував, що потреба йому ще глибшого наукового підготовленя і вернув ся назад до Харкова в унїверситет,

де пильно слухав лекцій Лунина і Валицького та читав богато історичних книжок. Чи лектура обіймала теж питаня, що доторкали його недавних археоґрафічних дослідів, і чи міг він знайти до сього якісь теоретичні вказівки, — про се можна тільки здогадувати ся.

Тоді, як оповідає автобіоґрафія, наступив також важний зворот у поглядах молодого дослідника на історію, — зворот, що мав основне значінє для всіх його дальших історичних студій: „я прийшов до переконаня, що історію треба досліджувати не тільки із мертвих літописий і записок, але й у живім народі“ (Лит. насл. с. 28). Вислів, який ми підчеркнули, — „мертві літописи й записки“, — хоч ужитий нашим істориком майже сорок літ пізнійше, дає, здаєть ся, вірну характеристику тодішних почувань Костомарова. Як предмет дослідів стала перед ним „народна маса“, — „нещасний мужик-хлібороб, — його духове житє, його почуваня, спосіб його радостий і журб“; для розвязки сеї проблеми літописи й архивні матеріяли не давали, здавало ся, відповідної опори, — історик зневірив ся у них і відкинув їх на бік як зайве занятє. Жерел для пізнаня минувшини народа треба шукати там, де народне житє знайшло найліпший вислів, — у народній пісні і взагалі в устній словесности.

Се був зворот у методі досліду, перехід від одного роду жерел до иншого. Зміни не можна назвати щасливою. Що історик міг не знайти у відомих йому літописях того, чого шукав для своїх ідеалів, се зрозуміле; але що народну словесність як історичне жерело почав цінити вище від сучасних актів, се можна було пояснювати тільки недостаточним методичним досвідом і загальним романтично-народним напрямом, якому Костомарів дав себе захопити. Для виробленя національного світогляду Костомарова се мало дуже визначне значінє, — без сього Костомарів може і не став би Українцем, — але для його історичних робіт наслідки не були корисні. Костомарів з історика на якийсь час став етноґрафом.

Сей зворот характеристично відбив ся на перших наукових роботах Костомарова. Перша дісертація його на тему „Про причини й характер унії в західній Руси“ доторкала ще історії. Але нова дісертація, для якої тему взяв Костомарів 1842 р., входить уже в обсяг етноґрафії. Костомарів від 1837 р. робив аматорські „етноґрафічні“ екскурсії на село, записував народні пісні, оповіданя, розпитував про народний побут і сею дорогою зібрав значну скількість записів. Коли університет відкинув йому першу працю, він

без ваганя переніс свої студії на поле близше його тодїшним симпатіям. „Тепер я рішив перевести мою задушевну думку про се, щоби вичучити історію на основі народних памятників і знакомства з народом, його переказами, обичаями і способом вираженя думок і почувань“, — оповідає він про се пізнїйше (Лит. насл. с. 41). Дісертація, викінчена 1843 р., дістала заголовок „Про історичне значінє руської народної поезії“.[1])

Але удержати ся при самій етноґрафії Костомарів не міг, — товариство людий, що цікавили ся історією й історичні матеріяли, що впали йому в руки, знов звернули його інтерес до історії. Вже з початком 1843 р. Костомарів написав для „Молодика“ Бецького статї про Перші війни українських козаків з Поляками і про князїв Острожських. В маю 1843 р. розпочав перші студії над Богданом Хмельницьким. Жерела, які міг знайти в Харкові, були переважно тїльки лїтописи і давні історики, як Самовидець, Грабянка, Величко, Ріґельман і инші, в меншій мірі акти. З поміж тодїшних українознавців один хиба міг мати тоді більший вплив на історичні занятя Костомарова — Ізмаіл Срезневський, який доставив йому деякі лїтописи. (Лит. насл. с. 44—45). Дещо пізнїйше в переїздї через Київ в осени 1844 р. познакомив ся з Кулїшем, з яким богато говорив про історичні матеріяли; але так само займали обох молодих дослїдників народні піснї і ся стріча може ще й утвердила Костомарова в його поглядах на значінє народної поезії як історичного жерела (Лит. насл. с. 47).

Від кінця 1844 р. до лїта 1845 р. Костомарів перебував як учитель ґімназії в Рівнім на Волини. Тут на далекій провінції, здалека від бібліотек і більших архивів він міг вести свої історичні працї лише в обмеженій мірі. Робив він заходи, щоби здобути собі нові акти до Хмельниччини, між иншим у приватних польських збірках, у Вишневці і Кремянцї, але без успіху. Для епохи Хмельницького він скористав тут лише о стільки, що оглянув поле битви під Берестечком і звидів важнїйші центри культурного й церковного житя, як Острог і Почаїв. Тому побут Костомарова на Волини приніс користь тїльки для його етноґрафічних занять: з Рівного він виїхав з цїлою пачкою записів народних пісень, переказів і т. и. (Лит насл. с. 59).

Рішаюче значінє для дальшої наукової працї Костомарова

[1]) Перше виданє менї недоступне. В пізнїйшій перерібцї „Історичне значінє полудново-руської пісенної творчости“ (Собр. сочиненій кн. VIII. Петербург 1906 р.) сї погляди очевидно дещо змінили ся.

мало його перенесенє до Києва та іменованє доцентом російської історії в університеті св. Володимира. Сам факт, що Костомарів дістав катедру історії, яка мала вже деякі традиції, і взагалі консервативне університетське окруженє примусило його кинути дилєтантське розкиданє сил і війти глибше у предмет, котрий мав викладати. Костомарів мусів почути себе істориком. Але не відразу позбув ся давних наукових поглядів і симпатій,— се знати із змісту його перших лєкцій на тему історії Славян. Вступна лєкція опирала ся на творах старинних грецьких і римських письменників і зробила дуже добре вражінє на консервативній професорській колеґії, — та вже в дальших викладах Костомарів почав запускати ся у нетрі мітольоґії Славян і там міг зужити знов свої етноґрафічні матеріяли і розвинути свої погляди на народ і народну творчість (Лит. насл. с. 63—64). Ся тема знов відтягала його від історичних студій у тіснійшім значіню. Захоплений своєю новою темою Костомарів мав мало часу на продовжуванє дослідів над Хмельницьким і на инші праці з української історії.

Про архивні занятя Костомарова сього часу знаємо лише те, що він добув деякі жерела до Хмельниччини з університетської бібліотеки (Лит. насл. с. 66). В тім часї також познакомив ся Костомарів з польським дослідником Константином Свидзинським, який доставив йому в ориґіналї лїтопись Єрлича і обіцяв доставити инших матеріялів до історії козаччини (Лит. насл. с. 67—68).

До побуту Костомарова в Київі належить теж перша його участь в науковій інституції, яка видавала історичні матеріяли, в Комісії для розбору давних актів. Комісія була заснована недавно, 1843 р., але вже від 1830-их рр. був тут гурт людий, що займали ся горячо історичними й археольоґічними дослідами, як М. Максимович, нумізматик Шодуар, професор права Н. Іванишев, М. Юзефович, Свидзинский і ин. В липни 1845 р. вийшов під редакцією Іванишева перший том публікацій Комісії, Памятники, що містив записки луцького брацтва, акти до історії земельної посілости і матеріяли до часів Богдана Хмельницького. Костомарова притягнув до Комісії, здаєть ся, проф. Іванишев; можливо, що Костомарів специяльно зацікавив ся виданими актами до Хмельниччини. Іменовано його 1846 р. членом-співробітником; членом сеї катеґорії був уже від 1845 р. Шевченко. В Комісії Костомарів не проявляв більшої діяльности, — може через університетські занятя, що з початку давали йому більше праці. Підняв ся лише одної праці — видати лїтопись Величка, яку Комісії передав московський професор М. Погодин. Але се виданє не дійшло

до здійсненя через арештованє Костомарова; редакцію обняв по нїм Н. Ріґельман.[1])

В Києві Костомарів взагалї почав вживати ся близше в історичну працю і з часом мабуть під впливом таких людей, як Максимович, Іванишев, Свидзинський і ин. розпочав би дослїди над минувшиною України, основані на докладнїйших жерельних студіях.

Арешт 1847 р. на довший час перервав наукові працї Костомарова, перервав його звязки з Україною і не дав розвинути ся студіям, що почали ся в Києві.

Працї Костомарова підчас його побуту в Саратові мали дуже обмежений терен. З робіт, розпочатих на Українї, він писав Богдана Хмельницького, на основі друкованих жерел, переважно латиньских і польських письменників, що доставляв йому дальше Свидзинський. Се, що він міг уживати тільки давних істориків, а не мав доступу до актів, відбило ся на оброблену Хмельниччини. — „При помочи тих творів, пише Костомарів в автобіоґрафії, я мав можність не тільки продовжати свою історичну працю, але навіть привести її до такої форми, що вона потрібувала тільки доповняючого обробленя, а сю останню працю я лишав на той час, коли буду вільний і знайду можність поїхати в такі місця, де є біблїотеки й архиви“ (Лит. насл. с. 70). Сї слова відкривають нам, як некорисно сї роки засланя вплинули на метод роботи Костомарова: в основу конструкції своєї працї він клав не актовий матеріял, але твори пізнїйших письменників, — починав від менше достовірних жерел, а найважнїйші архивні матеріяли відкладав тільки до доповняючого обробленя... Лїпше методично була підготовлена инша сучасна праця Костомаровя на теми із внутрішної історії великоруського народа, бо матеріял до сеї теми могли дати тільки акти.

Архивні дослїди міг вести засланець тільки в малій мірі, наскільки позволяли на се місцеві жерела. В біблїотецї саратівського Собора він переглядав рукописї, які забрано у розкольників, між иншим відкрив дуже повну копію Стоглава (Лит. насл. с. 77). Поза тим він міг припадкево стрінути якісь рукописні матеріяли, як нпр. той збірник актів і друків, що боронив жидів перед закидом ритуальних убийств, який дав йому до розгляду з уряду ґубернатор 1853 р. (Лит. насл. с. 74).

---

[1]) О. Левицький Пятидесятилѣтіе Кіевской Коммиссіи для разбора древнихъ актовъ (1843—1893), Київ 1893.

Серед тих відносин невідрадних для історичних дослідів Костомарів знов війшов у етноґрафію, — разом з п. Пасхаловою збирав великоруські народні пісні і потрохи друкував їх у місцевім орґані „Саратовскія губернскія вѣдомости“ (1851—54 р.)

II.

Нова ера для дослідів Костомарова настала з його визволенєм із засланя і з переїздом до Петербурга (осінь 1855 р.)

По довгій поневільній перерві кинув ся Костомарів з запалом до архивної праці. „Не було дня, в який я не сидів би у бібліотеці, — ішов туди о десятій годині рано і вертав вечером, звичайно о девятій годині... На обід зуживав не більше як пів години, виходячи з бібліотеки до одного з найблизших ресторанів. Так перейшло до чотирох місяців. Я майже у нікого не бував і потонув цілком у світі минувшини“ — (с. 81.) У Публичній бібліотеці крім друкованих жерел студіював Костомарів рукописний відділ, славянський і польський. Теми, над якими працював, лишили ся ті самі, що були в Саратові, — з української історії Богдан Хмельницький, з великоруської внутрішний побут і культура XVI і XVII в. Сї праці вийшли по части друком: 1856 р. „Боротьба українських козаків з Польщею в першій пол. XVII в.“ (в Отечественних Записках) і 1857 р. „Богдан Хмельницький і поворот Полудневої Руси до Росії“ що другим виданєм вийшов 1859 р. (тамже), в 1857—8 р. „Нарис торговлї московської держави в XVI і XVII в.“ (у Современнику) і 1860 р. „Нарис домашного житя й обичаїв великоруського народа в XVI і XVII в.“ (тамже).

В перших роках побуту в Петербурзї Костомарів ще не зривав звязків з етноґрафією. Противно — перше виданє матеріялів, яке він тоді редаґував, відносило ся через половину до етноґрафії: се були Памятники старинной русской литератури, видавані заходом ґр. Гр. Кушелева-Безбородька, в яких Костомарів помістив давні оповіданя, леґенди, поученя і посланія (вип. I і II 1860 р., вип. IV 1862 р.).

Але помалу нове окруженє примусило його обмежити сї етноґрафічні інтереси і звернути ся більше інтензивно до історії. Раз тільки ще в 1870 р. дав він втягнути ся у більше етноґрафічне видавництво і редаґував Труди етноґрафічно статистичної експедиції (т. III, IV і V, 1872—74 р.). Позатим лише принагідно містив статї і замітки про народні піснї і звичаї.

Між тим 1859 р. Костомарова покликано на катедру російської історії у петербурськім унїверситетї, — через се його студії мусїли ще більше рішучо перейти до історії. Свої лекції він розпочав від питаня про походженє Руси, але потім звернув ся знов до новійших часів. Давнїйші ідеї про значінє народа в історії знов утвердили ся у нім і тому з одної сторони звернув ся до великоруських народних рухів, з другої повернув знов до історії України.

Нова історія вимагала більше інтензивних студий у біблїотеках і передусїм в архивах. Костомарів працював у біблїотецї публичній з залїзною витреваліcтю, — цїлими днями, без віддиху. „Не дивлячи ся на довгі лїтні днї, я пересиджував там до ночи... Нї одного дня я не пропустив, щоби не бути в біблїотецї; читав богато і друкованого і рукописного“ (с. 110). До своїх праць почав втягати також жерела зпоза Петербурга: вже 1857 р. був у Стокгольмі, 1859 р. в Москві (Лит. насл. с. 85, 109).

Головна епоха архивних робіт Костемарова почалась тодї, коли найважнїйша в Росії науково-видавнича інституція, петербурська Археоґрафічна Комісія, запросила його до участи в своїй працї.

Археоґрафічна Комісїя мала вже тодї за собою значний період працї. Утворена ще 1828 р. при Академії Наук як археоґрафічна експедиція, 1834 р. перетворила ся в урядову Комісію при Департаментї Народної Просвіти і видала 1836 р. чотири томи „Актів Археоґрафічної Комісії“, потім дістала 1837 р. новий статут і вела дуже оживлену видавничу діяльність.

Членом Археоґрафічної Комісії іменував Костомарова мінїстер народної просвіти 15. сїчня сс. 1860 р. Почин до іменованя дала сама Археоґрафічна Комісія, що дістала тодї дар 5.000 руб. від С. Литкина на виданє матеріялів до російської історії; рішено продовжати Акти західної Росії і на редактора сього видавництва запрошено Костомарова. Пізнїйше одначе виданє випущено як окрему серію під назвою Акти полудневої і західної Росії.[1]) (Акты относящіеся къ исторіи южной и западной Россіи).

Для виданя віддано Костомарову до розпорядимости весь зібраний до того часу матеріял, — були там акти київської і черни-

[1]) Про працї Костомарова дають звістки протоколи Комісії — Лѣтопись занятій Археографической Коммисіи т. I—X, Петербург 1862—1895. — В 1878 р. Костомарів зложив Комісії записку про свою редакційну діяльність, — (Лѣт. Арх. Ком. VIII с. 30—31, 35); сей документ дотепер недоступний.

гівської скарбової палати, чернигівської земської управи, могилівської й київської городської думи і ин. (Лѣт. I. с. 8). Потім доповнено збірку иншими набутими памятниками, так нпр. в лютім 1860 р. переняв Костомарів колєкцію актів сенатора Стороженка, яку передав комісії професор харківського університету А. Зернин (Лѣт. I с. 4). Решту видавець мав доповнити жерелами, які сам вважає відповідними для цілости виданя; се дало почин до широких архивних дослідів Костомарова.

Перегляд робіт Костомарова у ріжних архивах відкладаємо до окремого додатку; тут подаємо тільки загальні дати.

1860 р. крім праць у Публичній бібліотеці, студіював в Петербурзі рукописи бібліотеки Духовної Академії. У вересни виїхав до Москви і працював в Архиві міністерства заграничних справ, в бібліотеці Духовної Академії, в Синодальній бібліотеці і в Троїцько-Сергиївській Лаврі.

1861 р. знов переглядав бібліотеку Петербурської Духовної Академії.

1862 р. вів праці в Публичній бібліотеці в Петербурзі.

1863 р. був у Москві в Архиві мін. загран. справ і мабуть в Архиві мін. справедливости.

1865 р. крім робіт в Публичній бібліотеці виїздив до Варшави, де переглянув бібліотеку Красінських, деякі монастирські бібліотеки і бібліотеку Потоцьких у Вілянові.

1867 р. працював в Сенатськім архиві в Петербурзі над Литовською метрикою, в Публичній бібліотеці у Вильні, і в архиві Радивилів у Несвижі.

1872 р. знов вів досліди в архиві Прав. Сената в Петербурзі.

В дальших роках більше обмежував ся Петербургом, користаючи з сього, що Археографічна Комісія могла визичати рукописи з инших архивів. Одначе сам давав ініціятиву до розгляду менше відомих архивів, нпр. 1869 р. звернув увагу на Вишневець на Волини, де вже був підчас побуту в Рівнім, 1870 р. займав ся київським Центральним архивом, 1873 р. звертав увагу на бібліотеку Оссолінських у Львові.

Крім тих архивів, які переглянув сам особисто, Костомарів посередно при помочи инших дослідників користував ся матеріялами з ріжних збірок, так що число архивів, з якими так або инакше познайомив ся, переходить суму шістьдесять.

Докладнійших описів тих архивів Костомарів не полишив, — не мав на се часу, чи може й замилуваня. Знаємо тільки дві за-

писки його про стан архивів, які предложив Археоґрафічній Комісії: 1865 р. про варшавські бібліотеки, 1867 р. про архив Радивилів у Несвижі. (Лѣт. Арх. Ком. IV 10 – 12, V. 15), оба звідомленя тільки загальні, не надто систематичні.

Коли Археоґрафічна Комісія поручала Костомарову одно із своїх видавництв, очевидно числила на се, що він як редактор зможе зужити для нього всї ті богаті матеріяли, що міг зустріти в ріжних архивах.

Видавництво Актів одначе не залежало від поглядів самого Костомарова, воно було значно звязане правилами, яких придержувала ся Археоґрафічна Комісія у своїх публїкаціях. Се були взірцеві виданя у тодішній російській археоґрафії; правила комісії обіймали всї важнїйші приписи, яких придержують ся і теперішні едиції. Акти мали бути списані передусім з ориґіналів; копії допускало ся, коли ориґіналів не було. „При переписуваню актів заховано строго давні форми мови, але явні похибки писців справлено і довільне уживанє деяких букв і складів приведено до потрібної одноцільности; виїмком є власні імена і такі випадки, де форми вийшли із змішаня церковної і народної руської мови, ріжночасовости актів і ин.; знаки перепинаня розставлені відповідно до змислу і розкладу слів". До актів додано палеоґрафічні описи ориґіналів або копій і означено, в якій бібліотецї або архиві переховують ся. Варіянти, доповненя, пропуски, похибки були зазначені під текстом. До кождого акту додано замітки. На початку тому є передне слово, при кінцї показчик імен і ґеоґрафічних назв.[1]) Костомарів мав отже перед собою добрі взірцї і міг ними у своїх виданях покористувати ся, а навіть уліпшити їх.

В першім томі Актів полуднево-західної Росії Костомарів мав помістити матеріял анальоґічний до сього, що видано в Актах археоґрафічної експедиції, в Актах історичних і Актах західної Росії, — дипльоми й акти до часу XIV—XVI в. Через се, що матеріял був ріжнородний і розкинений по ріжних архивах, виданє не йшло скоро. Тому Костомарів піддав Комісії плян, щоби рівночасно вести приготованє до дальших томів, які мали містити більше одноцільний матеріял до історії козаччини. Таким способом III том Актів, що відносить ся до Хмельниччини вийшов уже

[1]) Акты собранные... археографическою експедиціею, Петербург 1836, том I с. VI і д.; Акты историческіе собранные... Археографическою Коммисіею, Петербург 1841, т. I, вступ.

1861 р., а І том спинив ся до 1863 р. З огляду на се одначе, що оба томи редаґував Костомарів одночасно, розпочинаємо огляд від І тому.

Том І, виданий 1863 р., у переднім слові має зазначене, що друкував ся під редакцією члена-редактора Археоґрафічної Комісії Миколи Костомарова. Передне слово не подає проґрами цілого видавництва, лише зміст сього тому, що обіймає період від половини XIV до кінця XVI в., докладнійше 1361—1598. Зміст подає такі відділи:

1) ріжні грамоти з поданями удільних князїв, що знаходили ся під властю великих князїв литовських (6 чисел);

2) грамоти з наданями вел. князїв литовських приватним особам на володїнє а) землями і маєтностями, що подають матеріял для пізнаня прав і способів землеволодїня, б) дворами з землями (30);

3) грамоти з наданями на володїнє ленним правом (1);

4) грамоти з наданями вел. князїв литовських на достоїнства і уряди а) на воєводство, б) на староство, в) на епископство, г) на архимандрію, д) на уряд протопопа, е) на шляхотський стан, на уряд королївського слуги (9);

5) грамоти, що відносять ся до ріжних звичаїв правного побуту: а) вдовичі, б) послушні, в) вкладні, г) данні, д) замінні, е) купчі, ж) розїздні, з) з наданєм, и) духовні, і) запись про приданє, к) про подїл, л) відказуючі для монастирів, м) переказуючі для приватних осіб, н) правні, о) спірні, п) судові справи, р) порученя, с) заємне письмо, т) грамота про утїкаючих людий (разом 43);

7) грамоти й акти, що мають історичний і археольоґічний інтерес у відношеню: а) до церковної управи й порядку, б) до монастирської управи й устрою, в) до управи й порядку римо-католицької Церкви, г) до управи і устрою городів (перечислені подрібні), д) до торговлї, е) до управи й устрою земель (перечислені), ж) до великокняжих і державних доходів, з) до відносин між Литвою і Польщею, и) до надужить в управі, і) до порядків на соймі, к) до укріпленя замків, л) до церковних справ, що попередили унію і відносять ся до неї, м) до жидів, н) до низових козаків, о) до відносин між Молдавою й полудневою Русею в церковних справах, п) до подорожий східних монахів по Руси, р) до відносин з Кримом, с) до нападів Татар, т) до зносин з Московщиною, у) до війни Жиґмонта Авґуста з Лївонією, ф) до війни

московської держави зі Стефаном Баторієм, х) до подробиць приватного побуту (разом 35).

Цілий том містить 238 чисел, — в переднім слові цитовано лише 184 чисел, отже подано зміст не всїх актів. Таким способом вступ має лише загальне значінє, — до специяльних студій над якоюсь темою не дає повних вказівок.

У вступі зовсїм не подано, з яких біблїотек і архивів добуто акти. Можемо се доповнити, переглядаючи поодинокі акти.

Головна часть актів взята з Литовської Метрики, з архива при Правительствуючім Сенатї в Петербурзї і Коронної Метрики тамже, — разом 140 актів. З Публичної біблїотеки в Петербурзї взято 15 актів, з Архива б. унїятських митрополитів при С. Синоді 10, з архива Департаменту народної просвіти 2, зі збірки Археоґрафічної комісії 6, з архива ґр. Т. А. Толстого 1. З Румянцевського музея в Москві взято 6 актів. З Литви і Білоруси є: з архива Катедрального Собора у Вильнї 3 акти, з архива маґістрату в Городнї 2, з архива унїятської духовної консисторії в Полоцьку 2, з духовної семінарії в Могилеві 1, з духовної консисторії в Могилеві 2, з повітового суду в Мстиславі 2, із збірки Пітуха в Хотевичах лепельського повіта 1, з польських біблїотек згадуєть ся головний архив королївства 1, і пулавська біблїотека 2. З київських архивів ужито — з духовної академії 5, скарбової палати 7. З Галичини одержано копії актів за посередництвом Дениса Зубрицького: із Ставропиґійського архива у Львові 5, з архива гр. кат. капітули у Львові 3, із збірки Зубрицького 9, з біблїотеки Оссолїнських 5, з архива городських актів 1, з архива гр. кат. епископа в Перемишли 1, з архива ґр. Тарновського в Дзїкові 3, з архива ґр. Борковського в Острові стрийського повіта 1 (виданий в „Днїстровій Русалцї“).

Поодинокі документи уложені хронольоґічно, ґрупами після володіня литовських вел. князїв або польських королїв, — від Ольгерда, Витовта, Свидригайла і Жиґмонта Кейстутовича аж до Жиґмонта III. Документи, що прийшли пізнїйше, входять у додаток, де вже подїлу на ґрупи нема.

Як виглядає виданє окремих документів, даємо приклади (в перекладї).

Над документами напис:

15. — 1424 серпня 17. Грамота з наданєм князя Свидригайла *на маєтність, дана Драгосиновичу.*

Під грамотою:

Ориґінал писаний на перґаміновім листї. В низу грамоти прикріплена печать на шовковім шнурку білої, червоної і зеленої краски. Старий. — *Переховуєть ся в Пулавській бібліотецї.*

Другий приклад. На горі документу:

69. — 1518 лютого 21. Купча запись київського митрополита Йосифа *на половину села Прилїпи.*

Потім сам акт; на кінці замітки:

Ориґінал писаний на великім перґаміновім листї, ширини $7^3/_4$, *довжини* $12^1/_2$ *вершків, густою, але читкою скорописю. Замість точок поставлено в кількох місцях прописні букви. Численє лїт церковними лїтерами. В низу:* Писалъ дьякъ господаря короля его милости Васко Петровичь Заройскій. *На загибі краю листа було привішених шість печатий на шовкових малинових і зелених шнурках. На обороті грамоти кілька приписок про зміст її, але пізнїйших; також архивні нумери.*

Переховуєть ся в архиві бувших греко-унїятських митрополитів при Святїйшім Синодї.

В замітках під документами пильну увагу звертав видавець на ориґінали. Зазначено матеріял, на якім писано документ, — перґамін чи папір, при папері його рід (нпр. бавовняний), величину, — ширину і довжину. При письмі названо устав, півустав, скоропись; почерк великий чи малий, простий чи крутий, знаки перепинаня, великі букви і ин. Замічено, чи численє лїт в цифрах чи буквах, при деяких документах, чи є підписи чи нема. Зокрема описана печать: втиснена, чи привішена; на якім воску, якої краски шнурки чи ленти; який напис на печатї, деколи й герб. Які є замітки на документї, архивні знаки, дописки і ин. В якім станї переховував ся документ; в якім архиві перехований, часто з докладнїйшою сиґнатурою. При копіях всїх тих подробиць нема, зазначено тільки, де вони знаходять ся.

Опис документів є отже досить вичерпуючий і нинїшні едиції дають не богато більше. Чи сї описи робив сам Костомарів, сього не знаємо певно; деякі документи діставав уже з готовим описом, як нпр. копії галицьких документів від Зубрицького. Взірцем для описів служили очевидно давнїйші виданя Археоґрафічної Комісії. В порівнаню з ними у Костомарова можна замітити некорисну зміну у двох напрямах: перше, що до поодиноких документів не додано річевих пояснень, як се роблено в попередних виданях комісії; друге, що зовсїм не долучено індексів осіб і місцевостий, хоч і се давнїйше було в практиці.

До виданя II тому Актів ЮЗРоссії маємо деякі згадки в протоколах Археоґрафічної Комісії.

На засїданю 26. листопада сс. 1861 р. Костомарів заявив, що для доповненя II т. Актів ЮЗРоссії треба йому переглянути ще акти Архива Мі́нїстерства Заграничних справ у Москві; тому протягом лїта бажав би особисто бути в Москві, переглянути відповідні акти і деякі з них переписати на місцї; инші документи, значнїйшого обєму, можнаби евентуально визичити до Петербурга. Комісія згодила ся на се бажанє, рішила полагодити відповідні формальности і дала Костомарову відпустку на два місяцї, з дозволом наняти в потребі копістів на рахунок комісії. (Лѣт. Арх. Ком. IV с. 3).

На засїданю 9 січня сс. 1865. Костомарів предложив комісії копію з рукописи Імп. Публичної біблїотеки п. з. „Книжка мниха Івана Вишенського на Потїйськую ересь“. Сей твір як важний документ до історії унїї він проєктує видати у II. томі Актів полуд.-зах. Росії. Комісія рішила передати твір Вишенського до попередрого розгляду духовної цензури! Цензура письмом 4 лютого с. р. дозволила на друк рукописи. (Лѣт. Арх. Ком. IV с. 1—3).

Другий том Актів вийшов з друку в жовтни с.с. 1865 р., (Лѣтоп. А. К. IV с. 10.)

Том II., виданий 1865 р., містить в головній части документи від 1599 до 1636, в додатках 1266—1598 і окремо 5 полємічних творів.

У переднім слові поданий знов перегляд актів після тем, для яких вони мають „історичне й археольоґічне значінє“; починає ся від церковної унїї і релїґійних відносин і переходить до тем внутрішного житя. Окрему замітку знаходимо про се, чому Археоґрафічна комісія рішила видати в сїм томі також полємічні писаня Івана з Вишнї і Леонтія: „вони будуть не маловажним набутком для науки рідного опису побуту й археольоґії, як тому, що поясняють деякі подробицї епохи появленя унїї і характер осіб, що брали участь у сїм дїлї, так ще більше тому, що представляють живе і займаюче зображенє понять, світогляду, вірувань, церковного порядку, громадянських умов, звичаїв, обичаїв і взагалї всїх видів житя Полудневої Руси“. Таксамо замітною уважає видавець промову Івана Мелешка. Повинні звернути на себе увагу також акти до історії днїпрянських козаків, „тому що кидають у многім нове світло на ту важну сторону полудново-руської історії“. „Акти, що відносять ся до побуту городів, до торговлї і промислів, також доставляють корисний матеріял для науки“. Сї поясненя — свого рода оборона актів з побутовим змістом, які

видавець подавав побіч політичних документів; замітки про твори Вишенського прийшли мабуть у звязку з сею духовною цензурою, якій віддавано старого письменника.

Подібно як в І томі, і тут головна часть актів походить з Литовської Метрики — 80 чисел. З Публичної бібліотеки в Петербурзі взято 2 акти і 4 твори Вишенського; з архива б. уніятських митрополитів при С. Синоді 37 актів; із збірки Археографічної комісії 4 числа; З Румянцевського музея в Москві 1 акт. З архива маґістрату в Городнї приходить 1 акт, з братського монастиря в Могилеві 3, з духовної консисторії тамже 1, з полоцького маґістрату 1, з архива уніятської консисторії в Полоцьку 2, з архива катедрального собора у Вильнї 1. З України використано лише архив духовної консисторії в Києві, 3 числа, архив церкви св. Василя у Володимирі 1, мгарський монастир у Лубнах 1; з Галичини є із архива Ставропиґії у Львові 4 числа, з архива гр. кат. капітули у Львові 1, з архива городських і земських актів 1, з бібліотеки Оссолінських 1, з церкви в Городку 1, із збірки свщ. Кирила Блонського в Шешорах, з бібліотеки Адальберта Павліковського в Медицї 2. Із шведських архивів маємо 2 числа. При кільканацятьох числах не зазначено, з якого архива походять.

Поза тим II том нічим не виріжнюєть ся від І тому актів.

Рівночасно з виданєм І і II тому Актів ЮЗР. приготовляв Костомарів том III і викінчив його скорше від попередних. Як співробітник приступив до працї й Панталеймон Кулїш і се зазначено у виданю; але як поділили ся роботою оба товариші, не знаємо.

Головним жерелом до сього тому були акти московського Архива мінїстерства заграничних справ. Костомарів звернув на них увагу мабуть підчас побуту в Москві 1860 р., де був з порученя Археоґрафічної Комісії (Лит. насл. с. 118); потім в листопадї і ґруднї управа архива вислала вибрані серії актів до Петербурга на адресу Комісії. В протоколах Комісії згадують ся, 1) „малоросийські діла" звязок III 1638—1646 і 1648 р., IV. 1649—1651 р., V (?) 1651—1654 р., XII 1655—1657 р., XV 1658—1659 р. і 2) „польські діла" зв. XLVIII і XLIX 1649 р. і инші з 1649 і 1650 р. (Лѣт. Арх. К. І 18, 19—20).

Про технїку виданя оповідає Костомарів коротко, що матеріяли „віддав з початку до переписаня, а потім, постійно вибираючи з них що більше годяще, висилав постійно до друку". (Лит. насл. 119).

Третій том вийшов з друку 1861 р.

У переднім слові замічено, що сей том зложений з діл бувшого Малоросійського Приказа і діл польських, — замітка невповні вірна, бо „Малоросійський Приказ“ в часах Хмельниччини ще не істнував. Акти обіймають час від 1638 до 1657 р. Матеріял, який дав Архив міністерства заграничних справ, був зовсім иншого рода, як жерела ужиті в І і ІІ томі Актів: се в переважаючім числї протоколи з реляцій московських аґентів, й лише виїмково попали акти иншого рода. Тому видане було лекше, як попередних томів, і могло бути переведене більш прецизно. Одначе видавець не відступив від звичайної схеми, а де відступив, то на некористь видавництва.

У вступі, як звичайно, є поділ після ґруп, до яких можна віднести акти. Ґрупи уложені досить довільно, нпр. до Хмельниччини є такі відділи:

9) до повстаня Богдана Хмельницького і його воєнних ділань в 1648 р.;

10) до козацьких воєн в 1649 роцї і між иншим до збаражської облоги і зборівської битви;

11) до подій 1651 р. і між иншим до берестейської битви;

12) до зносин Хмельницького з Московщиною до прилученя Гетьманщини;

13) до зносин Хмельницького про прилученю;

14) до воєнних подій в полудневій Руси в 1656 р.;

15) до зносин Хмельницького з Уграми;

16) до зносин Хмельницького з Австрією;

17) до подій останнього року гетьманства Хмельницького.

При описї поодиноких чисел зроблено сю важку ошибку, що зовсїм не означено сиґнатурою, з яких фасцикулів взято який акт; через се, хто бажав би побачити акт, не має ніяких вказівок, деб його віднайти... Поза тим звичайно зазначено тільки, чи се ориґінал, чи концепт з поправками, чи копія. Лише при деяких українських ориґіналах є докладнійший опис. Для прикладу одно число:

270. — 1649, вересня 9. **Відповідь Богдана Хмельницького до сївських воєводів** *з прошенєм вибачити ошибку в царськім титулї і з повідомленєм про свій розпорядок що до пограничних обид і шкід московським людям.*

Під документом:

Ориґінал, на поздовжнім білім листї. На ковертї адрес: [пропускаю]. — *Під адресом письмо запечатане з середини червоним ляком, а на зверх на папері відтиск невеликої печати,*

на якій зображене козака в короткім убраню і в перегнутій на бік шапцї, з мушкетом на плечі і шаблею при боцї; над ним в обвідцї, хрестик і там же кругом печати напис: ПЕЧАТЬ ВОИСКА ЕГО КОРОЛЕВСКОИ МЛСТИ ЗАПОРОЗСКОГО.

Про транскрипцію актів не маємо повних вказівок, лише при однїй з копій є така замітка: „Переписчик очевидно не був обізнаний з пів-польською мовою, якою писало тодїшне полудневоруське духовенство і тому переиначив богато слів, так що вони втратили всяке значінє. Редакція відтворила їх після догадки“. (III ч. 5).

Пояснень і показчиків нема.

Том IV, виданий 1863 р. під редакцією самого Костомарова, обнїмає час гетьманства Виговського, 1657—59. Матеріял взятий з московського Головного Архива заграничних справ. Про зміст тому замічено у вступі, що він „складаєть ся з царських грамот, гетьманських письм і унїверсалів, статейних списків воєводів, послів і післанцїв, яких висилано в Малоросію, письм Малоросіян і инших осіб, відповідий пограничних воєводів, протоколів слїдств, прошень і т. д.“ Одначе і тут при поодиноких актах не зазначено сиґнатури. У вступі знов поділ на ґрупи після змісту. Показчиків нема.

Том V, виданий 1867 р., матеріяли з діл б. малоросійського приказа з архивів мінїстерств заграничних справ і справедливости, за час 1659—1665 р. У передмові коротка замітка про се, які події відбули ся в тім часї: похід Шереметева, пораженє під Слободищами і Чудновом, суперництво кандидатів до булави, нїжинська чорна рада і т. д.; тут же звичайний зміст з поділом на ґрупи. Від сього тому починаєть ся корисна зміна, що при поодиноких актах подана докладнїйша сиґнатура, з яких „звязків“ і чисел акти взяті.

Том VI, виданий 1869 р., обіймає 1665—68 р., з архивів мінїстерств заграничних справ і справедливости. Новістю тут — два показчики до сього тому: осіб і ґеоґрафічний. Ся важна реформа, що так облекшує користуванє актами, прийшла на рішенє Археоґрафічної Комісії, що на засіданю 17 серпня 1868 р. постановила на будучність до кождого тому видань додати показчик (Лѣт. V 50); уложенє показчиків взяв на себе співробітник комісії М. Щербаков. (Лѣт. V 83). На засіданю 27 серпня сс. 1870 р. Костомарів повідомив комісію, що мусить особисто їхати до Москви, щоби вибрати в Архивах мінїстерства загр. справ і справедливости акти до VII т. Актів Ю.З.Р. і комісія рішила

просити, щоби Костомарову дозволено оглянути ориґінальні документи арх. загр. спр. до історії України, з яких копії показали ся не зовсім вірні (Лѣт. V с. 144, 162.)

Том VII, виданий 1872 р., з актів архивів заграничних справ і справедливости, обнімає 1668—69 р. і доповненя до 1657—62 р. Показчики осіб і ґеоґрафічний. Передне слово до VII т. читав Костомаров на засіданю комісії 22 мая сс. 1872 р. (Лѣт. Арх. К. VI 46)

Том VIII, виданий 1875 р., з архивів мін. загр. справ і справедливости, за час 1668—69 р., і додатки 1648—1657. Показчики, як висше.

Том IX, виданий 1877 р., за час 1668—72. З яких архивів видано акти, сього у переднім слові не зазначено, але при кождім числї є докладна вказівка, в якім архиві і в яких фасцикулах містить ся який акт.

IX том предложив Костомарів комісії 15 грудня 1877 р., повідомляючи про плян дальшого, X тому.[1] При тім член комісії А. Бичков (один з найбільше заслужених видавців, директор Публичної бібліотеки в Петербурзї) замітив, „що при дальших томах сього виданя булоби бажано сї документи, що мають значінє і вартість для якої одної подробиції, або служать тільки для звязи між друкованими документами, одним словом документи другорядні, не друкувати повним текстом, а виложити їх зміст у примітках. Такий поділ документів перевести і витягнути з них дійсно важне може з безсумнївним успіхом такий знавець історії Малоросії, як М. І. Костомарів". Костомарів згодив ся на погляд Бичкова і пояснив, що до сього часу він не рішав ся брати на свою ініціятиву такого поділу документів. (Лѣт. Арх. К. VII с. 140.)

Се внесенє поважного члена Комісії, поставлене в такий тактовний спосіб, було одним з проявів критики, яку стрічали виданя Костомарова зі сторони спеціялїстів. Далеко більше острі закиди помістив уже кілька літ скорше Геннадій Карпов у книжці: Критическій обзоръ разработки главнихъ русскихъ источниковъ до исторіи Малороссіи относящихся (Москва 1870). Тут переведена критика „Богдана Хмельницького" та III і IV т. Актів.

Основною хибою видавництва Актів є се, що видавець брав

[1]) Вже на засіданю 23 липня сс. 1877 р. Комісія рішила вислати Костомарова до московських архивів мін. справедливости і загр. справ, для вибору документів до X т. Актів (Лѣт. А. К. VII с. 132).

„Малоросійські Діла“ тільки з одного архива Міністерства загр. справ, а не заглядав до Мін. справедливости, — хоч і сей архив був уже доступний. Тимчасом акти до Хмельниччини є в обох архивах і то нераз поділені в той спосіб, що початок і кінець якоїсь справи є в однім архиві, середина у другім. Дальше видавець висловлюєть ся неточно, що говорить вже в часах Хмельницького про діла „Малоросійського Приказа“, — тимчасом сей приказ оснований пізнійше (к. 1663 р.), тодіж українські справи належали до приказів Посольського і Разрядного; може бути, що часть тих актів передано потім Малорос. Приказови, — але се ще непевне. — При виданю актів видавець все повинен замітити, котрі части архивних матеріялів він публікує, котрі пропускає,— Костомарів робить дуже великі пропуски, викидає навіть цілі справи (як нпр. акти до переяславських переговорів 1654 р.) і нічим не мотивує своїх пропусків. — Документи призначені до друку видавець друкує в цілости, процускаючи хиба тільки титули і деякі повтореня. З таким способом видаваня не вповні можна згодити ся, — є богато актів такого маловажного змісту, що їх не варто передруковувати, а досить подати реґести, або один акт для прикладу в цілости, иншіж в короткім змісті. Взагалї систему виданя треба змінити в той спосіб, щоби подати докладний перегляд цілого „діла“, і передрукувати з нього всї важні акти в цілости, маловажні в реґестах, — тоді видане не буде таке обрізане, як у Костомарова і рівночасно не попадуть в нього непотрібні дрібниці; публїкація займе менше місця і віддасть більше користи для науки. — Важні хиби є у Костомарова і при описї актів. Рідко згадуєть ся, на якім папері писаний акт, на якім числї листків; навіть не означена архивна сиґнатура. Ориґінальний заголовок документа часом пропущений, часом поданий тільки у редакційнім заголовку.

Ся критика мусїла зробити сильне вражінє в Археоґрафічній Комісії, — слїдна тенденція, щоби Костомарова поволи усунути від виданя Актів і заступити його ліпшою, більше методичною силою. Таким наслїдником Костомарова став його критик — Карпов.

X том Актів, виданий Г. Карповим, значно відбігає своїм характером від томів, які видав Костомарів. Карпов публїкував матеріяли до спеціяльної теми з історії Хмельниччини до переговорів гетьмана з Москвою 1653 і 1654 р., тому й акти, зібрані тут мають одноцільний вид. Видавець дуже старанно перевів усї ті засади, які ставив у критиці видань Костомарова, — його ви-

данє дійсно можна уважати взірцевим на тодішні часи як що до змісту, так що до форми.

Можна було сподївати ся, що й Костомарів під впливом критики і маючи ліпші взірцї переведе якусь реформу у своїй редакції. Але до сього не прийшло, — поважний вік історика і його давна рутина не могли наломити ся до нових вимогів. Дальші томи Костомарова нічим не ріжнять ся від попередних.

Том XI, виданий 1879 р. містить акти з архивів мін. загр. справ і справедливости за 1672—1674 р., редаґовані Костомаровом, і як додаток акти московських посольств 1657 р. під редакцією Карпова. До обох частий додані спільні показчики. Ріжницї між виданєм Костомарова і Карпова, які піднесено висше, тут полишили ся: Костомарів не скористав з уліпшень свого товариша.

Том XII, виданий 1882 р., з тих самих архивів, за 1675—1677 р., і том XIII, виданий 1884 р., за 1677—1679, з показчиками, — се останні томи видані Костомаровом, в той сам спосіб як попередні[1]). Дальші два томи підготовив уже Г. Карпов.

В 1871 р. Археоґрафічна Комісія рішила звинути видавництво Актів і на їх місце отворити нову серію під назвою Русская Историческая Библїотека. Костомарова рішено полишити при редакції і віддати йому до впорядкованя III. том Бібліотеки; для сеї цїли він перебрав акти Архива мін. загр. справ до Хмельниччини 1656 р. і акти Малоросийського Приказа 1662—63 р. з Архива мін. справедливости (Лѣт. Арх. Ком. IV с. 10—11). Одначе плян видавництва не відразу здійснив ся і Костомарів ті матеріяли опублїкував в Актах ЮЗР. В Р. Історичній Бібліотецї Костомарів брав потім невелику участь; в томі III, 1876 р. з під його редакції вийшов тільки Н-р 4., „Відривок з лїтописи про часи царя Івана Василєвича Грізного“ (с. 161—294). На початку тексту замітка: „Із рукописи XVII в., що належить до біблїотеки Александроневської Лаври, зазначеної в Історії російської держави під іменем Александроневської Лїтописи. Отсей відривок обіймає час від 1563 до 1567 р. включно“. Під текстом стрічаємо нотки: поясненя до деяких осіб і місцевостий, поправки похибок рукописи. — Продовжувати виданя Костомарів не міг через хоробу очий, що тоді стала дуже поважна, і мусів передати редакцію А. Тимофеєви (Лѣт. А. К. VII с. 24).

[1]) В XIII т. у вступі зазначено, що використано матеріяли архивів мін. заграничних справ і справедливости, в дійсности з мін. загр. справ ніяких актів нема...

В сїм огляді археоґрафічних занять Костомарова ми мали нагоду підчеркнути характеристичні риси і головні прикмети його праці. Тут можна піднести ще раз найголовнїйше.

Костомарів був у нас одним з найлїпших знавцїв архивів. Ледви чи хто з наших дослїдників того часу дорівнував йому на сїм полї: не було важнїйшого архива нї бібліотеки, з якими Костомарів не був знайомий сею або иншою дорогою; близші йому бібліотеки і архиви він перестудіював досить основно. Ерудиція, яку здобув наш історик тою працею в архивах, позволяла йому на богату і ріжнородну творчість.

Як дослїдник архивів Костомарів бачив, в якім занепадї і руїнї є ті захисти давних памяток, як важко ними користувати ся і кілько працї треба, щоби довести їх до ладу.

В дискусії, яку вела Археоґрафічна Комісія в жовтнї 1870 р. про се, чи потрібний опис Центрального Архива в Києві, Костомарів сказав: „Говорити, що подібні описи не приносять нїякої користи для кабінетних занять ученого, тодї, як вони признають ся неоцїнені й необхідні при розслїдах в самім архиві, — се те саме, що сказати, що не треба видавати катальоґа бібліотеки тому, що кождий може прибути в саму бібліотеку і там переглянути катальоґ. Тимчасом користь з друкованя катальоґів і взагалї по можности як найбільше познакомленє публики зі змістом бібліотек, ледви чи потрібує доказів. Люди, що займають ся наукою, живуть не в однім місцї і само собою розумієть ся, що для кождого з них дуже важно знати, що є інтересного для нього в місцї, віддаленім від нього. Заки розглянути річ, треба дізнати ся про її істнованє. Для ученого, заки він рішить ся їхати до Києва, щоби користати з архива, дуже корисно буде переглянути опис, щоби побачити, чи є там се, що потрібне для його наукових цїлий“. (Лѣтоп. Арх. К. V прот. с. 147—8.)

Але сам Костомарів до таких описів не забирав ся, — як ми вже піднесли, не мав на се часу і мабуть замилуваня. Маємо вражінє, що для нього всею приємністю було переглянути побіжно якийсь архив і добути з нього все те, що можна було ужити зараз до синтетичної працї; щоби сї матеріяли близше описувати або публїкувати, се вже стояло на другім місцї.

При тім Костомарів під впливом етноґрафічних студій набрав ся свого рода легковаженя для історичних жерел у тїснїйшім значіню. Особливо жерела, що відносили ся до полїтичного житя в минувшинї, він недоцїнював; адмінїстрація, полїтика, дипльома-

тичні зносини, державне законодавство, — се були для нього річи другорядної вартости, — через се і політично-історичні жерела він маловажив. Вже більше цінив документи давної культури, побуту, літератури; здавало ся йому, що сею дорогою може підійти близше до зрозуміня минувшини. Але найбільше він цінив сї останки минувшини, що полишили ся доси в народї, — віруваня, погляди, приповідки, народні пісні, се були для нього найцїннійші документи народнього житя. У вступі до першого тому Памятників старинної руської літератури 1860 р. Костомарів пише:

„В теперішній час, здасть ся, вже дозріла свідомість, що для зрозуміня змислу історії не досить самих оповідань про минулі політичні події, знаня законів, указів, дипльоматичних зносин і взагалї всїх жерел, що відносять ся до державного і адміністративного устрою. Тільки уперті старовіри можуть іще сумнївати ся про се, що державність з усіми її признаками се тільки видимий історичний появ народного житя і що житє творить зміст того, що підходить під історичне розуміне. Без знаня народного духа, понять, поглядів, вірувань, співчувань, антипатій, добрих сторін і хиб народа, неможливий ясний погляд нї на політичні події, ні на внутрішні установи“...

Так писав Костомарів тодї, коли саме приступали до виданя перших томів Актів. Зрозуміла річ, що його виданє не могло бути таке, як виданя инших археоґрафів, що з переконаня були істориками і тільки істориками. Маючи се перед очима, можемо витолкувати собі, чому Костомарів дає першенство жерелам з побутово-культурним характером, а поминає мовчки найважнійші політично-дипльоматичні акти. Розуміємо, чому він скорочує важні документи, а менше важні висуває на перший плян; чому не старає ся о докладний опис жерел, подає недостаточну сиґнатуру, занедбує поясненя, не дає показчиків і т. д. Костомарів не мав поважаня для історичних документів так само, як не цінив державних форм у минувшині; альфою і омеґою для нього був напівмітичний народ із своєю півмітичною творчістю...

При всїх тих недостачах публікації Костомарова полишили ся величавим памятником його праці. Дванацять томів Актів, не говорячи про инші другорядні виданя, се такий вклад в українську археоґрафію, яким не може похвалити ся ніхто з його попередників нї наслїдників. Хоч нинї дослїдник мусить відносити ся критично до тих видань і користує ся ними з певною обережністю, — то при тім маємо свідомість, що без того великоого труду

Костомарова не булиб нинї можливі досліди новійшої історії України. В своїх відносинах, при своїм складі ума, при своїх наукових поглядах Костомарів дав maximum того, що міг дати нашій науцї.

III.

ДОДАТОК.

Архиви і бібліотеки, якими користував ся Микола Костомарів.

(Зіркою * означені архиви, в яких Костомарів працював особисто; без ніякого знаку ті, з яких користав через другі руки.)

1. Варшава. Головний Архив польського королївства. — один акт виданий в Актах ЮЗР. І. ч. 55.

2.* Варшава. Бібліотека Красїнських. В бібліотецї був Костомарів підчас свого побуту у Варшаві у вереснї-жовтнї сс. 1865 р. (Лит. насл. с. 163, 167); про вислід своїх студій давав письменне справоздане на засїданю Археографічної Комісії 16 жовтня с.с. 1865 р. Головну увагу звернув тодї на матеріяли до „Смутного времени"; які саме рукописи переглядав, сього не можна докладно ствердити, бо Костомарів разом згадує про матеріяли із бібліотеки у Вілянові, — се були збірники в родї Silva rerum. Крім сього привіз К. фотографічну знимку з одної новгородської судної грамоти. Костомарів звернув увагу, що в бібліотецї Красїнських у рукописях, які переняла бібліотека по ґр. Свидзиньскім, є богаті матеріяли, особливо до історії козаччини, з яких дещо використано в Актах київської комісії. Близший розгляд К. відкладав до пізнїйшого часу (Лѣтоп. Арх. К. IV с. 10—12) В монографії Смутное время (1866) з бібліотеки Красїнських цитовано рукописи: В. 1. 3, В. 1. 4, В. 1. 6, В. 1. 8, В. 2. 3, може й инші, зазначені недокладно (Пол. Собр. II ч. 74, 120, 132, 159, 175, 325 і ин.)

3.* Варшава. Монастирські бібліотеки — близше не названі — оглянув Костомарів 1865 р. підчас побуту в Варшаві (Лѣт. Арх. Ком. IV с. 11.)

4. Вильно. Архив Катедрального Собора — акти видані в Актах Ю.З.Р. І ч. 67, 134, 141, II ч. 75.

5.* Вильно. Публична бібліотека. В 1867 р. переглядав К. рукописи і використав збірник статий до епохи 1794 р. (Лит. насл. с. 170) крім сього у Богданї Хмельницькім згадуєть: „виленська рукопись; належала до Малиновського; копії

актів, що відносять ся до 1648, подані П. Кіркором". Ист. Моногр. вид. Кожанчиков т. III с. XI (жерела ч. 74) — В Послѣдніе годы Рѣчи-посполитой згадана з сеї бібліотеки рукопись дерегинської бібліотеки (Собр. Соч. VII, 1995, жерела т. 14.)

6.* Вишневець (на Волині). Бібліотека ґр. Мнішха, потім Плятера. 1845 р. старав ся Костомаров переглянути рукописи ґр. Мнішха, але не дістав дозволу від властителя (с. 54—56.)

На засіданю археоґрафічної комісії 16 липня с.с. 1869 р. Костомарів звернув увагу, що у Вишневці в бібліотеці ґр. Плятера є богато інтересних документів до історії Росії і Польщі і що булоб бажане уладити туди археоґрафічну поїздку; комісія рішила зробити се при найблизшій нагоді (Лѣт. V 100—1.)

7.* Вілянів (коло Варшави). Бібліотека Потоцьких. Костомарів був тут кілька разів підчас побуту в Варшаві у вересні-жовтні с.с. 1865 р. Шукав матеріялів до історії „Смутного времени", але замітив також, що в бібліотеці є богато матеріялів до козацьких повстань. (Лѣтоп. Арх. Ком. IV прот. с. 10—13; Лит. насл. с. 167.)

В жерелах до Смутного времени згадують ся рукописи бібліотеки в Вілянові (Пол. Собр. II, 1905, с. 9.)

8. Володимир волинський. Архив церкви св. Василя — в передруку видано один акт в Актах ЮЗР. II ч. 8.

9.* Волоколамск. Бібліотека Йосифовського монастиря в Памятниках стар. р. лит. використано рук. ч. 492, 500, 514, 564, 573, 632.

10. Городно. Архив маґістрату — акти видані в Актах ЮЗР. I ч. 64, 176, II ч. 10.

11. Городок (к. Львова), Церковна збірка, — один акт, з копії Як. Головацького, видано в актах ЮЗР. II ч. 69.

12. Дзіків. Архив ґр. Тарновського. Диплёми й акти з копій, доставлених Д. Зубрицьким, видано в Актах ЮЗР. I ч. 5, 11, 13.

13. Київ. Бібліотека Духовної Академії — акти видані в Актах ЮЗР. I ч. 57, 63, 71, 83, 98.

14. Київ. Архив Духовної Консисторії — використано в Актах ЮЗР. II ч. 52, 59, 145.

15. Київ. Архив Скарбової (казенної) Палати — акти видані в Актах ЮЗР. I ч. 59, 66, 139, 145, 146, 156, 185.

16.* Київ. Університетська бібліотека. В 1846 р. відшукав тут Костомарів деякі матеріяли до історії Богдана Хмельницького. (Лит. насл. с. 64.)

17. Київ. Центральний Архив. В Археографічній Комісії 31 жовтня 1870 р. переведено дискусію про намірені зміни в уладженю Київського Центрального Архива, а саме про поділ актових книг на відділи і друкованє описів. Костомарів, у котрого засягали ради, заявив, що „не є достаточно і спеціяльно знакомий з подробицями, що відносять ся до удержаня актових книг, які переховують ся у Центральнім Архиві“, але рішучо домагав ся, щоби зладжено опис архива. (Лѣт. Арх. К. V прот. с. 147—9.)

18. Красний Коледин (конотопського пов.) Архив Миколи Забіли. — Документи використані в монографії Мазепа і Мазепинці (Истор. мон. Петербург. 1885 с. 199.)

19. Кремянець — 1845 р. Костомарів був в гостині у сина історика Радзімінського, де мав надію знайти якісь матеріяли до історії Хмельниччини, — але його заходи лишили ся безуспішні (Лит. насл. с. 57).

20. Львів. Архив городських і земських актів — з копій Д. Зубрицького видано один документ в Актах ЮЗР. I ч. 1, II ч. 60.

21. Львів. Збірка Дениса Зубрицького — дипльоми й акти видано з копій в Актах ЮЗР. I ч. 9, 14, 20, 39, 60, 113, 117, 224, 237; II ч. 18, 23, 48, 166.

22. Львів. Архив гр.-кат. капітули — акти з копій Д. Зубрицького видані в Актах ЮЗР. I ч. 103, 210, 221. II ч. 118.

23. Львів. Бібліотека Оссолїнських. З копій Д. Зубрицького видано з бібліотеки Оссолїнських в Актах ЮЗР. I. ч. 3, 6, 10, 114, 225, II ч. 125, 126.

На засіданю Археографічної Комісії 13 жовтня с.с. 1873 р. Костомарів звернув увагу на рукописний Діярій Освенціма, що знаходив ся в Оссолїнеум, як інтересне жерело до Хмельниччини; комісія рішила звернути ся до бібліотеки з прошенєм визичити рукопись або її копію (Лѣт. Арх. Ком. VI прот. с. 60.)

24. Львів. Архив Ставропігії — акти з копій, пересланих Д. Зубрицьким, видані в Актах ЮЗР. I ч. 133, 202, 222; II ч. 15, 118, 154, 159.

25. Лубни, Мгарський монастир, — один акт видано в Актах ЮЗР. II ч. 46.

26. Медика. Бібліотека Павліковських, — з копій переданих Мацейовським видано в Актах ЮЗР. II ч. 61, 68.

27. Могилів. Архив Духовної Консисторії — акти, видані в Актах ЮЗР. І. ч. 142, 178, II 56.

28. Могилів. Братський монастир — документи в передруку видано в Актах ЮЗР. II ч. 29, 51, 58.

29. Могилів. Духовна семінарія — акти, видані в Актах ЮЗР. I ч. 26.

30. Москва Бібліотека Т. І. Буслаєва. Використано один збірник в Памятниках ст. русс. лит. I.

31.* Москва. Бібліотека Духовної Академії, — тут переглядав К. 1860 р. деякі рукописи, найбільше апокрифи, шукаючи жерел до побуту давньої Руси (Лит. наслѣдіе с. 117—118.)

Рукописи бібліотеки згадані в Сіверноруских народоправствах, докладнійше рукописи Волоколамського монастиря, що тут переховували ся: ч. 333, 442, 497, 520, 565 (Собр. Соч. III, 1904 с. 457 і ин.)

29.* Москва. Архив міністерства заграничних справ. Тут був Костомарів вперше короткий час 1859 р. і переглядав акти до Стеньки Разина, але знайшов мало інтересного. Управа архива, на чолї якої стояв кн. Мих. Оболенський, до занять його відносила ся не дуже прихильно. (Лит. насл. с. 109.)

Вдруге був Костомарів в Архиві у вересни 1860 р. вже з порученя Археоґрафічної Комісії і перебрав діла, що відносили ся до історії України, — мабуть не тільки до часів по Богдані Хмельницькім, як про се пізнійше згадує, але й до Хмельниччини (Лит. насл. с. 118). Вибрані серії актів визичила Археоґрафічна Комісія до Петербурга в падолисті і груднї 1860 р., а саме: „малоросійські діла“ звязка III 1638—1648, IV 1649—1651 р., V (?) 1651—1654 р., XII 1655—1657 р., XV 1658—1659 р. „польські діла“ XLVIII і XLIX з 1649 р. і инші, близше не виказані (Лѣтопись занятій Арх. К. I протоколи с. 18, 19—20). Часть актів до Хмельнищини видав Костомарів, разом з Кулїшем в III Актів ЮЗРоссіи, акти з пізнїйшого часу послужили наперед до статї про Виговського, потім до IV т. Актів ЮЗРоссіи.

В падолисті 1861 р. Костомарів повідомив Археоґрафічну Комісію, що для виданя II ч. Актів ЮЗРоссіи бажав би літом 1862 р. бути знов особисто в Архиві; комісія дала Костомарову бажану відпустку з правом наняти переписчиків. (Лѣт. Арх. К.

III. прот. с. 3). Але, скільки знаємо, Костомарів не скористав з дозволу: літом і в осені того року відбував подорож до Вильна, Пскова і Новгорода, в Москві був аж з початком 1863 р., але короткий час і мабуть до Архива не навідував ся. (Лит. насл. с. 153.)

У вересні 1863 р. Костомарів працював в Архиві, — головно для „Смутного времени" (Лит. насл. с. 155—6), чи також для II т. Актів ЮЗР. — не знаємо.

В червні 1872 р. Костомарів через Археоґрафічну Комісію визичав Акти Малоросийського приказа 1669—1671 р. до VIII ч. Актів ЮЗРоссіи (Лѣт. А. К. VI с. 47.)

На засіданю 23 липня с.с. 1877 р. Комісія рішила вислати Костомарова до Архива для перегляду і вибору українських документів 1673 і дальших років до X т. Актів ЮЗРоссіи. (Лѣт. А. К. VII с. 132.)

На засіданю 22 цвітня 1882 р. Комісія рішила визичити з Архива документи до 1677—78 р. для XIII ч. Актів ЮЗР. (Лѣт. IX с. 6.)

На засіданю 9 лютого с.с. 1883 р. Костомарів подав до відома, що маґістрант Буцинський віднайшов в Архиві важний документ до Хмельниччини, статейний список дворянина Желябужського, який в липні 1657 р. був висланий до Раковці; акт друкуєть ся в VIII т. Русской Ист. Библ. (Лѣт. IX с. 12.)

У виданях Костомарова використані ним документи не всюди означені. В Актах ЮЗР. т. III і IV у вступі згадано, що акти походять з Архива мін. загр. справ, але при поодиноких числах не подано сиґнатури. Аж від V тому Актів маємо докладнійші вказівки, хоч не при всіх актах.

В V томі Актів згадують „Малоросийські Діла" з таких фасцикулів чи „звязків" (связокъ): зв. 16 ч. 7—9, 11, 14, 17, 19, 21; зв. 17 ч. 2, 4—15, 17, 23; зв. 18 ч. 2—8, 11, 12, 14, 19—22; зв. 19 ч. 2—4, 7, 9—11, 13—15, 17, 19, 23—25, 31, 37, 38, 40, 47, 48; зв. 20 ч. 18, 26, 27, 30, 36—38, 40, 42, 44, 47, 49, 55; зв. 21 ч. 59, 62, 66; мабуть похибково зв. 29 (має бути 20?) ч. 38.

В VI т. зазначені „Малоросийські Діла" після років: 1665 р. ч. 45, 55, 68, 76; 1666 р. ч. 3—5, 10—13, 17, 18, 21, 25; 1667 р. ч. 1—4, 6—8, 11; 1667—68 р. ч. 34, 1668 р. ч. 2.

В VII т. використано Мал. Діла 1668 р. ч. 1, 5.

В VIII т. згадано Мал. Дїла 1669 р. ч. 1—4, 7—9, 35, 37—39, 42, 43, 45, 46, 48, 49, 52, 181; ориґінали зв. ч. 195, 197.

В IX т. використано Мал. Дїла 1669 р. ч. 7, 8, 10, 22, 23, 26—29, 31—33, 54, 56, 58, 59; 1669—70 р. ч. 24, 59; 1670 р. ч. 8—13, 16—20, 22, 25, 29, 31, 32; 1671 р. ч. 3—5, 8, 10, 12—14; 1672 р. ч. 1, 3, 9: Польські дїла 1671 р. ч. 17, 1670—79 р. ч. 26; ориґінали ч. 236, 241.

В XI т. згадано Мал. Дїла з 1672 р. ч. 11, 13, 14, 1673 р. ч, 9, 12, 28, 33; ориґінали ч. 258, 262, 268, 270, 271, 274, 290, 293/286.

В XII т. використані Мал. Дїла 1674 р. ч. 40, 1675 р. ч. 3, 6.

В XIII т. у вступі згадані матеріяли Архива мін. загр. справ, але при поодиноких числах не виказані!

В статї Богдан Хмельницький данником Оттоманської порти (1878) приводить недруковані матеріяли до відносин гетьмана з Туреччиною з Архива загр. справ (Полн. Собр. V с. 60 і д.); богато сиґнатур зазначено в статї Руїна (тамже XV).

В Смутное время (1866) використані з архива польські дїла, статейні списки ч. 26, 27, 30 і шведські дїла (Полн, Собр. II, 1905, с 81, 83, 101, 173, 258, 315, 319.)

В Послѣдные годы Рѣчи-посполитой (1869 р.) використано Польські Дїла архива (Собр. Соч. VII, 1905, жерела ч. 18.)

31.* Москва. Архив мінїстерства справедливости. Від управи архива мінїстерства справедливости комісія дістала в червнї 1861 р. повідомлене, що акти до історії України від 1648 р. містять ся в 233 тзв. стовбцях (колесах), що обіймають 323 справи, і 127 книгах Малоросійського приказа, де є 1157 справ. У вереснї тогож року Костомарів дістав дозвіл переглянути сї акти (Лѣт. А. К. I прот. с. 31.) Комісія старала ся, щоби акти переслано для перегляду до Петербурга, але управа архива не згодила ся на се, толкуючи ся тим, що се акти правного змісту і деколи ще інформації з них потрібні приватним особам та урядам. Супротив сього комісія 10 марта 1862 р. рішила вислати до Москви Костомарова з порученєм робити копії з актів, що підходили би до виданя Актів ЮЗРосії (Лѣтоп. Арх, К. II прот. с. 3.)

Чи Костомарів був в Архиві і коли, про се не маємо вісток, хоч знаємо, що був в Москві з початком 1863 р. і знов у вересни 1863 р. (Лит. насл. с. 153, 155—6).

До сього архива рішила Комісія вислати Костомарова знов 23 липня 1877 р. для вибору українських документів до X т. Актів ЮЗРоссіи. (Лѣт. А. К. VII с. 132.)

На засіданю 22 цвітня 1882 р. рішила Комісія визичити з архива акти 1677 і 1678 р. до XIII т. Актів ЮЗР. (Лѣт. IX с. 6.)

Акти сього архива використав Костомарів пізнійше як Архив мін. загр. справ, — щойно від V т. Актів ЮЗР. Не все вони означені докладно.

В Актах т. V використано матеріяли архива до 18 чисел (ч. 106, 109, 119, 122 IV, 125, 129, 132, 134, 136—145), але докладнійшої сиґнатури не подано.

В VI т. Актів матеріяли архива зазначені при 20 числах (ч. 7, 9—13, 15—18, 22—24, 32, 35, 43, 44, 53, 57, 59); при двох актах подана сиґнатура ч. 5761 (при ч. 59), 5872 (ч. 44.)

В VII т. зазначені сиґнатури ч. 5835—5837, 5839—5844, 5865, 5871.

В VIII т. згадані „Малоросийські Діла“ кн. 3.

В IX т. згадані ч. 5878, 5889, 5890, 5902; Малорос. Діла кн. 15. 16, 19.

В XI т. згадані Мал. Діла кн. 15—17, 19, 22; і „столбець“ 5905 з 1673 р.

В XII т. згадані Мал. Діла кн. 32, 35—39, 42, 43 і столбець Мал. Приказа ч. 5910, 5930.

В XIII т. згадані книги Мал. Приказа ч. 43, 45, 46, 50, 125.

Деякі сиґнатури зазначені в статї Руїна.

33. Москва. „Оружейная Палата“ — українську переписку використано в Богданї Хмельницькім т. III, а саме ч. 11, 12, 13, 16, 17 (вид. Кожанчикова 1870, т. III с. 79 і ин.)

34. Москва. Румянцевський Музей — видано акти в Актах ЮЗР. I 72, 85, 89, 90, 100, 234; II ч. 4.

В Памятниках стар. русс. литер. використано рукопись ч. 39, 134, 154, 156, 186, 363, 364, 434; в моноґрафії Смутное время з рукописий музея взято „Повѣсть объ Устюжнѣ“ і рукоп. ч. 378, (Пол. Собр. II с. 359, 364.)

35. Москва. Сенатський Архив. Від жовтня 1872 р., через місяць, переглядав К. українські акти до часів Дорошенка; вибраний матеріял до часів Дорошенка переслано до Петербурга Ар-

хеоґрафічній Комісії (Лит. насл. с. 189—190); Костомарів використав його в житєписи Дорошенка.

36. Москва. Синодальна бібліотека — переглядав рукописи у вереснї 1860 р. (Лит. насл. с. 118). Через археоґрафічну Комісію в лютім 1861 р. Костомарів дістав дозвіл позичити до дому акти із архива б. греко-уніятських митрополитів що був у Синодальній бібліотецї (Лѣт. Арх. К. І прот. 3—4, 24.)

Вдруге працював тут у вереснї 1863 р., — не знаємо для якої теми, здаєть ся для „Смутного времени" (тамже с. 155).

39. Москва. Бібліотека Александроневської Лаври, — відтам видав Костомарів відривок літописи про часи Івана Василевича Грізного (Русс. Ист. Библіотека т. III с. 161, пор. Лѣт. Арх. К. V 168).

37. Мстиславль (могилївського пов.) Повітовий суд — акти видані в Актах ЮЗР. І ч. 52, 236.

38.* Несвиж. Архив Радивилів. Костомарів дістав на засїданю Комісії 19 мая с.с. 1867 р. поручене оглянути архиви в полудневих ґуберніях, спеціяльно Несвиж, і винотувати там акти важні своїм змістом (Лѣт. Арх. Ком. V прот. с. 15). В Несвижу був десь в червни 1867 р. (Лит. насл. с. 169—174). Письменне справоздане з поїздки предложив на засїданю Комісії 27 вересня сс. 1867 р. В описї архива подав Костомарів загальну історію архива й опис його збірок. Архив був удержаний в порядку, катальоґи уложені добре. Часть актів перед приїздом Костомарова на приказ властителя вивезено до Берлина. Після катальоґів архив дїлив ся на три части: 1) грамоти й акти, 2) книги з історичними документами, 3) кореспонденція. Перший віддїл описує К. докладнїйше, — се переважно грамоти з наданями маєтностий і урядів; звертав особливо увагу, в якім часї уживано латинської, а коли руської або польської мови. Другий віддїл переходить коротко, констатуючи, що більше як половину книг вивезено до Берлина. З третого віддїлу кореспонденцій переглядав письма Константина Острожського, Юрія Мнїшха, Льва Сапіги, Яна Кароля Ходкевича, Жолкевського, Іонсєвского, Богдана і Юрія Хмельницького (Лѣт. Арх. Ком. V прот. с. 15—11). В Несвижі наняв Костомарів копіста для переписаня катальоґа; між иншим списано теж документи вивезені до Берлина. Мабуть сей опис появив ся в V. т. Лѣтописи Археоґр. Ком. відд. III с. 1—80) п. з. Хронольогическая опись историческихъ документов Несвижскаго Архива, составленная въ 1862 г.; відносить ся до років 1420—1632), продовженя нема.

40. Острів, (стрийського пов., Галичина). Архив ґр. Борковського, — один акт (з літоґрафії в „Дністровій Русалці“) виданий в Актах ЮЗР. I ч. 16.

41.* Острогожськ. Архив повітового суду. В 1837 переглянув Костомарів акти козацького слобідського полку; на їх основі писав історію полку, до якої мали бути долучені вибрані акти. Праця пропала підчас ревізії 1847 р. (Лит. насл. с. 27).

42. Перемишль. Архив гр.-кат. епископства — з копії Д. Зубрицького видано один акт в Актах ЮЗР. I ч. 8.

43* Петербург. Архив Археоґраф. Комісії. Із збірок Комісії видано в Актах ЮЗР. I ч. 62, 63, 65—67, 97, 112, 121, 152, II ч. 67, 79, 148, 156, VI ч. 69, VII ч. 123, 124.

В Памятниках стар. рус. лит. I с. 195 використаний збірник, доставлений комісії А. Лазаревським.

В статї „Ливонская война“ 1864 р. використано „ріжні рукописи, літописцї і хроноґрафи“ із збірок Комісії. (Полн. Собр. I, 1903, с. 546.)

В статї Історія розколу і розкольників згадуєть ся дїло про донських розкольників з архива Комісії (Полн. Собр. V с. 229.)

В моноґрафії Смутное время згадуєть ся з Арх. Комісії два хроноґрафи (Полн. Собр. V с. 6, 106, 127, 263 і ин.)

44. Петербург. Архив воєнно-топоґрафічного Депо — використаний в Послѣдніе годы Рѣчипосполитой (Собр. соч. VII, 1905, вступ ч. 19.)

45. Петербург. Архив Ґенерального Штабу — в „Смутнім времени“ використано польський діярій облоги Смоленська (Полн. Собр. II, 1904, с. 405, 417, 419).

46. Петербург. Архив Департаменту Нар. Просвіти — використано в Актах ЮЗР. I. ч. 77, 149.

47. Петербург. Державний (Государственний) Архив. В моноґрафії Мазепа і Мазепинцї використано кабінетні справи відділ I кн. ч. 8, 18; відділ II. кн. 7, 8. 9, 20?, 53, і рукописний діярій шведської війни (Ист. Моноґр. т. XVI, 1885 с. I—III і pass.)

48.* Петербург. Бібліотека духовної Академії. В осенї і зимі 1860—61 р. за дозволом митрополита переглядав Костомарів рукописи, переведені з новгородського Софійського собора і бібліотеки Кирилло-білозерського монастиря; працював від 9 год. рано до 5 по полудни в днї, коли не мав унїверситетських викладів. Слїдив за матеріялами до внутрішної історії вели-

коруського народа; виписки робив на окремих листках. (Лит. насл. с. 118—19). — Деякі рукописи згадують ся в Сівернорускихъ народоправствах (1863 р.): софійскkого собора рук. ч. 1389, Кирило-білозерського монастиря рук. XV віка (Собр. Соч. III, 1904, с. 408, 317.)

49.* Петербург. Архив б. гр.-уніятських митрополитів при С. Синоді. Дозвіл визичити із архива документи гр.-уніятських митрополитів дістав Костомарів в лютім 1861 р. (на прошенє з лютого 1860 р. — Лѣт. Арх. К. I 3—4, 24.). З Архіва використано в Актах ЮЗР. I ч. 69, 87, 88, 120, 135, 136. 143, 189, 232, 238, II ч. 1, 2, 5, 7, 17, 19—22, 25—28, 30, 34, 35—38, 40, 41, 43, 45, 49, 50, 147, 153, 155, 161, 163, 165, 167.

50. Петербург (?). Збірка П. А. Муханова — згадуєть ся між жерелами до Послѣдніе годы Рѣчипосполитой (Собр. соч. VII ч. 53.)

51.* Петербург. Архив Правительствуючого Сената. З Литовської Метрики, що містила ся в сім Архиві, використав Костомарів в Актах ЮЗР. т. I і II такі книги і акти:

1. Дипльоми ч. кат. 106 (АЮЗР. I ч. 2.)

2. Записні книги Литовської метрики ч. 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 22, 25, 28, 29, 37, 40, 58, 60, 62, 64, 69, 73, 76, 77, 78, 82, 83, 84, 85, 89, 91, 106, 112.

3. Записні книги коронної метрики ч. 304, волинські ч. 305.

4. Судні книги Лит. Метрики ч. 2, 12, 63, 70, 71, 72, 79, 87.

В лютім 1867 р. Археоґрафічна Комісія поручила Костомарову (разом з В. Поливановим) взяти участь у перегляді документів Сенатського Архива з 1721—1828 р, „о скільки зрештою се не перешкодить виконаню їх обовязків в Комісії, що лежать на кождім з них" (Лѣт. Арх. К. V с. 3). Костомарів в автобіоґрафії відносить се до 1866 р., згадує, що переглядав Литовську Метрику; тут знайшов акти чотиролїтнього сойму, „стражи", установленої по конституції 3-го мая, найвисшої ради часів Косцюшка і судові справи Індаґаційної комісії. Сї матеріяли використав у праці „Останні роки польської Річипосполитої". (Лит. насл. 168—9.)

В жерелах до Смутного Времени (1866 р.) згадують ся рукописи Лит. Метрики, не виказані докладно (Собр. соч. II, 1905, с. 9).

В жерелах до Послѣд. годы Рѣчипосполитой також виказана Литовська Метрика (Собр. соч. VII, 1905, вступ.)

52.* Петербург. Імп. Публична бібліотека. Працї в рукописнім відділї бібліотеки розпочав К. в груднї 1855 р.,

переглядаючи славянські і польські рукописи до історії Хмельниччини і до внутрішного побуту Великоросії XVI—XVII в. Такі занятя тревали майже чотири місяці (Лит. насл. с. 80—81.)

Від липня до серпня 1858 р. в бібліотеці студіював Костомарів знов рукописи до побуту великоруського народа (тамже 106.)

Від мая 1856 р. Костомарів переглядав рукописи для своїх університетських лекцій. У відділї польських рукописий був для нього по части провідником Поляк Віктор Калиновський, „ходячий катальоґ“ звісток про минувшину Польщі і Литви: Костомарів мав від нього цїлу збірку виписок з замітками про сиґнатуру і формат рукописий, з яких їх взято (с. 110—112.)

В серпні 1860 р. через короткий час переглядав старо-руські рукописи Погодинської збірки (с. 117.)

Від осені 1862 р. до осені 1863 р. Костомарів працював над московським „Смутним временем“ і для сеї цїли також переглядав рукописи бібліотеки (с. 152—3, 154.)

Для нової теми про Послідні часи польської Річипосполитої збирав Костомарів матеріял у бібліотеці від 1865 р. (с. 167.)

Ініціятиву до розгляду відділу рукописий на чужих мовах дав А. Бичков на засіданю Археоґрафічної Комісії 18 жовтня с. с. 1869 р.; тоді до сеї праці зголосили ся Костомарів і М. Кояловнч. Комісія рішила: 1) історичні матеріяли, що будуть добуті з рукописий Публ. бібліотеки, видати окремим виданєм, 2) для вигіднійшого переписуваня визичити до Комісії рукописи, на які вкажуть члени Комісії, 3) повідомлювати на засіданях, які документи переписують ся (Лѣт. V 109). Костомарів, здаєть ся, розпочав сї занятя, як вказує звістка з 1871 р. (Лѣт. VI с. 30), але справоздань про се не дав.

Рукописи Публичної бібліотеки використані в отсих виданях Костомарова:

1) в моноґрафії Богдан Хмельницький (1859, 1870 р. і дальших виданях): польські IV 22, 25, 27, F. IV 30, 31, F. 33, IV 36, F. 63, F. 67, 68, F. IV 71, 75, 90, 93, F. 99, F. 133, IV 138, F. 194, F. 241; в ріжних мовах: F. 5, Q. 8, F. 28, Q. 28; автоґрафи; близше неозначені рукописи;

2) в статї Гетьманство Виговського (1861 р.) якісь „письма й акти“, спеціяльно рукопись II відділу ч. 15 (Собр. соч. I, 1903, с. 309, 394);

3) в Памятниках стар. русс. литератури т. I, II, IV (1860—62), з Погодинської бібліотеки ч. 1300, 1310, 1333, 1343, 1344, 1350, 1377, 1386, 1606, 1773; із словянських рукописів:

F. ч. 27, 209, 293, 294, 350; Q. ч. 18, 35, 55, 68, 69, 70, 259, 262, octavo ч. 72, 75);

4) в статї Великоруські релїґійні вільнодумцї (1862 р.) близше неназвані рукописи (Собр. соч. I, 1903, с. 239);

5) в моноґрафії Сѣвернорусскіе народоправства (1863 р.) рукописи ч. 103, 203, 204, 209;

6) в Актах ЮЗРоссіи видано з рукописий Публичної біблїотеки: т. I (1863 р.) ч. 7, 128, 129, 131, 137, 138, 140, 147, 148, 150, 154, 167, 171, 208, 229; т. II (1865 р.) ч. 64, 150 і твори Вишенського;

7) в статї Полуднева Русь при кін. XVI в. (1865 р.) згадано: автоґрафи ч. 63; славянські рукописи ч. 243 (твори Івана з Вишнї) і неназване число (Палїнодія Копистенського); польська рукопись ч. 223 (переписка Острожського — Полн. Собр. I, 1903, с. 634, 641, 652—660);

8) в моноґрафії Смутное время (1866): автоґрафи ч. 63, 281; польські рукописи ч. 26, Q. 30, 31, 32, Q. 33, F. 33, Q. 119, F. 119; рук. в ріжних мовах ч. 3 і хроноґрафи: житіє Теодора Астраханського (Пол. Собр. II, 1905, с. 77, 105, 120, 142—3, 151, 155, 161, 166, 175 і ин.)

9) в послѣдніе годы Рѣчи-посполитой (1869 р.): рукописний польський діярій сойму 1788 (Собр. соч. VII, 1905), і инші рукописи (Собр. соч. VII, 1905, жерела ч. 15, 16, 39, 40, 42, 86, 87, 91, 92).

53. Петербург. Архив С. Синода. В статї Гетьманство Виговського цитують ся копії якихсь актів із Синодського Архива (Собр. соч. I 1903 с. 367); таксамо в Памятниках стар. русс. лит. IV. с. 119.

Див. ще Архив б. греко-унїятських митрополитів.

54. Петербург (?). Архив ґр. Т. А. Толстого — один акт видано в Актах ЮЗР. I ч. 51.

55. Петербург (?) збірка М. Г. Щербакова — використана в Актах ЮЗР. VI ч. 69, VII. ч. 123—124.

56. Полоцьк. Городський архив — або архив маґістрату — з копій протоєрея І. Григоровича видано в Актах ЮЗР. I ч. 116, 117; II ч. 55.

57. Полоцьк. Архив унїятської дух. консисторії один акт виданий в Актах ЮЗР. I ч. 47, II ч. 56.

58. Пулави. Біблїотека Чарторийських — в Актах ЮЗР. ч. 15, 17.

59.* Саратів. Бібліотека Собора. Коло 1854 р. переглядав Костомарів рукописи саратівського собора, які забрано в ріжні часи у розкольників, і між ними знайшов дуже добру і повну копію „Стоглава“ (Лит. насл. с. 77.)

60.* Стокгольм. Державний архив. Літом 1857 р. працював К у шведськім державнім архиві, переглядаючи а) акти до часів, коли Новгород належав до Швеції, б) до північної війни. (Лит. насл. с. 85.)

У розвідці „Ливонская война“ 1868. цитує Костомарів з шведського архива заграничних справ, ч. 1, 18, 35, 49. (Полн. Собр. І, 1903, с. 549.)

Мабуть із тогож архива використано рукопись в Актах ЮЗР. II ч. 57, 121.

67.* Троїцько-Сергієвська Лавра коло Москви. В 1860 р. (мабуть у вересні) переглядав Костомарів рукописи Лаври, шукаючи матеріялу до опису побуту старої Руси. Зокрема займав ся апокрифічним „Житієм блаженного Нифонта“, що переховало ся в бібліотеці Троїцько-Сергієвської Лаври у перґаміновім кодексі XIII в. (Лит. насл с. 117—118). На сїй рукописи опираєть ся статя „Мистическа повѣсть о Нифонтѣ. Памятникъ русской литературы XIII вѣка“, поміщена в Русскім Слові 1861 р. (Собр. сочин. І, 1903, L).

Рукописи Лаври згадують ся в Сіверноруських народоправствах (без докладнїйшої сиґнатури) і в Памятниках стар. русс. лит. IV. (ч. 115, 172, 205 і инші без означеня).

62.* Харків, в університетській бібліотеці знайшов 1843 р. кілька рукописних літописий і оден рукописний збірник актів, що відносили ся до історії України. З приватних рук дістав козацькі літописи: від Сементовського Грабянку, від учителя ґімназії Третякова Самовидця, від Івана Срезневського літописи Симоновського, Зарульського, літописне оповіданє „Єже содѣя ся“ і Риґельмана „Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи“, від Варзина Кониського. Деякі з тих літописий видав пізнійше Бодянський в московських Чтеніях; сам Костомарів на їх основі почав свою моноґрафію про Богдана Хмельницькего (с. 44—45).

63. Хотевичі (лепельського пов., витебської ґуб.), збірка Пітуха, один акт виданий в Актах ЮЗР. ч. 42.

64. Шешори (косівського пов., Галичина) збірка свящ. Кирила Блонського, — з копії Д. Зубрицького видано Акты ЮЗР. II ч. 48. (назва села хибно Шетори.)

Про відношенє памятників староукраїнської мови до полудневославянських під лексикальним оглядом.

Написав **_Іван Панькевич._**

I.

Брак більшого зацікавленя дослідами над лексикальною стороною памятників староукраїнської мови.— Староболгарський словар у староукраїнській книжній мові. — Незгідність староболгарських памятників під лексикальним оглядом. — Причина сього — Повільне приноровлюванє славянського перекладу св. Письма до потреб загалу. — Два напрями в Болгарії у відношеню до первісного перекладу св. Письма Кирилом і Методієм: консерватизм Заходу і поступ Сходу.

Лєксикальну сторону найстарших памятників староукраїнської мови досліджувано до тепер мало. Причиною того був брак зацїкавленя сим питанєм, а може й не поставлено цїли таким дослїдам. До того фільольоґічні праці над нашими памятниками звертали звичайно увагу на звуковий і морфольоґічний склад нашої мови та на історичний розвій поодиноких звуків і форм.

Говорю тут передовсїм про біблїйні й богослужебні книги, які переняла стара Русь від полудневої Славянщини.

Перші продукти нової·християнської культури, себ то богослужебні книги, одержали ми в мові староболгарській, до котрої лиш декуди закрадав ся живий дух народньої мови. Сильна традиція полудневославянських підкладів і безпосередний може нагляд чужих учителів не позволяли нашим грамотїям·черцям далеко відбігати від принятого канона.

Під оглядом звуковим і морфольоґічним уступали з часом переписчики та грамотії дещо народньому елементови, однак під оглядом лексикальним були вони доволі консервативні та строгі. Сю консервативність бачимо передовсім у біблійних книгах св. Письма. В продуктах народньої творчости або в літературних творах світського змісту уступки на річ місцевої лексики і народнього елементу були значнійші і збільшали ся в міру переваги змісту з народнього житя.

Зависимість словаря книг св. Письма від південно-славянських оріґіналів була велика, а зміняла ся лише тоді, коли такі зміни зайшли в центрі старославянської культури, в Болгарії. Там, як звісно, перші підвалини були покладені учениками Кирила і Мефодія, котрі переняли спадщину по перших апостолах Славянщини, а саме переклад богослужебних і біблійних книг в однім із болгарських діялектів (у македонськім). Отже їх лексика була в основі старо-болгарська. Але сим перекладом послугували ся вони не на болгарській, але на моравсько-паннонській области. Тому мусїли вони вже в часї своєї апостольської діяльности на згаданій области поробити деякі уступки на річ місцевого народнього елементу. Як виглядав перший переклад богослужебних книг і св. Письма взагалї, нині докладно не знаємо, бо памятники безпосередно з того часу не дійшли до нас. Можемо лише на основі вже пізнійших памятників з X і XI в. реконструувати язик перших перекладів св. Письма.

Найстарші памятники церковно-славянської мови були розділені від своїх перших оріґіналів часом майже двовіковим. Перший переклад св. Письма був призначений для паннонських і моравських Славян, але найдавнійші його рукописи маємо з иншої землї — з балканського півострова. Отже тут маємо до діла також єще з моментом ґеоґрафічним та етноґрафічним, котрого не можна поминути. Тому не дивно, що сї найстарші церковно-славянські памятники не показують повної згідности під оглядом словарним. З поміж глаголїтичних памятників стоять до себе найблизше: Зоґрафське, Маріїнське й Ассеманове Евангеліє та Синайська псалтир. Синайський Требник виказує вже такі слова, котрих почали уживати ширше що-йно пізнійше, в Симеонівськім часї. Так само і Glagolita Cloziana, листки Охридського Евангелія, глаголїтичний Македонський листок відхиляють ся від першої ґрупи памятників.[1])

[1]) Vondrák W.: Altkirchenslavische Grammatik. Zweite Auflage, Berlin 1902, стор. 32.

З поміж кирилівських памятників Савина книга виказує численні зміни в порівнаню з первісним перекладом так, що стоїть по середині між Ассемановим і Зоґрафським кодексом з одного боку і Маріїнським з другого. Супрасльський рукопис Мінея за місяць март ухиляєть ся від всїх згаданих і має такі новости, котрі вказують на зовсїм новий переклад. Се відносить ся до більшої частини рукописи, що походить з часів Симеона Болгарського, коли мабуть була довершена ревізія старого тексту. Ундольського листки близькі до кодексу Ассеманового, а декуди знов підходять близько до Евангелія Остромірового.

Як пояснити сю ріжницю в найдавнїйших старославянських рукописах св. Письма? На се питанє можна нинї вже відповісти, бо маємо вже богато праць про сї рукописи. Перші проби Шафарика, зачаті в половинї минулого столїтя, не прояснили нам ще того. Се й не дивно, бо се питанє грало у нього побічну ролю і входило до його дослїдів о стільки, о скільки могло вияснити першенство глаголицї перед кирилицею. У своїй працї „Über den Ursprung und die Heimat des Glagolismus“ (1858) сказав він лише, що тексти глаголїтичного письма під лексикальним оглядом мимо деякого частинного попсованя в ортоґрафії і граматицї в цїлости є старші й близші до первісного перекладу, нїж тексти кирилівських памятників.

Але з часом поширили ся студії над церковно-славянською лїтературою, а дослїди над її лексикальною стороною значно поглубили ся.

Ішло се в парі з критичним видаванєм найстарших кодексів. Найбільшу заслугу в поставленю сього питаня на нових основах поклав Яґіч; в його слїди пішли й инші учені, як Вондрак, Валявец, Полївка, Обляк; з російських: Воскресенський, Щепкін, Соболевський, Кульбакін, Сперанський, Євсєєв, Поґорелов, Михайлов й инші молодші.

Вже Яґічеви впадали в очи так звані дублєти в тім самім памятнику, як прим.: животъ — жизнь, балии — врачь, миса — блюдо (Codex Marianus). Сї дублєти толковано тим, що вони увійшли в сї найстарші рукописи вже на новій болгарській, а не на паннонській области (Вондрак). Однак Яґіч не згодив ся з сим поглядом. По його гадцї не усе, що ухиляєть ся в поодиноких словах від найдавнїйшої ґрупи памятників, належить виключати з моравсько-паннонської ґрупи. Длятого треба принимати більше верств поволи поступаючих змін тексту перекладу св. Письма, з котрих деякі припадають в область моравсько-паннонську

в ширшім значіню сього слова. Під сею областию належить розуміти пр. Дакію, у котрій, як виказують граматичні форми, могла повстати Савина книга (Яґіч, Обляк).

Шкода, що сим принціпом Яґіча не руководив ся відповідно Г. Воскресенський. У своїй праці п. з. „Характеристическія черты четырехъ редакцій славянскаго перевода евангелія отъ Марка“ (Москва 1896) покористував ся він аж 120 рукописними евангеліями від XI—XVI віку. Поминаю тут питанє про долю инших рукописних евангелій, зупиню ся тільки на сїй редакції, яку Воскресенський називає першою, а до котрої зачисляє також згадані вже кодекси: Зоґрафський, Маріїнський, Ассеманoвий та Савину книгу. По Воскресенському сї рукописи і також много инших болгарських, сербських і „руських“ з пізнїйших вже віків творять одну ґрупу, а питоменною прикметою для них є: 1) полишенє без перекладу богатьох грецьких слів, 2) задержанє деяких слів, які опісля заступлено новими, більше відповідними для зрозуміня у сих верствах, для котрих сї книги були призначені, 3) задержанє деяких слів того самого коріня, які опісля заступлені новими, але також того самого коріня. Але Воскресенський не узглядняє постепенного переходу найстаршої редакції в так звану другу, котра довершила ся цїлковито вже за часів Симеона Болгарського, т. є в X віці. Сю похибку Воскресенського старав ся направити Сперанський у своїй рецензії на згадану висше працю.[1])

Сперанський доходить на основі розгляданя найдавнїйших текстів глаголїтичних і кирилівських до ось яких висновків: Між ними можна найти ряд ріжниць, котрі дадуть ся подїлити на три катеґорії: а) чтеніє одного рукопису заміняєть ся иншим словом утвореним від того самого коріня у другім рукописї; б) славянське слово одного рукопису заміняєть ся другим, утвореним від иншого коріня; в) грецизм одного рукопису заміняєть ся у других славянським перекладом. Так приміром на основі списків Ассеманового, Зоґрафського, Маріїнського Ев., Савиної книги і дальше Остромирового, Мирославового та Нїкольського Ев. доходить Сперанський до висновку, що заміна грецизмів (прим. *βλασφημία*, *ῥαββί*, *σπεκουλάτωρ*, *στάδιον*, *ὑποκρίτης* і т. д.) славянськими словами йшла постепенно, та що ся заміна зачала ся ще

---

[1]) Сперанскій М.: Разборъ сочиненія Воскресенскаго Г. А.: Характеристическія черты... Отчетъ о тридцать девятомъ присужденіи наградъ графа Уварова Спб. 1899.

у найдавнійшій добі старославянської письменности, бо ні один глаголітичний або кирилівський текст не остав без зміни. — Категорії слів — заміна одних слів другими того самого коріня: чловѣчь — чловѣчьскъ, нєбєськъ — нєбєснъ, пастырь — пастоухъ, рыбитвъ — рыбарь, назорєи — назарѣнинъ, милосрьдъ — милостивъ виказують вже синоніми і у первіснім перекладі.[1])

Однак придивляючи ся найстаршим евангельським текстам, можна при їх схожости між поодинокими евангеліями завважати також їх схожість по ґрупам. Маріїнське і Зоґрафос творять одну ґрупу, а Остромірове, Ассеманове і подекуди Нікольське другу. Савине Ев. стоїть поки що одинцем і творить неначеб перехід між обома ґрупами. Можна далї думати, що під оглядом лексикальним ґрупа Зоґр. і Мар. є старша, чим Остром. і Ассеман., котрі виказують вже новости, як прим.: врачь побіч балии, испрьва — искони, часъ — година, блюдо — миса.[2])

Супроти історичних випадків на моравсько-паннонській землї не могли там удержати ся ученики Кирила і Мефодія. Свою проповідничу діяльність перенесли вони на полудне до Болгарії й Сербії, котрі стали головним огнищем старославянської культури. Проповідаючи на дещо новім етноґрафічнім ґрунтї, мусїли проповідники ідей Кирила та Методія приноровляти ся поволи до нових обставин. Не могло се йти може так скоро, якби вимагала того потреба, бо вони мали за собою неначеб канон, від котрого не можна було відступати. Зміни, які почали ся ще на ширшім паннонськім ґрунтї, розвивали ся й на балканськім півострові. Там вони перехрещували ся та витворили ріжні компроміси. Все таки можна запримітити там ось які появи: Західна частива, т. є Македонїя, Сербія й Босна виказує більший консерватизм супроти старих традицій, чим схід, де зміна текстів св. Письма йшла швидко наперед, а за часів Симеона видимо вже провірку старого тексту і то на основі иншої грецької версії, як ся, котра була підкладом для Кирило-Мефодіївського перекладу. Було се продовженєм тих напрямів, які почали ся, як сказано, ще в Паннонії.

На питанє, чому Македонїя, Сербія й Босна були більше, консервативні у зберіганю найстарших письменних традицій, відповідають Яґіч та Обляк, що пособляла тому секта Богомилів яка держала ся консервативного напряму.[3]) На сю думку наво-

[1]) Op. cit., стор. 42—45. [2]) Там же, стор. 88, [3]) Jagić V.: Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae Codex Marianus. St. Petersburg 1883, ст. 476.

дять їх тексти, що походять безсумнївно від Богомилів, як приміром оба рукописи Хваля.[1])

Дотеперішні досліди над середно-болгарськими памятниками потверджують сю тезу. Карпінський рукопис Евангелія XIII в. можна поставити на переднім місци. Він перевисшає характером язика під оглядом граматичним і лєксикальним всї дотепер відомі кирилівські евангелія і прямо наближаєть ся до найдавнїйших глаголїтичних рукописів. Ся обставина каже Ягічеви думати, що перепищик належав мабуть до секти болгарських Богомилів. За сим іде Ев. Доброміра. Але воно занимає середне місце поміж найстаршими глаголїтичними текстами з одного боку й поміж Ев. Търновським з другого, що творить вже новий тип та нову редакцію, до котрої незадовго перейдемо. Воно задержує, правда, ще прикмети глаголїтичного типу, але попри се принимає деякі новости, які вповнї розвинули ся в Търновськім Евангелію.[2])

До найстаршого типу зближують ся також рукописи Евангелій Буковинського, Добрейшового та Дечанського.[3])

Крім евангельських текстів виказують ті самі архаїзми Апостоли: Охридський, Слїпченський та Македонський зі Струміци. Кульбакин виказав у своїй студії над Охридським рукописом Апостола його звязь із такими текстами, як Слїпченський, Шишатовацький (серб.), Кристинопільський (укр.). Правда, сей Апостол дає деколи нові лєксичні паралєлї, але за се в других случаях дає архаїзми, які не задержали ся у других рукописах. Коли його не можна поставити на чолї всїх рукописів апракос-апостола, то на основі порівнаня із згаданими рукописами можна сказати, що в основі тих всїх списків лежав один переклад.[4]) З Псалтирів належать до сеї ґрупи Больонський і Погодинський рукопис, оба македонського походженя.

Зі сербських памятників визначають ся архаїзмами: Миросла-

---

[1]) Там же.

[2]) Jagić V.: Evangelium Dobromiri. Ein altmacedonisches Denkmal der kirchenslavischen Sprache des XII. Jahrhunderts. Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Phil. hist. Classe, B. CXXXVIII, II, III, ст. 24.

[3]) Jagić V.: Ein Beitrag zur Erforschung der altkirchenslavischen Evangelientexte. (Evangelium Bucovinense). Sitzungsberichte der Kais. Akad. der Wissenschaften in Wien, 180 Band, 1. Abhandlung.

[4]) Кульбакинъ С. М.: Охридская рукопись апостола конца XII. вѣка. (Български Старини, Кн. III. София 1907). §§ 191—2.

вове Евангеліє, далї босанського походженя: Нікольське Ев., Больонське, Білгородське друге, Сречковича. Два перші належали до Богомила Хваля. З апостолів належить сюди згаданий вже Шишатовацький.

Друге стремлїнє, яке ще мало початок у паннонській добі, розвинуло ся вповні у східній Болгарії. Стоячи близше центра грецької культури Царгороду, була ся сторона Болгарії більше податна на сї впливи, які йшли відтам. У Царгородї стирали ся також ріжні течії що до вартости грецьких версій св. Письма. Сї ріжні версії не могли не полишити слїду і на славянських текстах, як се зазначив Сперанський. В кождім разї коло Х-го віку пануючий був там текст зовсїм відмінний від тексту Кирило-Мефодіївського перекладу. Отже намагали ся привести славянський текст до більшої згідности з грецьким, уживаним у царгородській церкві, а з другого боку сам славянський переклад треба було зробити більше зрозумілим. Щоби осягнути сю послїдну цїль, належало перекласти грецькі слова, які у первіснім перекладї не були ще перекладені, на відповідні славянські, а також старинні слова моравсько-паннонські замінити більше зрозумілими. Стремлїнє, почате ще в найстаршу добу старославянської письменности, довершило ся цїлковито на сходї Болгарії за часів царя Симеона.

Представником такого послїдовно підновленого тексту являєть ся Търновське Евангеліє, яке під оглядом лексикальним виказує схожість з мовою Івана Екзарха Болгарського, котрого діяльність припадає на часи Симеона. Воно також виказує сї новости, які можна завважити в кодексї Супрасльськім. Більше евангельських текстів середноболгарської доби, котрі ішли би в парі з Търновським, на разї не знаємо. В останнім часї вказав Кульбакин (Матеріалы для характеристики среднеболгарскаго языка. Извѣстія II-го отд. русс. яз. 1899 кн. 3) на Боянське Евангеліє XIII в., в котрім стара лексика зберігла ся в дуже нечисленних висловах. Воно також підпало під сей новий вплив і згідно з Търновським репрезентує східно-болгарські діялєкти (хоч Цонев причисляє його до західно-болгарських).

Для докладнїйшого образу ріжниці старинних текстів Зогр. і Мар. і текстів, що ґрупують ся коло Търновського Евангелїя та Супрасльського рукопису, подам кілька зіставлень:

Грецизми:	Зогр. Мар.:	Търн.:
ἀκρίδες	акриды	проугы
ἀρώματα	ароматы	вонѧ

ἀρχιερεύς	архиереи	жрьць
ἀφεδρών	афедронъ	проходъ
βλασφημία	власфимига	врѣдно слово
γναφεύς	гнафеи	бѣлилникъ
γέεννα	геона	єзеро огньно
ἔλαιον	елеи	масло дрѣвѣно
δηνάριον	динарь	сребрьникъ
οἰκόνομος	икономъ	приставникъ
καταπέτασμα	катапетазма	опона
κεντουρίων	кентоурионъ	сътьникъ
λεπτά	лепта	мѣдници
μῦρον	мνро	масть
παρασκευή	параскевьгии	пятъкъ
ῥαββί	равьви	оучитель
σκάνδαλον	скандалъ	съблазнь
τέκτων	тектонъ	дрѣводѣлинъ
ὑποκρίτης	νпокритъ	лицемѣри
	Нові слова.	
ἔθνος	іязыкъ	страна
θλίψις	скрьбь	печаль
νεστεύειν	постити ся	алъкати
σπέρμα	сѣмя	племя
συναγωγή	сънмиште	съборъ
οὐαί	горе	лютѣ
	і т. д.	

II.

Як відбили ся сї два напрями на староукраїнських памятниках. — Консерватизм деяких памятників київської области у перших початках християнства на Українї. — Відгомін нових полудневославянських течій у Галицькім Евангелію. — Консерватизм деяких галицько-волинських памятників: Ев Галицького 1144 р., Верковича, Евсевія Поповича, Путнянського, Крилоського XIII—XIV в., Кристинопільського Ап., урвка Псалтирі Лисяка XIII—XIV в., Бесїд на Евангеліє. — Провірений текст у київських памятниках: Сборники Святослава, Мстиславове Ев.; у галицько-волинських: XIII Слів Григорія Богослова, Ев.: Добрилове, Типоґрафські, Холмське, Луцьке, Полїкарпове, Галицьке 1266—1301, Бибельський Ап.

Попереду подав я докладний образ сих головних течій, які повстали в перших часах розширеня християнства у полудневій Славянщинї. Поминаю тут дві пізнїйші редакції: так звану трету, котра визначаєть ся крайною буквальністю і нахилом зблизити

славянський текст як найбільше до грецького, а яка на Руси була дуже мало розширена, і також четверту, котра була вислідом праць патріярха Евфимія, а сліди її подибують ся також на Руси (занесена епіскопом Кипріяном). Слабе розширенє сих останних редакцій і хрональоґічний момент усуває на разї питанє культурних впливів у перших початках ширеня християнства на Руси на другий плян.

Для нас важне питанє, як відносять ся найстарші українські памятники до сих течій, які ми прослїдили на балканськім півострові й на теріторії першої апостольської діяльности Кирила і Мефодія. Котра з тих течій була більше могуча та які области захоплювала на великім просторі українських земель? Відповідь на се послїдне питанє вказала би нам дороги, якими йшла старословянська культура з Балкану й кинула би світло на зависимости наших найстарших письменних памятників і під иншим оглядом. При нинїшнім станї дослїдів лексикального боку наших памятників і з огляду на се, що старовина передала нам не богато зі своєї спадщини, не можемо ще мати ясного образу дїйсного стану річий від перших початків християнства на Руси, аж до повного його розцвіту. Воскресенський зачислив до першої катеґорії памятників, т. є до таких, що зберігали паннонську редакцію, 24 текстів „руського" походженя на загальне число 41. На жаль, як згадано, праця Воскресенського не визначає ся сими добрими сторонами, які відповідали би вповні нинїшним вимогам науки. Не підчеркнено в нїй розвою й степенованя, замітного у богатьох памятниках з евангельськими текстами супроти дїйсно найстарших рукописів, як Маріїнський і Зоґрафський. З поміж сих 24 евангельських рукописів є тільки 6 українського походженя: Архангельське Еван. 1092 р., кирилівська часть Реймського Ев. та Турівські листки XI в., котрі зачисляють до київської области, Галицьке Четвероевангеліє 1144 р., Евангеліє Верковича (Имп. П. биб. F. n. I. Nr. 99) та Евангеліє Евсевія Поповича 1283 р. До тих вислїдів Воскресенського додала ще дещо научна лїтература.

Дуже заслужив ся тут Сперанський, котрий у згаданій вже рецензії представив еволюцію евангельських текстів і ми будемо користувати ся його виводами.

Для порівнаня втягає Сперанський не лише два найстарші Кирило-Мефодіївські рукописи, Зоґрафський і Маріїнський, але також і кодекс Ассемановий та Галицьке Ев. 1144 року. В порівнаню з першими двома рукописами Остромирове Ев. зближає ся

до Ассеменавого, яке вже має деякі новости. Коли взяти на увагу текст Зоґрафського і Маріїнського кодексу з одного боку і Остроміровий та Галицький з другого, то можна дійти до ось яких висновків:

а) Остромірове Ев. задержало старовину там, де Галицьке її втратило, себ то Остромірове по редакції чтеній старше; — б) в богатьох випадках Галицьке по лєкції старше від Остромірового; — в) Остромірове дає декуди молодші чтеніям ніж Маріїнське і Зоґрафське, при чім в більшости випадків Галицьке і Остромірове сходять ся. У випадках, де Галицьке і Остромірове не схожі в чтеніях і попри се ріжнять ся від Маріїнського і Зоґрафського, там Галицьке дає молодший текст.[1]) Остромірове Ев. по думці Сперанського, занимає вже дальше місце по Савиній книзї і Ассемановім кодексї.[2])

Становище Галицького Евангелія стане ще яснійше, коли порівнати його з Търновським. На деякий звязок обох сих рукописів і инших староруських і староукраїнських памятників, як Мстиславове, Добрилове, Юрієвське Ев., Сборники Святослава — звернув увагу Обляк у рецензії на працю Валявця про Търновське Евангелиє.[3]) Тут звертає Обляк увагу на ряд слів в Търновськім Ев., що вказують на підновленє тексту. Се слова пізнїйшого походженя, які появляли ся поруч старих, але ще їх зовсїм не витиснули, пр.: часъ поруч година, съборъ — съньмъ, лѣкъ — шоуи, нѣкыи — іетеръ і т. д, Галицьке й Остромірове Ев. сходять ся в богатьох випадках з Търновським, але нові слова заступлені в меншій скількости, як у Търновськім. Търновське Ев. дає відмінні переклади грецьких слів від Мар. і Зоґр. Галицьке Еван. також і сим разом сходить ся з Търновським. Так подибуємо слова: цригъ замість врътиціє, прѣзоръ замість грьдыни, посохъ зам. дрьколъ, корити зам. поносити і т. д.

Сперанський доходить на основі сього до висновку, що редакція Галицького Ев., а може й його ориґінала ішла тою самою дорогою, що редакція Търновського Ев., але тип його вийшов з Болгарії ще тодї, коли ще не вияснив ся тип Търновського Ев. Звідси його частинна схожість з Търновським Ев. і близкість до Остромірового, себ то до сього старшого типу, з котрого вийшла версія Търновського рукопису.[4])

---

[1]) Сперанскій, op. cit., стор. 98. [2]) Там же.

[3]) Oblak V.: Trnovsko Tetrajevandjelije. Priobćio M. Valjavec, (Arch. f. sl. Ph. XIII).

[4]) Сперанскій М.: op. cit., стор. 101.

Вже Ячіч, обговорюючи Галицьке Ев. з нагоди виданя його Амфілохієм, помітив ріжниці між найстаршою редакцією і також між Остроміровим Ев. та думав, що дві дороги мусїли вести літературні продукти з Болгарії на Русь: одна офіціяльна, що йшла мабуть через Константинополь побережем Чорного моря, Дніпром на Київ і инші міста й друга неофіціяльна, що йшла через нинїшну Румунїю, Трансильванїю, Буковину й Галичину. Ся неофіціяльна дорога вводила по його гадцї новости, які не були дозволені під оком Константинополя.[1])

Архангельське Евангеліє не прослїджено докладнїйше з лєксикального боку поза загальними увагами Воскресенського. На основі його помічень Архангельське Ев. в порівнаню з Галицьким зберігає більше старинний текст та зближаєть ся до Остромірового, Савиної книги, Ассеманового, Зографського та Маріїнського. Супроти піднесеного вже степенованя старини вичислених рукописів поміченя Воскресенського не визначають ся глибиною. З них знаємо лише, що новостий в сїй мірі, як се було в Галицькім Ев., не помічуєть ся там і тому воно списане з підкладу такого, який що найменше стояв на рівнї з Остроміровим.

Евангеліє Верковича не заслугувало у Воскресенського на більшу увагу, а супроти сього, що брак нам инших заміток про лєксикальний бік сього памятника, мусимо вдоволити ся сим, що зачислене воно також до сих текстів, що зберігають ще первісну редакцію.

Евангеліє Евсевія 1283 р. зачислив Воскресенський також до сих, що зберігають первісний переклад. В останнім часї посвятив йому Голоскевич ширшу граматичну й палєографічну студію, в котрій дотикає й словарного стану сього памятника.[2]) Там підчеркнено лише архаїзми побіч нових слів, які почали поволи вкрадати ся в текст сього евангельського рукопису. На основі азбучного спису Голоскевича видко, що отсї грецькі слова остали ще неперекладені: **алавастръ, асарии, власфимиꙗ, газофилакиꙗ, голгофа, дидрагома, ѥпимериꙗ, кентоурионъ, кинонигиꙗ, краниєво мѣсто, лентии, лифостратъ, мюро, надра. пистикиꙗ, параскевги, равви, статиръ, стадии, оупокритъ.** На місци сих

[1]) Ягичъ, Я. В. Четыре крит. палеогр. статьи. Спб. 1884, стор. 71—75.

[2]) Изслѣдованія по русскому языку, т. III, вып. 2. — Евсевіево Евангеліе 1283 года. Опытъ историко-филологическаго изслѣдованія Г. К. Голоскевича. Спб. 1914.

грецизмів появляли ся також і славянські слова, прим.: хоула і похоулѧхоу ти — и побіч старого власфимиꙗ. Деякі нові переклади витискають зовсїм грецизми, які лише декуди задержують ся. Так пр. загально уживаєть ся пѧтокъ попри рідке параскевгии і також лицемѣри попри старе оупокрити.

Що до глаголїзмів, то Голоскевич згадав сї, котрі поволи витискають ся новими словами, які увійшли у т. зв. другу редакцію. Отже подибуємо такі слова, як право побіч старого аминь, ближнии (ὁ πλησίον), котре виперло старе искрьнии. блюдо (πίναξ) замість миса, — хоч сї два слова виступають побіч себе і в глаголїтичних памятниках, пр. у Маріїнськім рукописї. Далї: нѣкии побіч ѥтеръ, жидовинъ — июдѣи (загальне), жрець — иѥрѣи (частїйше), ѥдиночѧдъ — иночѧдъ, кладѧзь — стоуденець, книгъчии — книжник (загальне), шюи — лѣвыи, пастоухъ — пастырь, пѣнѣзь — цата, съньмъ, сънємище — сьборъ, съборище. Вкінци подибуємо там і нові форми того самого коріня побіч старих із найстаршого перекладу: чловѣчь побіч чловѣчьскъ, великъ — велии.

З того видно, що текст у великій мірі зберіг ся старий. Улягав він подекуди вже новим впливам, та рішаючого значіня вони не мали. Тут знайшли відгомін сї стремлїня, які в Търновськім Ев. змогли підновити все те, що не стояло в гармонії з духом часу, себ то з потребою зробити св. Письмо більше зрозумілим і доступним для сього народу, для котрого його проповідувано, для славянських Болгар, а не для Славян Паннонії.

Путнянське Евангеліє не було доступне Воскресенському, бо аж згодом побачило світ заходом проф. Калужняцького. Калужняцький не поминув питаня про лексикальну сторону сього вельми цїкавого для нас памятника. Путнянське Ев. заховало, як рідко котре з того часу, глубоко сягаючу старовину. Подибуємо там всї три категорії слів, які характеризували найстарший переклад. Грецизми остали ще ненарушені, прим.: акридъ, афедронъ, власфимиꙗ, динарь, ефимериꙗ, катапетазма, кентоурионъ і т. д.; паннонїзмів також не заступлено новими словами, прим.: балии, вслѣпати, година, искони, искрь, искрьнии, испрьвъ, миса, неприꙗзнь, область, рѣснота сънымъ, сънымиште, ѥтеръ і т. д. Остали тут також слова, які у другій редакції заступлено новими, утвореними з того самого коріня, прим. братръ, велии, дрѧселъ, иночѧдъ, кънижникъ, пастырь, рыбитвь і много инших. Крім сих помічень порівнав також

Калужняцький рукопис Путнянського Ев. з такими рукописами, як Ассемановий, Сави, Остроміровий, Архангельський та Турівський (відривки). Із усього видно, що рукопис Путнянского Ев. підходить найблизше до Ассеманового. Тому його текст старший від Галицького 1144 р. і від Остромірового. Сей консерватизм пояснює Калужняцький тим, що мабуть його підклад походив з того самого жерела, що й Ассеманового. Не досить того — тут єще по його гадці були причини культурного впливу і то иншого, чим той, котрого відгомоном було Галицьке Ев. або Остромірове. Путнянське Ев. походить із Галичини, як се видно з граматичного розбору і з місцевих слів: пакъ, коукакъ. Галичина була найблизша до місця діяльности перших апостолів. В сїм часї, коли Кирило і Мефодій проповідали в царстві Святополка, входила вона, як се доказували Оссолїнський, Лїнде, Шафажік, в склад його царства. Тим самим мусїла вона стояти під безпосередним впливом проповідничої дїяльности перших апостолів. Глаголїтичні підклади мусїли мати своїх наслїдувачів і тут, хоч сама глаголиця не задержала ся нїгде. По думцї Калужняцького підклад для перепищика Путнянського Ев. був глаголїтичний. Виходить се з того, що воно не знає йотованого є, котрого не знала також і глаголиця.[1])

Лїтература нашого предмету збогатила ся би важним причинком, як би ми нинї мали рукописи так званого Крилоського Еван. XIII—XIV в., про котре згадує коротко Гануш в Arch. f. sl. Phil. т. VI, ст. 118. Рукопис нинї мабуть затратив ся, а по звісткам Гануша був у 80-тих роках минулого столїтя власністю тов. „Просвіта" в Станиславові. На основі маленького уривку причисляє його Вондрак до найстаршої редакції. В якій степени ся редакція заховала ся, не можна оцїнити супроти висше сказаного. Взагалї Вондрак помічає, що староруські евангельські тексти зближають ся найбільше до ґрупи рукописів Асеманового і Савиного, а лише в дальшій мірі до Зоґрафського.[2])

Так вичерпали ми евангельські тексти, про які можна було сказати ширше. Кирилівська часть Реймського Евангелія і Турівські листки не найшли доси належитої оцїнки і питанє про їх

[1]) Kałużniacki Emilian: Monumenta linguae paleoslovenicae I. Evangelium Putnanum, ст. XLIII.

[2]) Vondrák W.: Altslovenische Studien. Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Phil. hist. Klasse B. CXXII: Uber das gegenseitige Verhältnis der ältesten Evangelientexte, стор. 69.

клясифікацію в ряді памятників, що зберігають первісний переклад, остає отверте.

З инших книг св. Письма зупинимо ся передовсім на Апостолї. Апостольські тексти досліджував також Воскресенський ще ранше чим евангельські. Руководив ся він тим самим прінціпом, що й при клясифікації евангельських текстів і попадав у ті самі похибки, на котрі вже звернено увагу. Але матеріял у нього доволї богатий і при браку инших робіт праця ся одинока в тім напрямі. Серед 34 списків Апостола найстаршої редакції „руського“ походженя є усього 8 рукописів. З них українського походженя є лише Кристинопільський Апостол XII в. Про його місце в ряді старих текстів у Воскресенського годї довідати ся. Але тут дає нам неодно студія Кульбакіна про Охридський рукопис Апостола. Кульбакін, порівнуючи рукопись Охридського Апостола з Слїпченським, Шишатовацьким, Кристинопільським і Карпинським, доходить до висновку, що всї вони належать до одної родини та що один текст ляг в основу всїх чотирох рукописів. Однак вони виглядають неоднаково. Карпинський дуже часто відступає від первісного перекладу, підлягаючи струї підновленя текстів. Також Кристинопільський не лишив ся так дуже вірний старому перекладови, як се видимо в уривках Апостола Ґршковіца. Він, як замітив Калужняцький, майже годить ся з толковим Апостолом 1220 р., котрий Воскресенський положив в основу першої повної редакції, хоч він уже відступав від найдавнїйшого типу, репрезентованого фраґментами Ґршковіца.

Із Псалтирий українського походженя відомі лише уривки. Повний текст Псалтирі 1296 р. є білоруського походженя, а не, як дехто гадав, українського. Один уривок Псалтирі видав Я. Гординський під назвою уривка Псалтирі Лисяка. Обговорюючи лексикальну сторону сього рукопису (Arch. f. sl. Ph. т. 35), виказав я його схожість з такими рукописами, як псалтир Больонська та Погодинська, котрі задержали первісний переклад. В деяких місцях видно незначну ріжницю, що вказує також на деяке поправленє і підновленє тексту.

Вкінці згадаємо ще один лїтературний памятник, а іменно „Бесїди на Евангеліє“ папи Григорія Великого, котрі Соболевський зачисляє до памятників т. зв. моравського походженя. В його статї про памятники моравського походженя (Р. Ф. В. 1900 р.) знаходимо також цїнні уваги над словарною частею „Бесїд“. Він прийшов до висновку, що їх лексикальний склад неоднаковий. Більша часть слїв належить до таких, які находимо в Ки-

рило-Мефодіївськім перекладі Евангелія, Апостола й Псалтирі.

Тепер переходимо до другої катеґорії памятників, які Воскресенський зачислив до другої редакції, названої ним „руською“. На сю невластивість звертав я вже увагу. Воскресенського звело велике число представників сеї редакції на Руси супроти невеликого числа таких памятників у полудневій Славянщині. Як виглядала ся нова редакція і коли вона вповні довершила ся, розширюючись на всї книги св. Письма, бачили ми вже.

Зпоміж 55 „руських“ евангельських рукописів належить зачислити до українських рукописи: Мстиславове Ев., Добрилове, Типоґрафські Nr. 6 та Nr. 7, Холмське, Луцьке, Поликарпове, Галицьке 1266—1301 та Київопечерського монастиря XIV в., инші є походженя псковського, новгородського та білоруського. Що до Апостола, то у Воскресенського на 14 рукописів другої редакції не находимо нї одного українського. Але і не всї 14 можна без застереженя сюди зачислити. Зпоміж них лише 3 можна полишити при другій редакції, инші зберігають у великій мірі старовину.[1]) Доперва в найновійших часах завдяки виданю і студії П. Копка про Бибельський Апостол XIV в. ся прогалина заповнила ся. Копко зачислив його до сеї редакції, котру Воскресенський називає другою. Але й він робить се не без застереженя. Видно там всї наслоєня, які переходив апостольський текст від початку. Пр. чтенія на суботи і неділї виказують звязок із найстаршою полудново-славянською редакцією, яка задержала ся в Апостолї Слїпченськім. — Крім відмін, що характеризують другу редакцію, маємо й такі, що не подибують ся нї в першій, нї в другій. Близше не займаєть ся Копко ними, а зазначує хиба такі слова, які виходили з незрозуміня тексту або які були свідомими додатками й доповненями.

III.

Непевність висновків на основі дотеперішнього матеріялу. — Тимчасові висновки про посередництво Києва в передачі сих течій, які розвинули ся у східній Болгарії, для Галичини й Волинї. — Культурна зависимість Галичини й Волинї від західної Болгарії, головно Македонії, по упадку Києва. — Підпертє висновків Шахматова, основаних на ґрафічних прикметах деяких гал.-волинських памятників, лексикальними проявами.

Доси прослїдили ми сї культурні течії, що приходили на

[1]) Apostolus Byblensis saec. XIV. Grammatisch-kritisch analysiert von Dr. Peter Kopko. Denkschriften der kais. Akad. der Wissenschaften in Wien Phil. hist. Klasse B. IV, стор. 17—18.

стару Русь з полудневої Славянщини. На начеркненє докладного образу всіх тих стремлїнь, які панували в перших початках християнської культури на землях Київської і Галицької Руси аж по XIV вік включно, не достає нам культурного матеріялу, на основі якого можна би будувати певні висновки. Длятого й досліди над питанями культурних взаємин поміж полудневою Славянщиною й старою Русию не можуть мати відповідної повноти.

У балканських Славян бачили ми повільну переміну тих культурних вартостий, які полишили по собі перші апостоли Славян Кирило й Мефодій. Виразила ся вона у приноровленю до потреб ширших верств зрозуміти голошене їм слово Боже. Сї переміни, як ми бачили, були залежні у своїм розвою від ґеоґрафічних і етноґрафічних условин. В кождім разї сей перший рух проти старих традицій зміг ся найбільше за часів Симеона Болгарського, а продуктом діяльности його кружка була основна ревізія текстів св. Письма. Мимо малої скількости памятників болгарських або сербських, котрі могли би бути представниками того нового напряму в перекладї св. Письма, можна сказати, що сей напрям взяв початок і був довершений на полудни, а не на Руси.

Стара Русь, передовсїм Україна із своїм центром Київом продовжала до часів домонгольських старі зносини з Болгарією в части ґеоґрафічно найблизше положеній до України. Остроміроbе й Архангельське Евангеліє можна вважати свідоцтвом ще старих традицій і у східній Болгарії, хоч воно повстало вже по довершених реформах Симеона Болгарського. Сї старі традиції передавано культурними звязками далї на північ і вони там держали ся доволї довго. Не так було вже у Києві в XII в. На основі Мстиславового Евангелія можна думати, що Київ в XII в. переняв радо новости, які йшли з полудня. А що сї новости, як ми видїли, йшли із східної Болгарії, можемо говорити про вплив культурних стремлїнь, які витворили ся у східній Болгарії, на київську Русь.

Далї видїли ми, що не одна київська земля підпадала під сей вплив. На основі Галицького Ев. 1144 р. і також Галицького Ев. 1266—1301, Добрилового, Типоґрафського, Холмського, Луцького, Поликарпового можна догадуватись, що й землї нинїшної Галичини та Волинї підлягали йому. Питанє тільки, чи безпосередно, чи песередно?

Коли ставимо питанє посередництва, то маємо на думцї посередництво Києва, як огнища культури старої київської дер-

жави і тих удільних князівств, що їх лучили тіснійші звязки з Києвом. Доказів наглядних, котрі виходили би з порівнань памятників східно- і західно-українських, ми нині навести не можемо з огляду на їх брак із київських земель. Можемо лише на основі однородних явищ в обох частях робити здогади, що при могучім впливі київської культури і при органїзації духового житя в давних землях Володимира Великого культурні стремліня київського осередка переносили ся скоро й на західні части, на нинїшну Галичину і Волинь. Списки евангельських текстів так званої другої редакції з галицько-волинської области, згадані висше, не показують сього постепенного переходу від найстаршого перекладу до нового поправленого, як се видно в Галицькім Евангелію 1144 року. Вони майже не ріжнять ся від сього поправленого перекладу, який репрезентує Мстиславове Евангеліє. З другої сторони не виключена і безпосередність — прямий вплив східної Болгарії. Але й тут здогад потрібує більших і основнїйших доказів, чим ті, які нині можемо навести. Колиб Галицьке Ев. 1144 можна уважати відгомоном тих течій, які панували на сході Болгарії, то довершенє того повільного переходу від старинного тексту до нового могло наступити вже у списках Ев. Добрила і Типографського, які що до часу не богато уступають Галицькому, тим більше, що на галицькій теріторії вже дуже рано, бо в XI віці, була розширена ся нова редакція в инших церковних памятниках, як се видно із списку XIII Слів Григорія Богослова.

Сьому здогадови може однак стати на перешкоді инша обставина, а саме істнованє багатьох списків св. Письма, які заховували старинний переклад, що так довго держав ся у західній Болгарії, Македонії та нинїшній Сербії й Босни. Они дають свідоцтво про культурні звязки Галичини й Волинї із західною частею Болгарії. На се окреме становище Галичини вказували вже Оссолїнський, Лїнде, Шафажік (Slavische Altertümer, II, 464.) та Петрушевич, котрі втягали її під сферу дїланя першої паннонсько-моравської славянської Церкви. Калужняцький у своїм вступі до виданя Путнянського Евангелія прилучаєть ся до їх гадки та пояснює одну ґрафічну прикмету сього памятника, а саме виключне уживанє знаку є для ɛ й для ıє, впливом глаголїтичних памятників, бо воно характеризує сї памятники. Крім сього пособляло сим культурним взаєминам і ґеоґрафічне положенє, бо західна Болгарія й Сербія лежать близше до Галичини, як східна Болгарія.

Сї культурні взаємини та вплив середно-болгарських памятників македонського походженя витворив на галицькій теріторії окрему школу письма, котра переносила ся й далї на північ. Прикмети сеї ґрафічної школи представив нам докладно Шахматов у своїй рецензії на працю Каринського про язик Пскова до XV в. (Ж. М. Н. Пр. 1909, кн. 7).

Сї ґрафічні манєри виступали найбільше в отсих написях: 1) в уживаню ѻ замість ѵ. 2) в написанях рѵ, лѵ, нѵ замість рю, лю, ню і на відворіт, 3) у зміненю букв є (ѣ) і ꙗ (ѧ), 4) у написанях є замість и і на відворіт, 5) у заміні ы — и. Вони виступають у великій мірі у Евсевієвім Евангелію й Верковича, саме у таких, котрі визначають ся архаізмами під лєксикальним оглядом. Ґрафічні особливости сих памятників ніщо инше як середноболгаризми, що походили із західно-болгарської теріторії, яка також творила перехід до сербської. Виступають вони в македонських памятниках, як: Добромирове Евангеліє, Македонський Апостол, Боянське Евангеліє XII—XIII в. і також у середноболгарських із очевидними сербізмами, як у: Волкановім Ев., Берлїнськім Сборнику кінця XV в., Евангелію Верковича XIII—XIV в. (Імп. п. б. I Nr. 43), Евангелію Білгородськім XIII—XIV в. Nr. 214, Евангелію Білгородськім XII—XIII в. Nr. 69, Евангелію Софійської Народної біблїотеки Nr. 184 та инших (Шахматов, Ж. М. Н. Пр. 1909, кн. 7, ст. 129 і дал). Західно-болгарське походженє сих памятників стверджене також і Цоневом (про Боянське Ев. думає Кульбакин інакше), котрий уміщує їх на ріжних теріторіях Македонії. Так пр. Еван. Білгородське Nr. 214 та Боянске XIII в. є по його клясифікації західно-болгарського походженя, а Добромирове, Білгородське Nr. 69 Е., Берлїнський Сборник північно-македонського походженя сербської школи (Цоневъ Б.: Клясификация на българскитѣ книжовнѣ паметци отъ най-старо врѣме до края на XVI вѣкъ. София, стор. 22—27).

Та школа письма, говорить Шахматов у згаданій рецензії, витворила ся по упадку Київа, коли звязки між ним і західними краями перервали ся і в наслїдок того Галичина й Волинь мусїли черпати безпосередно з полуднево-славянських жерел. Тим жерелом мала бути головно Охрида, котра на теріторії західної Болгарії була видним культурним осередком. Однак можемо гадку Шахматова дещо змінити та сказати, що не одна Охрида була сим осередком, з котрого Галичина і Волинь черпали нові культурні засоби, але Західна Болгарія у ширшім значіню, т. є враз із Македонією і з граничними сербськими землями. На сім

просторі не лише одна Охрида цвила високим культурним житєм, але й инші визначні монастирі, як прим. у Злєтово, Кратово і Скоплє. Охридська школа видала такі рукописи, як: Больонська і Погодинська Псалтир, Сліпченський і Охридський Апостол, котрих тексти виказують схожість, як сказано, з уривком Псалтирі Лисяка та Кристинопільським Апостолом.

Участь Західної Болгарії в культурнім житю Галичини й Волині ми вияснили достаточно. Дотеперішні висліди Шахматова, які показували ся у ґрафіці деяких памятників, ми підперли в той спосіб другим важним арґументом: лєксикальною стороною деяких галицько-волинських памятників, яка виявляла ся у стремліню задержувати первісний Кирило-Мефодіївський переклад, а який берегли памятники західної Болгарії й Сербії в більшій або меншій мірі. Се один бік порушеного нами питаня. Другий бік питаня дає нам лише поле до здогадів. Частина галицько-волинських памятників стоїть під лєксикальним оглядом найблизше до типу Мстиславового Евангелія, типу, який мусїв розширити ся з Київа на цїлу стару Русь. Се стає дуже правдоподібним супроти домінуючого значіня Київа, матери руських городів. Однак замітимо, що Шахматов видить деякий вплив македонських памятників під оглядом письма і на сїй ґрупі памятників (Добрил. Ев., Типоґр. Nr. 6, Гал. Ев. 1266—1301), хоч вони дуже незначні.

Вони могли переносити ся і на такі рукописи, які не мали своїх взірців у македонських рукописях. На наведених примірах бачили ми наглядно дві могучі культурні струї полудневої Славянщини, які змагали ся до XIV столїтя на українській територіі. Особливе значінє західної Болгарії в житю Галичини й Волині по упадку Київа і по перерваню з ним культурних звязків вийшло тепер на основі порівнань лєксикальних прикмет одної части галицько-волинських памятників ще яркійше. Однак не належить забувати, що хоч звязки з Києвом перервали ся, то традиції письменні ще довго жили в західних частях України, а доказом сього можуть послужити сї памятники, які виказують схожість з Мстиславовим Евангелієм.

Думаю, що свою цїль ми осягнули, коли хоч з легка доторкнули одного питаня, а саме відношеня староукраїнських памятників під лєксикальним оглядом до полуднево-славянських. В наших доволї загальних начерках показали ми вагу таких дослїдів для дослїдженя культурних впливів славянських земель поміж собою з одного боку і земель українських поміж собою

з другого. Такі досліди цікаві тим більше, що деяка згідність виводів показала ся і на иншім полї, а саме на полї ґрафіки. Колиб ми ще більше поширили поле наших дослідів під оглядом взаїмностий поміж полудневою Славянщиною й Україною, то певно наші виводи могли би бути підперті і під иншим оглядом. Маю на думці палеоґрафію. В сїм напрямі неодно вияснила би нам найновійша праця Лаврова „Палеографическое обозрѣніе кирилловскаго письма“ (Енцик. Слав. Филол. вип. 4.$_1$., Петроградъ 1915), в котрій розглянено кирилицю у полудневих Славян — праця заосмотрена численними ілюстраціями. Лише всесторонність дослїдів фільольоґічних над староукраїнськими памятниками зможе освітлити всї явища, які подибуємо у них і вказати заразом на їх жерело. Неодно питанє, яке тепер видаєть ся нам нерішене, знайде свою розвязку тодї лише, як постараємо ся освітлити його із ширшого становища, із становища історичного, яке відповідало би духови тодїшного часу. А се нас провадить дорогою пізнаня жерела нашої старої християнської культури, себ то полудневої Славянщини й опісля дорогою критичного оцїнюваня своєї старовини.

Новосадський Апостол.

(Опис рукопису XIV. в.).

Подав ***І. Свєнціцкий.***

В бібліотеці Српске Матице в Новім Саді (Uj-Videk) зберігаєть ся пергаміновий рукописний Апостол, який набув 1851 р. Олександер Сандић на Герцеговині в місті Броді у священика Павла Твртковића. Власник книжки дав їй півшкіркову оправу з написом на хребті: „Херцеговачки Апостол српски словенски“.

В рукописови 169 л. 15·5 × 21·5 смт., з чого текст займає 10·9 × 16 смт. по 28 стрічок на сторінці. З деяких листків позістали тільки дрібні обрізки, як — 1, 68, 84, 169 б. Текст заховав ся від слів: **„домоу симонова. сташе прѣд враты. и възгласше въпрашаахоу. аще ѥсть симонъ рекомїи петръ здѣ виталъ. петрови же помышлающю ѡ видѣньі. реч емоу дхъ. се моужьі нщють тебе трьѥ. нъ въставъ слѣзи. и иди снимн ничтоже соумнесе. занѥ азъ послахъ ѥ“.** (Дїян. 24, 18). Конець в рукописови таки бракує від 12-го зач. Павлового посланя до Жидів.

Письмо рукопису — середнїй устав нерівних обрисів, з симетричною букв **ВЖХЧЬІИ** у верхнїй частинї рядку. Сей почерк нагадує дуже письмо болгарського Добрѣйшевого Євангелія, хоч сам Апостол молодший від Добр. Євангелія майже на ціле століте.

Зміст рукопису: Дїянія Апостольські від 24. 18 — **Соборне посланїє** л. 35, **Петрова ѥпслиꙗ а҃.** л. 40 об., **в҃.** 45 об., **Ищанова ѥпслꙗ а҃.** л. 49 об., **в҃.** л. 54, **г҃.** л. 55; **Юдова ѥпистолꙗ** л. 55 об., **ап. Павла къ римлꙗномь** л. 57, **къ Кореньдиомь Павлова ѥпистолиꙗ** л. 77, **къ Кореньдиомь посланиѥ Павлово вьтор.** л. 97; **ѥпистолиꙗ Павлова къ галатомь** л. 111; **книгы поущеные к' ефесиомь прьвыѥ** л. 118; **книгы поущениє къ ефилиписиѡмь** л. 125 об.,

книгы поучєныё къ коласомь л. 131, книгы къ солюнꙗномь л. 135 об., в̈. л. 140 об., къ тимоѳєю а̃. л. 142 об., къ єврѣомь 153 — до ві̃. зачала.

Правопис памятника — сербський: без юсів, ь замість ъ, для ы уживаєть ся постійно знак ьі, є замість ѧ. Знаки: є—ѣ, ы—и, а—ıa, ѧ, оу—ю, п—ф, ѳ—т міняють ся без особлившої послїдовности.

Для української фільольоґії сей памятник має тільки посереднє значінє, як типічний представник сербської редакції церковно-славянщини першої половини XIV в., в якому деякі подробиці писівнї, а саме: заміна ь—ъ, ы—и. п—ф, ѳ—т находять собі рівнолежників і в памятниках української редакції. З того приводу можнаби говорити й про сербське жерело згаданих появ, колиб вони не були викликані спільнотою — в тих разах — звучнї обох частин славянства, південних сербів і східних українців. Свідчать про те найкраще волинські Пандекти Антіоха 1307 р. (опис І. Панькевича в Зап. т. 123—124), Бучацьке євангеліє XIII—XIV в. (опис автора в Зап. т. 105), та білоруське Лавришівське євангеліє поч. XIV в. писане на пограничу з північними говорами України (опис автора в Извѣстіяхъ Рус. Отд. Акад. Наук т. 18, кн. І, 1913 р.).

Явища в области групи типу -тръ̀т-, -тлъ̀т-.

Тому що ь майже всюди виперло ъ в данім памятникови, в ньому стрічаємо тільки ґрупу -трьт-, -тльт-. Отже читаємо: тлькы 4 об., испл̈ьн... 6, 6 об., 35, м̈львл̈аахоу 12 об., вльцы 19 об., облькьчишє 32 об., ѡскврьни 2 об., чрьвьми 4 об., срьгємь 5, прьвихь 8 об., растрьзашє 11 об., трьга, крьчьмниць 34, дрьзновєниємь 35, грьдимь 38 об., грьдѣныıa 50, 80 об., 110, изрьждавѣ, ирьжда 39 об., оумрьщьвл̈єнь 44, къ трьпѣньі 46 об., 72, 86, скврьныи 57, скрьь... 19, 62 об., 72, 97, 97 об., 98 об. tris, прьв... 67 об., 118, 168, врьтьфь 167.

Рівночасно стрічаємо цїлий ряд слів з чистим р: скврна 1 об., 2 об., двры 4, 96 об., скрбы 3, 7 об., крвь 23, 53 об., мртвоу 33 об., — ѡнихь 96 об., смрти 129. Дальше в закінченях прикметників і слів: вѣрнь 23, 77 об., 83 об., 92 об., 98, 146 об., 146, ѿврнь 98 об., творць 36, 165, сраць 45 об., 54. А навіть лучають ся приміри вокалїзації співголосих як любѣвь 46 об., 51 об., срєбропродавць 17, противнь 30, дховнь 93 об., праведнь 160.

Появу отсих написів можна пояснити тільки впливом аналоґії глухих (нескладотворчих) ъ, ь залежних відмінків словозміни: люб(ъ)ве, продав(ь)ца, против(ь)на, дх҃ов(ь)на, правед(ь)на, яку писець переніс і на перший відмінок, де ъ. ь були голосними складотворчими звуками. Писець у згаданих випадках не пішов за народною живою мовою, яка йому вихопила ся принагідно в написах: тарась 18 об., сежаны к҃. 32, изкрагю 93 об. замість книжних: тар(ъ)съ. сѧжьни-, извръг-.

ь *замість* о, е. ѣ, *та* е. и *на місце* ь.

Писець памятника нераз ставить ь основне і похідне (з ъ) і там, деб можна було сподївати ся о. е: назарьфа 1 об., тьмницоу 11 об. bis, рьвноуите 93 об., льгько 104 об., врьтьфеҳь 167. А навпаки він заміняє первісне і похідне ь голосними ы, и, е в виразах: жыдоуть 19, жидѣте 127, петелемоидꙋ 20 об., поженеть мирь 43 об., вьтещие 128.

Аналоґічно до розповсюдженого в старших текстах напису свьт- = свѣт- в рукописови стрічаємо крім свьтитесе 128, мѣдь звьнещи 91, та вѣрьцю 33 з очевидним пропуском ь = ѣ (вьтр- = вѣтр-).

В инших разах стрічаємо послїдовну появу ь, ь = ъ, узаконену давною письменною традицією, отже: при ѡкьньци 18 об., сьбраны (n. pl.) 4, сьтьникь 1 об., 25, пльты 39 об., 44, 47 об., пѣсьнь 165 об., любьвию 138, сьи 54 об.

Знаки: ьі, ы.

Для первісного ьи або ии в памятнику вживаєть ся декілька разів знак ьі, отже: трые моужьі, ѡвидѣньі 1, ѡ оупованьі 24, ѡ вьздрьжаньі 27.

Але й само йори означує писець тим самим знаком ьі, з точкою над і. Звуково знак ы рівноважить ся зі знаком и, бо писець міняє їх дуже часто. Для прикладу можна вказати хоч би тілько на писівню кількох початкових листків рукопису, бо вибирати всї приміри поперемінного ужитку писцем ы—и, значило би переписати одну третину памятки. Отже: вына рады, петровы (dat.), вьстаны 1, вамы, годыню, пошлы, призовы 1 об., неприязны, землы, оубыше, треты, снимы, велыю 2, звѣры (acc. pl.), высещю, заколы (imperat.), призовы 20 об., гл҃аты, ѥтеры моужы кꙋпрьсцыи кꙋринѣисции (n. pl.) 3, велыкь, тои нощы, известы 3 об., мнозы, сьбраны (n. pl.), вьдвры вратние 4, втеры, вьрызоу на

и да оутврьдить· да оукрѣпить· да ѡ
снюѥть· томоу слава и дрьжава· вь вѣ
кы вѣкомь амин· силюа намь вѣрны
мь братомь· вь малѣ ꙗко мню· напи
сахь вамь· молеи се и свѣдѣтельствоуѥ·
сие быти истиннѣи б҃жии· вь неи
же стоите· целоуѥть вы иже вь вава
вулонѣ· сьизбранньна· и марко сынь
мои· целоуите се себе лобызаниѥмь
любве· мирь вамь вьсѣмь· иже
ѡ х҃ѣ ис҃ѣ аминь:· кпс҃· лг҃· ѿ себорна·

ѾПЕТРОВЬІ ЕПИСТОЛИЕ · КАЗАЧЕЛО ѸХЕ·В:

Симонь петрь· рабь и ап҃ль ис҃ х҃вь· дюсь
шимь се вь равнию оучьтнюю вѣроу
с нами· правдою бога нашего спаса ис҃ х҃а·
благть вамь и мирь· да оумножит се
вь разоумь б҃жии· ис҃ х҃а бога нашего·
ꙗко вьса намь б҃жие силы ѥго· ꙗко
же к животоу и благовѣрастию·
подана разоумомь призвавшоумоу
вь собьствою славою· и изволениѥмь
имже намь оутьнаꙗ и велиꙗ ѡбѣ
тованиꙗ подана быше· да сих ради
ди боудете б҃жию рѣдю причесть
ници· и ѿбѣгьше мирь сїсых похо
тени искрьнмыхь· и самомже се нто
ѥтьщание принесьше· подадите

а Павьлъ и силоуанъ. и тимоѳеи. цркви
солоуньсцѣи. о бѕѣ оци нашемь и гѣ
іс хѣ. блгть вамь и мирь. от ба и оца
нашего га іс ха. хвалити длъжьни е
смы ба всегда о васъ. даже брае якоже
достоино е. яко прѣвьзраштаеть се
вѣра ваша. и множить се любы. еди
ного когождо всѣхь васъ. въ се бѣ. яко
же намъ самѣмь въ васъ. хвалити се въ
црквахъ бжиихъ. за вѣроу вашоу и о у
твръжении и трьпѣнии. въ всѣхъ го
нениихъ вашихь. и печалехь ю же пад
имате. явление праведнаго соуда
бжиа. якоже спобити се вамъ црствию
бжию. за не же и страждете. аще есть
и праведно о ба въздати. печальствоу
ющимь вамь. и печалоующимь се. ль
гость оусламъ. въ явлении га нашего
іс ха. съ нбсе съ англы силы его. въ
огни пламене. дающи отмьщени
е. не вѣдѣвшимъ ба. и не послоушаю
шимь благовѣствованию га нашего
іс ха. тии соудъ приимоуть пагоубоу
вѣчноу от лица гнѣ и от славы
крѣпости его. егда приде прослави
ти се въ стыхъ своихъ. и оудивно быти.
въ всѣхъ вѣровавшихъ. что же не
исаднию. брае. якоу вѣры се паслю

соудницы чрькмы 4 об., поуты гнѣ правиѥ (ac. pl.) 5, глыта (imperat. dual.) 5 об., не моглы ѥсте 6, вьстаны 7, моужы (voc. pl.) 7, 8 об., изиты 12...; ми (ἡμεῖς) 2, прѣдврати 4, обичаѧ 12 об., ѡмыи грѣхи своє 23, 111, обичаıа... погибѣль 28, ıавить свѣти срдчьныѥ (ac. pl.) 80 об., ѿ срѣди 81, непокривеною 88 об., стидѣниѥ 95, крити 100, (шість раз), грѣхи вашими 119.

Отсе перемішанє обох знаків ы—и виступає єще яснїще в складах з подвоєною голосною, напр.: да любыимь, любыи (imperat.) 54 об., безь скврьныи 57, хвалыишисе 59 об., выи 80, мыи 155 об., грѣшницыи 113, грѣшникыи 143 об., блгохвалыимь 136, при боурыи 168, дроугиымь 164 — і свідчить про їх звукову ідентичність.

Здвоєнє голосних.

Писець рукопису здвоює часто в поодиноких довгих складах, без огляду на їх положенє, складову голосну, отже: похвалаа 60, исходаа 166, сребролюбиѥѥ 148, себее 150, льстиції 54 об., имении 55 об., июдеї 78, сестрии 146, хвалитии 140 об., избраньними 147, сарьра родии 165; зваань 77, стртехь мноогаахь 148, ѡ семь истѣѥмь 125 об., грьдиитисе 80 об., хвалиишисе 59 об., 80 об., кь срдциихь 103, излииха 126 об., соупротивнііхь 137, сиихь 137 об., похвалиитисе 118, невидимиихь 164 об.

З сим явищем стрічаємо ся в деяких памятниках південнославянського походженя, як: в Святославовім збірнику 1073 р. (Р. Ф. В. 1899 І—ІІ) особливо в основах з а, и; в Тріоди цвітній Киянина (Моск. Типогр. Б—ка № 137), списаній з сербської основи на грані XII—XIII в.: книгыи сиѧ 286 запис, съ оученикыи 152 об., раныи (ac. pl.) 155 об., 180, приде пострадатии 156 об., пакыи 157, прошбразыи хвы (instr.) 158, мілостии 160 об., єпси ныи 161, 175 об., 181, 186, члвкыи (ac. pl.) 172, 182, пррокыи моими 172 об., законыи (ac. pl.) 173 об., славыи 175, къ поустынии 176, отпоустии 176, гвоздиімі 176 об., одежии (ac. pl.) 177, рабьскыи (adv.) 177 об., страстии 179 об., на камении 182 об., горыи 186; та місцями в апракоснім Євангелію XIV в. Київо-Печерської Лаври (№ 1.) — народии мнози, ѡ вещии 27 об.

Ідентичність ѣ—є, його поява замість ѧ, и.

Знаки є, ѣ спорадично міняють ся. І так ѣ уживаєть ся писцем замість основного є в тих разах, що і в старших цер-

ковнославянських памятниках: гыбѣль постійно, wбит'ѣль 34 об., раздѣл'ѣнию 90, прьвѣньцю 67 об., 131 об., 153 об., 166, 168, млад'ѣнець 42, 59 об., 91 об., 157 об., жит'ѣискы 47 об., 50, 70, 82, корѣнь 70, 74 об., 147 об., 167 об., по повѣлѣнию 148 об.; та й особливо, без аналогії з давними памятниками воно замінює́ть ся через є: блазѣ хвалє 119, при рєцѣ 10 об., цєловавь 15, 46, вь вєцѣ сємь 119.

Навпаки ѣ зявляє́ть ся намісць є: растѣт'ѣжє (imperat.) 49 а., лѣжющє сь моужьмы 82 об., стѣфаниновь 87 об., облѣцѣтєсє 134, та замість ѧ = серб. є: тỳрѣныи сидонѣны 4 об., кориндѣнь 14 об. і замість основного и: на стєпєнѣ 22, при моужѣ, -єви 65 bis. Є́сть і противлежні появи тої заміни ѣ—и, як: варнави (dat.) 8 аналоґічно до паулови, вьскотоложьстви поруч з пиѣнствѣ 44 об.

В gen. sg. і ac. pl. женських іменників переважає новосербське є замість ѧ, ѣ: пыщє 7 об., зємлє 13 об., богынє вашєє 17 об., нємощи нашє (ac. pl.) 67 об., своєє ползє 88, (ползи 91), стьзє (ac. pl.) 167 об., старицє, вьдовицє 146, птицє 2.

В рукописї стрічає́мо ще появу йотованого є (ѥ) замісць звичайного є, отже: слово гнѥ 6 об., тѣлѥсь 9, тєлѥсь 13, -а 13 об., 17, 82 об., понѥмь 16, ѿдѣлѥсь 113 bis, морѥ, але — вь морь 87, глѥмоѥ 13 об., глѥть (bis) 61, 69 об., хранитєлѥ 58 об. (bis.), гоубитєлѥмь, але — досадитєлємь 87. Отсе явище можна би злучити з давним правописом найстарших памяток церковнословянщини, по якому писало ся: гнє, по нємь, морє, хранитєлє. Але всї случаї ѥ в нашому памятникови настільки принагідні, що скоріще належить звязати його з загальною мішаниною йотованих і чистих голосівок, дуже частою в сьому рукописови.

Зміна чистих і йотованих голосівок.

З огляду на виразний сербський характер рукопису — появу ю замість оу на місци давного ѫ годї ставити в причиновий звязок із затратою первісних носових звуків. Навпаки, тому що ю зявляє́ть ся й замість основного оу, та стрічає́ть ся цїла низка появи оу замість основного ю — з одного боку, та багата ріжнородність в замінї: а — ѧ, ѣ з частим зазначенєм мягкости суголосих — з другого боку, то належить глядїти на всї ті появи, як на особливости писівнї і діялектичного характеру нашого рукопису.

А) Поява ю на місце давнього ѫ: годыню, истиню 1 об., тькнювже 4, старѣишиню 5 об., вѣчнюю 6 об., придю 7 об., ѿтоудю 8, юдю 9, 10 об., велыкю 15 об., противлꙗхюсе 16, долю 18 об., идющю 22 об., идють 25, сьнюзньць 25, -це 25 об., на пюти 27 об., сюдь 27 об., сющa 29, малю и велыкоу 30, измѣрьше глюбю 32, не познавахю 32 об., ѿтоудю 34, водю 38, мьздю 48, правдю 50, истиню вь неправдю 58, искюшаюши 59 об., акѹлю 76, люкавьства 81 об., рюцѣ 90 об., жьдю 96 об., вѣрню 103, поидю 103, вьнѣ юдю 103 об., вьнютрь юдю 103 об., придють 105 об., двю 107, ню (= нѫ) 107 об., жидю и прѣвоудю 127, вѣрю 142 об., недюгь 147.

Б) ю замість первістного оу: слюжещимже 5, мимоплюти 18 об., слюжениемь 21, кь дамаскю вь полюдне 22 об., по законю, послюшавже 23, югю 33 об., юлиню (dat.) 59 об., лючьшаꙗ 59 об., тюне 61, жидовиню 69, разюмѣ 78, чакю 88, бездюшнаꙗ 92, изврагю 93 об., сьлючаюмь 129, чедю 142 об., вьнючета 146, исаюлю(!) 168, вьнѣ станю 169.

В) оу замість ю стрічаєть ся рідше, а переважає після л: сьблоудаюмо 40 об., клоучещюсе 45, блоусти 47 об., сьблоудаю, сьблоудеть 49 б., люблӧу 53, сьблоудше 55 об., сьблоудение 83 об., всоу кѣроу 91, сьткороу 92.

Г) ꙗ замість а: былꙗ 15, ютерꙗ 25, 95, рꙗсматраеть 89 об.

Д) а замість ꙗ, ѧ: помышлающю 1, 36, 58, прилѣплӓтисе 1, ицѣлаю 2, крѣплашесе 4 об., 16 об., противлӓшесе 5, славлаахоу 6 об., дрѣвнаго 20 об., ближнаго 36 об., 72 об., корабла 33, опалаюмо 38, вьзбранати 27, землӓ 40 об., вола 42, плѣнающе 66, гонаахь 94.

Е) З сею зміною йотованих і чистих голосівок вяжеть ся поява: а) особливих знаків ¨ над співголосими перед основними йотованими голосівками, або їх чистими рівноважниками. Одначе в сім явищу годї добачати яке-небудь-правило в родї діякритичного означеня змягчених співголосих, бо сей знак б) з'являєть ся й над основними твердими співголосими, або в) його не буває над дїйсно змягченими перед чистими голосівками, як рівноважниками йотованих. Дані рукопису засвідчать се вповні:

а) прилѣплӓтисе 1, противлӓшесе 5, возлюблёнимь 9 об., мл̈ьвлӓаахоу 12 об., земл̈ю 13 об., оумышл̈ениꙗ 14, рымл̈ꙗнина 23 об., промышл̈ениюмь, гл̈юмь нань 26, гл̈юмихь 31 об., корабл̈а 32, 32 об., корабл̈ь 32 об., бл̈ижнаго 36 об., пл̈ьты 39 об., 44, земл̈ею, кл̈етвою 40, земл̈а, забл̈оудить (частїще -лю), кропл̈ение, сьбл̈оудаюмо 40 об., оумрьщьвл̈ень 44, шгн̈юмже 41, 48, боꙗзн̈ь

(bis) 53, жизнь 53 об., любвь 51 об., любви (bis) 53, оумремь 95, мцю 95.

б) ω топлоти 33, излагають 53, младѣньцемь 59 об., злобнѣ 81 об., ωбласти 86, глака 88 об., зла 24, 111, зла за зло 140, млада 151 об., козогласованы 44 об.

в) корабла 33, помышлающе 36, вола бжиꙗ 42 об., прославлаєтьсе (bis) 45, клоучающюсе 45, погыбѣлы 49 а. об., соблоудає 49 об., послѣдна годына 50, ꙗвлаєтьсе, помышлаєма 58, помышленыи 58, помышлаєши 59, противлающимисе 59, сьставлаєть 60 об., плѣнлющеме 66, погоублаи 73 об., гонлахь 94, тѣмьлы 113, блгохвалымь 136.

Ж) Осібну ґрупу становлять вирази з отвердїлим р. свійським живій сербській мові в тих складах, в яких церковнославянщина ставила звичайно йотовані самозвуки. І так читаємо: творахоу 8, 31 об., 33, (сь)творoу 65 об., 82 об., 86, 92, 98 об., распра 24, кесара 28, 28 об., 30 об., 34, -оу 28, 28 об., -омь 32, црoу 28, 28 об., 42 об., назаранина 29 об., пастыроу 43, -е 122, (пастирꙗ 169 об.), мороу 56 об., вь моры 87, (море 87).

Подібно-ж тверді окінченя стрічаємо в іменниках на -зь, -ць. -ца, та в основі вьс-; всак — 4, 13 об., 17 об., вса — всоу 30, 91, по всѣи вселенѣи 3 об., 6 об., 8...

Дрібні фонетично-правописні особливости.

В рукописови маємо кілька випадків ужитого неповного оу тільки з першою частиною о: за кою 23 об., херовымь 161 об., цѣломодриꙗ 30 об., модрии 70 об., самонлѣ 166 об., искошениє 35, вѣро | га 36 об., молитво | творите 40, имоущюмо готовь 44 об., мо | дрии 70 об.

Осібно стоять написи — стефена 23, алеѯендрь 143 об., як очевидні сліди впливу попереднього складу на руку писця.

Зате: воскрѣсьшюшаго 66 об., закьшьню 145 bis, срдчевѣдьць 8 об., щюдню 56 — суть живими свідками націоналізації книжної ненародної основи, подібно як її стрічаємо в написови реть 46 (замість редь = рѧдъ), метежа 17 і ꙗзьцѣхь (=ѩзыцѣхъ) 21. Аналоґічно до закьшкию в пергам. Прологови XIII—XIV в. Народної Б-ки в Београдї № 27 стрічаємо: коудѣшникь 89 і коудьшникь 33 об.

Рівнож виключно сербськими в своїй основі належить уважати написи: з заміною д—т, ф—п.

Звуки д—т, п—ф часто міняють ся: фордонатовь 96, 97, димотеємь 98, тидь 103 об., 109, 110, 112, филосопь (gen. pl.) 13,

филыксь 27, пиликѫкь 27, фамьпил 31, 76 об., іефента 76, ферьсидоу фелогонта 76 об., проугии 33 об., вь пилифисѣхь 136 об., ѡсофомь 162 об., самѫфсонѣ 166 об., въ врьтьфехь 167.

Найблизче підходить з того погляду до Новосадського Апостола Мирославове Євангеліє і Євангелия XIV в. Нар. Б—ки в Београді № 92 (кыпа 166 об., филифа 166 об., 167, фити чашѹ, исфиєта 13, ѡпарисии 68), та Єванг. і Апостол. читаня XIV в. Сербської королев. Академії № 2 і Народної Б—ки з XIII в. № 296.

Єще більше інтересними для мови памятника є дублєт: жена своимь тѣломь да не владеть — моужь с. т. да не влагеть 83, з фонетичного боку через рівноважність складу де і ге, очевидно в наслідок стягненя складу -дѣють в -дѣть.

Стягненє і уподібненє голосівок замічаємо єще в слідуючих виразах: выксѣхь 19 об., оканныи 66, покавшихьсе 110, ѡдамѣ 94 об., кь врати 138. Явище доволї часте ві всїх старших памятниках.

В відмінї замітні ще: поява закінчень -оки, -омь, -овь замість первісних -еви, -емь, -евъ: моисѣѡвъ 8 об., моисиѡво 99 об., июсѣѡвь 74 об., фарисѣѡмь и садоукѣѡмь 24, злодѣѡмь и добродѣѡмь 42 об., июдѣѡви 59.

Прикметники в відмінї годять ся деколи з іменниками, до яких належать. Отже: стомь иѕлевомь 1 б об., сь всацѣмь дрьзновениемь 35, закономь свободномь (dat. pl.) 37, вь неприязнинахь трѣвахь 44 об., ложесномь сарьриномь 62 об.

Загальна характеристика памятника.

На основі сього матеріялу можна сказати, що Новосадський Апостол походить із першої половини XIV в. (заміна йотованих і чистих голосівок, виключне ь, перевага и — ы, подвоєнє -ыи, -ѣє, -аа, дві точки над ї, часта заміна ѫ—т ф—п, та часте є замість ѧ) і належить до типічних сербських памятників з деякими слїдами живої мови в своїй флєксії. З сербських памятників він найблище стоїть до Мирославового Євангелія.

Слова св. Єфрема Сирина

в перемиських пергамінових листках поч. XIV в.

Подав *Ярослав Гординський.*

I. Палєоґрафічні прикмети.

Др. Василь Щурат передав менї для наукового використаня чотири перґамінові листки — останки одної чи двох більших рукописий, відкриті ним при помочи мітрата о. Мирона Подолинського в біблїотецї гр. кат. Капітули в Перемишлї 1906 р.[1]) З двох (зі „Словом ко брату падшему") зроблено верхню обгортку паперових окладинок рукописного записника, спорудженого й оправленого 1699 р. Василем Борецьким, нотарієм гр. кат. Консисторії в Перемишлї. Той записник, що зберігаєть ся й дальше в архиві перемиської гр. кат. Капітули, розпочинаєть ся копією номінаційної грамоти, якою Василя Борецького назначуєть ся консисторським нотарієм 1698 р., і містить у собі далї instrumentum publicum для введеня епіскопа Інокентія Винницького в посїдане дерманської й дубенської архимандрії, уривок акту в справі нїжанковицького вікарія Михайла Сїдловича, ревізію церков мушинського деканата з 1740 р., ревізію яворівської церкви з 1739 р. і taxatio ecclesiarum перемиської дієцезії.[2]) В оправі другої книжки знайшли ся два инші перґамінові листки.

Ті чотири листки походять, здаєть ся, з двох рукописий — по два листки з кождої — подібних на перший погляд форматом,

---

[1]) Два листки пробував розслїдити сам др. Щурат, стверджуючи, що змістом двох карток є „Слово ко брату падшему" Ефрема Сирина, та означуючи палєоґрафічно походженє їх з кінця XIII або початка XIV ст. За відступленє рукописи й деяких заміток до неї, якими я користував ся, складаю д-рови Щуратови прилюдну подяку.

[2]) Зміст записника подав др. Щурат.

письмом і змістом. Перґамін листків гарний, тонкий і добрий, бо задержав ся в досить незнищенім стані. На двох перших листках є він дещо грубший і твердший. Він — жовтавої краски; колись був очевидно білий. Письмо двох останніх (тонших) листків ріжнить ся в дечім від письма двох перших (грубших): воно красше, тонше, а віддаль між поодинокими буквами більша — мабуть маємо тут до діла з двома перепищиками, хоч оба вони були з тої самої школи. Текст на всіх чотирох листках писаний у два стовпці. Поодинокі листки, упорядковані на основі змісту, виглядають ось як:

1-ший листок. Перша сторона починаєть ся рядком: ...ꙁ... ѣ (в першій колюмні); и при... (в другій колюмні); оборот: ѹтра гл҃ю (в першій колюмні); нѣ исткори... (в другій колюмні). Листок довгий на 33·5 cm. По боках обтято його нерівно, тому й його ширина неоднакова, пересічно 17·5 cm. На горі й на долї незаписана смужка, широка на горі 3·2 cm., на долї 6·2 cm. Листок має два зігненя: з гори й долини (оба широкі 2·4 cm), зроблені переплетчиком XVII в. При зігненю потворили ся в перґаміні діри. З тих дір одна, на горі (глибока 2·5 cm) ушкодила досить значно текст. Крім того є значна діра з правого боку в першім ряді тексту (також 2·5 cm довга) і цїлий ряд менших дїрок — числом коло 20 — з яких деякі ушкодили текст. Перша сторона була видно на верху оправи, тому вона так замащена й полиняла, що з тексту можна тільки небогато відчитати — та й то з великим трудом. Оборот читкий дуже добре. На обох сторонах маємо по дві колюмни, але одна з них (на першій стороні з лївого боку, на обороті з правого) обтята нерівно так, що всї рядки в нїй не мають початку, зглядно кінця. Друга колюмна (на обороті перша) ціла, але на першій сторонї можна тільки небогато відчитати з неї.

2-гий листок. Перша сторона починаєть ся рядками: ...хъ (перша колюмна); сть врагъ... (друга кол.); ієс... (третя кол.); оборот: .....[1]) (перша кол.); доволѣють то... (друга кол.); .....[1]) (третя кол.). Довгота, незаписані смужки й зігненя як у 1-шім листку. Ширина пересічно 18 cm. При горішнім зігненю дві діри (з них одна більша), але вони не ушкоджують тексту. З лївого боку (на обороті з правого) на розї вирізано кусник перґаміну: 2·5 cm глубоко, близько 6 cm в шир; береги вріза дуже нерівні. По боках обтято рукопись нерівно, передовсїм з лївого (на

[1]) Годї що небудь відчитати.

обороті з правого боку). В 4-тій стрічці вирвано кусник з ушкодженєм тексту в 1-шій (на обороті в 3-тій) колюмні. При долїшнїм зігненю й по цїлім перґамінї дїрочки (по записаній частині їх до 17), без значнїйшого ушкодженя тексту. З лївого боку (на обороті з правого) у віддалї 3·5 cm від краю слїд із колишнього зігненя перґаміну, випростованого переплетчиком XVII в. Відси і взяли ся три колюмни тексту: 1-ша — се конець другої колюмни із першого листка „зшитка", в який була зігнена колись рукопись; третя — се початок другої колюмни другого листка „зшитка". На 1-шій сторонї текст на загал добре читкий. На порожнім місцї між 1-шою і 2-гою кол. сеї сторони було налїплено 6 карточок ріжної величини — певно в переплетницьких цїлях. Трех карточок уже нема (тілько слїдне по них місце); одна карточка паперова, дві другі з грубого перґаміну. Перґамінові карточки порожнї, а на паперовій можна відчитати число: 1395 і ще якесь двоциферне число під сподом: 10 чи 60. Понизше тої карточки аж геть через другу написано рукою о. мітрата Подолинського, як пояснив менї др. Щурат, замітку: „Писано г. 1395 якъ указовала карточка наклеєна. Вынято сіи 2 листы изъ окладокъ Консисторскои книжки переплетенои въ р. 1699". Автор замітки приймив число 1395 за дату написаня листків. Міг се зробити лиш без пильнїйшого палеоґрафічного розбору. На обороті, що була верхом окладинки, текст тяжко відчитати, бо він декуди вилиняв або закритий темними плямами. На місцї між 2-гою і 3-тою колюмною було щось написане значно пізнїйшим письмом, але прочитати з того можна хиба ось які числа, одно під другим: 1575 (чи 1505), 103, 310, 310 (вдруге), 313, 316, 310, 1390 (?). Се мабуть якийсь рахунок без внутрішнього звязку з рукописю.

3-тїй листок. Початок: ѥть нъı... (1-ша кол.); весе моѥго (2-а кол.); оборот: мнши сѧ... (1-ша кол.); мѧ станоуть (2-а кол.). Довжина листка 30·5 cm, ширина пересїчно 18 cm. Листок на горі, а може й з долу обтятий не зовсїм рівно; на долї по серединї вирвано кусник більше як 1 cm глубоко. Боки нерівні: лївий (на обор. правий) вирваний з книжки, якої карткою була наша рукопись; правий (на обор. лївий) трохи обтятий, з ушкодженєм тексту, мабуть переплетчиком XVII в. В листку менших і більших дїрок около 30 — деякі з них ушкодили дещо текст. Текст починаєть ся з гори 1·5 cm низше; віддаленє тексту з правого (на обор. з лївого) боку від краю таке саме. На долинї 4 cm порожного місця; віддаленє обох колюмн письма около 2 cm. Текст на 1-шій сторонї читкий дуже добре; на обороті

він дещо вилиняв або згубив ся під плямами, але загалом єще досить читкий. На обороті в горішній частині між текстами колюмн написано письмом, здаєть ся, XVIII в.: 1702., а під сим: ad 1703 і щось між 4-тим і 5-тим рядком 2-гої колюмни, мабуть знову якісь рахунки. Низше видно також сліди якоїсь записки латинськими буквами.

4-тий. листок. Початок: ıєжє гл҃аχъ. (1-ша кол.); жє нѣ имл... (2-га кол.); оборот: сѧ... т... ıа... (1-ша кол.); н... χъ. они... (2-га кол.). Вигляд листка як 3-тього. З правого (на обор. з лївого) боку кусничок перґаміну з частинкою тексту 1-шого рядка вирваний. Дірочок значно менше й вони не шкодять текстови. В 10-тім рядку з правого (на обор. з лївого) боку перґамін роздертий на більше як 2 cm. З долу вирваний тілько маленький шматочок. Текст на 1-шій стороні читкий дуже добре; на обороті дещо вилиняв або замазав ся.

Письмо нашої рукописи належить до типу устава, ініціялів нема, всї букви т. зв. малі, писані чорнилом, темнїйшим у двох перших листках, але у всїх чотирох дуже добрим, як звичайно в наших давних рукописях. Тепер приглянемо ся близше почеркови букв в обох парах листків окремо. Для скороченя буду значити листки римськими числами: I, II, III, IV — відповідно до порядку тексту.

Зазначу ще, що більший формат листків і письмо у два стовпцї вказує на се, що то уривки більших рукописий, здаєть ся, збірників слів Єфрема Сирина.

Листки: I і II.

Рукопись полїнїовано, але так легенько, що слїд лїнїок майже зник. Обі колюмни тексту віддїлено також лїнїйками з гори на дїл; з початку 1-шої колюмни є дві такі лїнїйки у віддалї нецїлого 1 cm. Поза ті лїнії виступають букви мало — та й то тільки з правого боку. Букви писані над лїнїями, дуже старанно й рівно, ставлені просто — як се звичайно буває в давних наших рукописях.[1]) Букви високі загалом 5 mm. В гору крім ѣ і значків над буквами не виступає нї одна буква. Про перетягненя в долину скажу низше.

У почерку поодиноких букв бачимо ось які важнїйші прикмети:

[1]) Е. Ѳ. Карскій. Очеркъ славянской кирилловской палеографіи. Варшава. 1901, стор. 129 і 169.

л — подібне до незамкненого трикутника. Ліва, кругла сторона має обі риси тонкі й звичайно легко вигнуті; права, грубша риса похилена звичайно в правий бік; обі частинки лучать ся на самій горі. З гори й долу кінчить ся буква маленькими поземими рисами, які знаходимо й у инших букв — се дає письму вигляд старанности. Трохи відмінне л є в І об., 2 колюмна, останній рядок, бо тут ліва сторона висунена дещо понад лінію. Але се не має палеоґрафічного значіня. Подібне л як у нашій рукописї, бачимо в Псалтирі 1296 р.[1]) або в Евангелію XIII—XIV в.[2]), тільки в нашій рукописї букви не такі товсті.

к — має зубець не дуже острий. Між зубцем і долїшньою круглою частиною досить широка прогалина. Долїшня частина не виступає поза горішню. Взагалї ся буква писана гарно й сімметрично.

к — має часом обі частини майже рівні; але звичайно горішня трохи менша. Долїшня частина дещо круглійша. Подібне к є в Псалтирі 1296 р., Евангелію XII—XIII в., рідше в Афонськім Служебнику XIII—XIV в.[3])

є — все вузке.

ю — так важне з палеоґрафічного боку, писане на старий лад: риси при і і при є лучать ся все з собою трохи висше середини букви. Може часом риса при є потягнена дещо низше від риси при і, але все таки лучить ся з нею. Таке ю стрічаємо в рукописях до XII в.[4])

ж — писане на пять рухів. Верхня частина дещо менша від долїшньої, але ще не надто мала. Ломані лінії перетинають ся або в одній точцї або правий бік дотикає прямовісної лінії дещо низше чим лївий. Бічні риси — горішні й долїшні — мають нахил до заокругленя. Подібне ж є в Псалтирі 1296.

з — має видовжений вид. Верхня головка тонка й сягає до самої лінії. Вона збудована в той спосіб, що малий зубчик зачинає позему лінію, яка острим кутом лучить ся із скісною, вигнутою. Долїшня частина лучить ся з горішньою лагідним кутом, бо долїшня в тім місцї грубша. Далї долїшня частина

---

[1]) Е. Θ. Карскій. Образцы славянскаго кирилловскаго письма съ X по XVIII вѣкъ. Варшава. 1912, стор. 32.

[2]) А. И. Соболевскій. Палеографическіе снимки съ русскихъ рукописей XII—XVII вѣковъ. Спб. 1901. Таб. I.

[3]) Карскій. Образцы, стор. 36.

[4]) А. И. Соболевскій. Славяно-русская палеографія. Спб. 1908, стор. 49.

творить ще оден кут і тоншою, досить довгою рисою опускаєть ся в діл поза лінію з легким вигненєм на право. Часом того останнього кута зовсім нема, а долішня частина спадає відразу луком, вигненим на право. Таке з появляєть ся з кінцем XIII в. і панує передовсім у XIV в.[1])

и — має перекладинку тільки трохи висше середини стовпиків, як се буває в XIII в.[2]) Таке и бачимо у Псалтирі 1296 р. і декуди в Евангелію XII—XIII в.

і — не знаходимо анї разу.

к — має праву частину досить далеко відділену від лївого стовпика.

л — має обі частини однаково товсті й прості. Видно паралєлю з писанєм букви д, але ліва частина л товстїйша нїж у д.

м. — Середня частина не виступає поза лїнію й має вид параболї, як у найстарших памятниках.[3])

н — має поперечну рису в серединї виразно похилену від правої до лївої сторони й поведену або від самого початку стовпика або дещо низше до половини правого. Се н XII в.[4]) Подібне н має Псалтир 1296 р., декуди Евангеліє XII—XIII в.

о — в серединї й на кінцї слів має вузкий вид. На початку слів є воно все трохи ширше й круглїйше.

т — має поперечку з кінчиками, зверненими в долину; оба кінчики однаково довгі, невеличкі й звичайно остро закінчені. Таке т стрічаємо в Псалтирі 1296 р.

ѵ — писано на два лади: оѵ або ѵ. Перше оѵ знаходимо правильно на початку або в серединї слів. Тут о вузке, а ѵ зложене з товстого прямого стовпика й правої, перетягненої в долину тоншої риси, закінченої в горі заокругленєм — точкою. Друге ѵ знаходимо тільки два рази в I, 1 к., на кінцї стрічки, а саме в рядках: 12-ім: дѵ—ше і 20-ім: послоѵшаникѵ. Але на кінцї стрічки знаходимо й оѵ, а саме: оѵ—трии (I, 1 к., 3 стр.), оѵ—здержаные (II, 2 к., 6 стр.). Примірів за мало, щоб можна витягнути з них якісь висновки. Все таки видаєть ся певною річю, що переписчик не уживав ѵ для рівности стрічки, бо рядки не зовсім рівні. Здаєть ся, на початку слів він не писав нїколи ѵ. Таке

1) Там же, стор. 51.
2) Карскій. Очеркъ, стор. 196.
3) Там же стор. 199.
4) Там же, стор. 200.

уживанє ү (себ то оү звичайно, а ү тільки на кінці стрічки) бачимо в рукописях XI—XIII в.[1]).

χ — має оба долїшні кінцї потягнені поза лїнію. Права частина — товста; ліва тонка, легко вигнена і з точкою.

ц. — Долїшня риса є продовженєм правого стовпика. Вона сягає досить глубоко в низ поза лїнію й має нахил до заостреня.

ч — має виключно вид розколеного кійка. Права частина, вигнута легким луком у ліво, опираєть ся на невеличкій поземій рисї (її мають переважно букви нашої рукописи); ліва, проста, сягає до половини правої частини. Розколенє виразне, глубоке; буква гарна, сімметрична. Таке ч зачальне передовсїм у 2-ій половині XIII в.[2]).

ꙑ — зложене виключно з ъ та ı, як переважно в руських памятниках XII—XIV в.[3]). Від ı, трохи висше середини, йде маленька риса чи радше точка в сторону ъ.

ѣ — виступає виразно над стрічку. Поперечка поведена по горішній лїнії инших букв. Зубчики на тій поперечці сімметричні, може декуди лївий дещо більший. В II, 2 к., 11 стр. у слові: млтвѣ має ѣ лївий зубчик звернений у гору. Подібне ѣ, як у нашій рукописї, є й у Псалтирі 1296 р.

ю — має перекладинку дещо підвисшену над срединою, як се буває звичайно в XIII в.

ꙗ — писане на двоякий лад: ꙗ і ѧ. Перше ꙗ пишеть ся після голосозвуків (і після ь), друге (ѧ) після шелестозвуків. Се переведено зовсїм послїдовно. Подібне уживанє ꙗ і ѧ стрічаємо також в недавно описанім мною уривку Псалтирі Лисяка XIII—XIV в.[4]). Підношу се тому, бо в „Палеографії“ Карського поставлено инше правило: „Современемъ установилось правило, принятое теперь и въ цер.-слав. печать, въ началѣ словъ писать ꙗ, а въ серединѣ и концѣ ѧ“.[5]) Як бачимо, у нас уживанє тих двох букв є дещо відмінне. Шахматов уважає подібне уживанє: ꙗ і ѧ (ꙗ на початку складу, ѧ після голосозвука) характеристичною прикметою руської школи письма, що усталила ся в XIV в.[6])

[1]) Соболевскій. Палеографія, стор. 51. [2]) Там же.

[3]) W. Vondrák. Altkirchenslavische Grammatik, Berlin 1912, стор. 125.

[4]) Ярослав Гординський. Уривок Псалтири XIII—XIV в. У Львові, 1912, стор. 6.

[5]) Карскій. Палеографія, стор. 214.

[6]) А. А. Шахматовъ. Курсъ исторіи русскаго языка. Часть I 2-е изданіе. Спб. 1910—1911, стор. 202.

ѿ — має береги заокруглені, сімметричні, а середна частина сягає поза половину висоти букви; т над ѡ виразне. Карський каже, що таке ѿ є пізнійше від ѿ, що має всї три частини рівні й мало вигнені. Але й наше ѿ також старе, бо подибуєть ся відXI в.[1])

Лїґатура є тільки одна: и к томꙋ (I об., 1 к., на кінції останньої стрічки). Тут обтято останню рису букви м і злучено із верхнїм кінчиком середньої частини — букву ꙋ. Такі лїґатури подибуємо нераз у старих рукописях.

Наголосів, анї значків над буквами окрім титл нема, як взагалї в старих рукописях. Титл мало. Вони писані звичайно в видї малої поземої риси, як у старих славянських рукописях при недбалім писаню. Коли при них випадає с, то воно все пишеть ся на горі. Довші риси при титлах троха вигнуті з правого боку до долу. Ось які слова находимо під титлами: I об.: гл҃ю (1 к., 1 стр.), дн҃ь (1 к., 4 стр.), дш҃е (1 к., 9 стр.), англ҃мъ (1 к., 18 стр.), чл҃вкмъ (1 к., 19 стр.), нѣчт҃иваго (1 к., 21 стр.); бъ҃ї (2 к., 4 стр.); II: бж҃ьє (2 к., 3 стр.), сп҃ньꙗ (2 к., 5 стр.), млт҃вѣ (2 к., 11 стр.), ср҃дце (2 к., 20 стр.), хвас (2 к., 21 стр.); II оборот: блгд҃ти (2 к., 10 стр.), чл҃вкоꙋ... (2 к., 19 стр.). Отже всїх 14 слів під титлами. З одної сторони годї титл відчитати.

Окремо згадаємо скороченє, чи помилку, справлену опісля таки самим перепищиком: лѣ—нива мѧ (II, 2 к., 13 стр.), де ва дописано на горі, майже над мѧ, а скороченє зазначено ломаною лїнією в видї отвертого кута з троха вигнутими боками, що сягають від букви н аж до ѧ.

Поодинокі слова рукописи не відділені від себе; ніяких відступів у текстї нема. Одиноким знаком інтерпункції є одна точка, поставлена звичайно на долїшнїй лїнії; инших знаків нема. В уживаню точки нема певних правил, але нїколи не ставить ся вона в серединї слова. Замітне також діленє слів у колюмнах. Слова ділять ся звичайно на менше чи більше правильні склади, як ось: (сок)ро-вищ... (I, 2 к., 9—10 стр.); оꙋ-трии (I об., 1 к., 3—4 стр.); иство-ршаго (I об., 1 к., 7—8 стр.); неро-дици (I об., 1 к., 10—11 стр.); не-мощь (I об., 1 к., 11—12 стр.); дꙋ-ше (I об., 1 к., 12—13 стр.); поно-шѣнью (I об, 1 к., 17—18 стр.); бывъ-шю (I об., 1 к., 19—20 стр.); по-хоть (I об., 1 к., 23—24 стр.); (про)ти-воꙋ (II, 1 к., 6—7 стр.); ...ти-ноꙋ (II, 1 к., 13—14 стр.); (гр)ѣ-ховнъıи (II, 1 к., 14—15 стр.); ...ша-го (II, 1 к., 16—17 стр.); (с)кве-рнъıми (II, 1 к., 18—19 стр.); (пл)а-чють (II, 1 к., 22—23 стр.);

[1]) Там же, стор. 207.

ми-лосєрдьіє (II, 2 к., 3—4 стр.); **оу-здєржаньіє** (II, 2 к., 6—7 стр); **ра-здрушилъ** (II, 2 к., 7—8 стр.); **нє-мощи** (II, 2 к., 8—9 стр.); **стома-шнаꙗ** (II, 2 к., 9—10 стр.); **съі-рищноіє** (II, 2 к., 10—11 стр.); **лѣ-нива** (II, 2 к., 12—13 стр.,); **сребролюбь-іє** (II, 2 к, 14—15 стр.); **памать-ю** (II, 2 к., 16—17 стр.); **мо-ꙗ** (II, 2 к., 18—19 стр.); **повє-лѣньꙗ** (II, 2 к., 21—22 стр.); **о-стани** (II об., 2 к., 2—3 стр.); **іє-си** (II об., 2 к., 7—8 стр.); **жи-зни** (II об., 2 к., 8—9 стр.); **покръі-вающаго** (II об., 2 к., 10—11 стр.); **бѣ-жи** (II об., 2 к., 15—16 стр.); **нє-навидить** (II об., 2 к., 17—18 стр.). Але нераз переносять ся на другу стрічку й поодинокі шелестозвуки або й громади шелестозвукїв (з глухими), котрі самі не дають складу, як ось: **приобр(ѣ)-лъ** (I, 2 к., 8— 9 стр.); **сътвори-лъ** (I об., 1 к., 16—17 стр.); **насади-лъ** (II, 2 к., 15—16 стр.); **оудобли-лъ** (II, 2 к., 20—21 стр.); **оумолва-хъ** (II, 2 к., 23—22 стр.); **...-сть** (II об., 2 к., 19—20 стр.). Отже на 32 випадкїв складового (хоч не все правильного) діленя слів маємо 6 випадків простого перенесеня шелестозвуків у другу стрічку — досить значне число, як на такий малий уривок. Тому можна приняти, що перепищик при переношеню слів на другу стрічку не вязав ся нїякими правилами в роздїлї букв. Такий роздїл букв стрічаємо звичайно в полуднево-славянських, передовсї̈м босанських рукописях, а поясняють його паралєльностю з глаголицькими, де власне бачимо таке свобідне переношенє букв у другу стрічку. В українських рукописях є менше таких випадків[1]) — можливо, що наш перепищик стояв тут під полуднево-славянським впливом. Подібно дїлить слова також згадана висше Псалтир Лисяка. — Знаків дїленя слів у нашій рукописї нема.

Всї стрічки кінчать ся голосозвуком, вчисляючи між голосозвуки й глухі: **ъ** та **ь**; але не стрічаємо в нашім рукописї непотрібно доданих глухих на кінцї стрічки.

На основі вичислених палєоґрафічних даних можна припустити, що рукопись писана найпізнїйше у першій четвертинї XIV в. — може навіть з кінцем XIII в., бо її письмо нагадує де в чім на перший погляд письмо Псалтирі 1296 р.[2]) За XIII в. промовляв би почерк букв: **б, в, іє, ж, и, т, ъі, ю, ѩ.** однак буква **н** (хоч подібна є й у Псалтирі 1296 р.) і з вказувалиб уже на XIV в. Що рукопись взагалї старша, се видно із сімметричного відношеня між шириною й довжиною букв, із браку надто

[1]) Карскій, op. cit., стор. 244—5.
[2]) Карскій, op. cit., стор. 411.

тонких рис, слабо розвиненої інтерпункції й браку значків над буквами. Свідчить про се й письмо, котре можемо вважати типовим старшим уставом (хоч уже з деякими незначними ваганями). Се письмо зближене дещо до грецького унціяльного (уставного) письма літурґічних книг X в. — пр. є деяка анальоґія з письмом грецького Евангелія 980 р.[1])

Листки III й IV.

У почерку букв бачимо такі ріжниці супроти двох попередніх листків:

ѥ — має деколи перекладинку при і поведену висше від перекладинки при є. Се підвисшенє незначне, але найчастїйше виразне, тільки виїмково є воно ледви слїдне. Однак є також випадки получення обох перекладинок в одну лїнію.

и. — Перепищик показує деколи нахил до ще більшого підвисшеня перекладинки, нїж у перших двох листках. Але звичайно почерк сеї букви подібний у всїх чотирох листках.

ı — але тільки з двома точками бачимо у словах: тысѧщамї (III об., 1 к., 5 стр.), соудї-ціє (III об., 1 к., 21 стр.), нї (IV об., 1 к., 15 стр.) — отже 3 рази, все на кінцї стрічки. Таке ї подибуємо часто в староруських памятниках у сих місцях, де не було місця для и[2]).

л. Ліва риса часом легко вигнута, але се не переведено консеквентно.

м — в IV, 1 к., 19 стр., у слові: мо-ю написане надто розтягло так, що обі риси з правого боку поведені низше від лївих. Та се не має палеоґрафічного значіня, бо се тільки припадок.

н. — Поперечна риса поведена від самого початку лївого стовпика похило до правого, але так, що сягає виразно висше його половини. Від н двох перших листків ріжнить ся тая буква передовсїм сим, що не має маленької поземої риси на горі лївого стовпика.

ѵ — має подвійний вид: оѵ й ѵ. Зложене оѵ уживаєть ся на початку, в серединї й на кінцї слів; поєдинче ѵ знаходимо в ось яких випадках: развергѵ-ть сѧ (III об., 1 к., 7 стр., на кінцї стрічки), пославшемѵ (III, 2 стр., на кінцї слова), послѵ-

---

[1]) Знимка у Карського, op. cit., стор. 165.

[2]) Карскій, op. cit., стор. 197.

шаюи (III, 2 к., 3 стр., на кінці стрічки), осꙋди-ть (IV, 1 к., 1 стр., в середині стрічки й слова), цртвꙋють (IV об., 2 к., 13 стр., в середині стрічки й слова). З того видно, що в уживаню оꙋ й ꙋ нема в нашім памятнику строгої консеквенції. Замітне хиба, що ꙋ пишеть ся все тільки після шелестівок. Воно появляєть ся ще зрідка, як се буває в наших рукописях другої половини XIII в.; а не так часто, як у першій половині XIV в., де таке ꙋ є вже звичайною й частійшою проявою[1].

Окрім титл та двох точок над і (і без точок, як згадано, нема) знаходимо тільки раз дві точки над ꙋ у фразї: юкотомоꙋзалч(а)-тьсѧ (III об., 2 к., 17 стр.). Умисне не ділив я тут слів, щоб яснійше виступило значінє тих двох точок — вони мабуть означають стягненє. Під титлами знаходимо отсї слова: III об., 1 к.: англъ (6 стр.), разлоучають (9); 2 к.: блжнии (12); III, 1 к.: глѧ (1), члвѣ-колюбець (4), мл҃дꙑи (8), члвѣ-ки (10), ба-тъ (16), ...оꙋ (21), ха (21), ре (24); 2 к.: блжнъ (3), дн... (9), ба (12), члвкл... (19, значок над в непевний) і невиразне, тому й сумнївне: блжнъ (3); IV, 1 к.: глахъ (1), днь (3), дшю (7), цртво (11); 2 к.: млт... (6), црт... (10); об., 1 к.: гла (3, 5); 2 к.: цртвꙋють (13), хмь (14), антихртомь (16) — отже разом 27 слів. Знаком скороченя є проста, тоненька риса, звичайно коротка; часом вона дещо вигнута; коли випадає є, то воно все написане під титлою. Крім того знаходимо ще ось які скороченя: пр(а)-ведн^х^ꙑ (III об., 2 к., 4 стр.) — знак скороченя над х легко вигнутий; оскв^е^рнити (IV, 1 к., 10 стр.) — є на горі виступає невиразно, але середня риса довга й загнена в діл, ломана лїнія починаєть ся високо над с, підносить ся в гору аж до к і опускаєть ся під тупим кутом рисою о половину коротшою. Отже листки III й IV мають більше ріжнородні скороченя, чим I і II.

Діленє слів подібне, як у I і II. Діленє слів на склади: III об., 1 к.: стра-шнѣмь (1—2 стр.), тꙑ-сѧща (5—6), то-гда (8—9), ко-злиць (11—12), страшь-на (12—13), трепѣ-тна (13—14), праведь-нꙑи (14—15), крѣ-покъ (20—21), соꙋдї-ше (21—22); 2 к.: рꙑд(а)-нье (5—6), сль-зꙑ (7—8), то-гда (8—9), ѿве-рзоꙋть сѧ (9—10), праве-днии (10—11), жад(а)-шеи (12—13), сьмю-кшимсѧ (21—22), ю-ко (22—23), рꙑда-ти (23—24); об., 1 к.: члвѣ-колюбець (6—7), нѣизло-(в)ивꙑи (7—8), члвѣ-ки (10—11), по-(с)лоушаюи (23—24); 2 к.: вѣрꙋ-юи (1—2), послꙋ-шаюи (3—4), о(с)лоуша-ю сѧ (6—7), (вп)а-сти (11—12), жи-ва (12—13), грѣшни-че (15—16), нѣис(покѣд)и-моѥ (18—19);

[1]) Соболевскій. Славяно-русская палеографія, стор. 51—2.

IV, 1 к: послѣдни-и (2—3), ме-не (3—4), ѥ-си (8—9), оскве-рнити (10—11), оскве-рнилъ (12—13), клеве-ты (14—15), ѥ-си (15—16), своѥ-го (16—17), мо-ю (19—20), ѥ-си (20—21); III, 2 к.: о-ни (2—3), рыда-ю (10—11), бесконечь-ныꙗ (14—15), вѣ-ки (17—18), мало-ѥ (23—24). Поодинокі шелестозвуки (з глухими) відділені: III об., 1 к.: развергу-ть сѧ (7—8), прѣ-дъ (23—24), 2 к.: сль-зы (7—8); III, 1 к.: а-(зъ) (4—5), призываѥ-(т)ь (14—15), мь-нѣ (15—16); IV, 1 к.: осуди-ть (1—2), две-рь (5—6); об., 2 к.: а-зъ (3—4), въ-зкъıшахъ (7—8), радоую-ть сѧ (9—10) — і ще кілька випадків, де лишила ся тільки частина слова. Отже на 44 випадків складового діленя слів маємо в сих двох листках понад 11 випадків відділеня поодиноких шелестозвуків разом із глухими.

Отсе найважнійші палєоґрафічні ріжниці між обома ґрупами листків. Листки: I і II мають більше число старших палєоґрафічних прикмет, ніж листки: III і IV. Але огляд сих прикмет не дає нам права надто віддаляти часу написаня другої громади листків, котра повстала також найдалї в початках XIV в.

II. Текст.

Тепер подаю текст сих чотирох листків зовсїм так, як він заховав ся: значить, кожда стрічка кінчить ся у нас там, де вона кінчить ся в ориґіналї, а всякі знаки заховані докладно. Тільки слова, злучені в рукописї разом, розділяю окремо. Текст репродукую без ніяких моїх здогадів, обмежуючись на се, що можна відчитати зовсїм певно. Тому декуди буде богато виточковано. Там можна би деяку букву додати, але я волїв лишити ся при зовсїм певнім, бо тільки се пригоже для наукового ужитку. Декуди полишили ся частини букв; де можна догадати ся з усею певністю цїлої букви, там пишу її; в инших випадках волїю її пропустити.

Наші листки є частиною одної чи двох більших рукописий, що містили слова св. Єфрема Сирина. Може був се відомий збірник слів того Отця Церкви п. з. „Паренесіс“.[1]) I і II листок є одноцїльним уривком із слова св. Єфрема Сирина, що має заголовок: Тогѡжде прпдбнагѡ оца нашегѡ Єфрема, ко братꙋ

[1]) Про „Паренесіс“ Єфрема Сирина в староруській лїтературі є окрема розвідка А. С. Архангельського: Творенія Отцовъ Церкви въ древнерусской письменности. Извлеченія изъ рукописей и опыты историко-литературныхъ изученій. III. Казань. 1890.

ѿпа́дшꙋ. и҆ ѿпока́ѧнїи[1]) III і IV. листок — се уривки иншого слова того самого Святого п. з. „Тогѡ́же ст҃а́гѡ и҆ прп҃днагѡ ѻ҆ц҃а̀ на́шегѡ є҆фре́ма, ѿпока́ѧнїи и҆ ѿбꙋ́дꙋщемъ сꙋдѣ“.[2])

I листок.

	3 колюмна листка II об. і 1 колюмна I листка.	*2 колюмна.*
1	.............пѧ	и при..........ѧ
2	...........ѣ	си лок........ юдинъ
3	...ка..........	телес...........но.
4	..ле...а...р.....и	тѧже..........до
5	х...ноу..........	лѣвъ........ино
6	д...па...........	....бралъ юси.....
7	т...аплу.........	.....ицїа черв.....
8	в...ѣ..........ѣ....	.....ъ......приобр.....
9	сб.....ѣ.........	лъ юси........ро
10	т...еж....страхъ	вицї..... на по...лъ
11	н...т.............	юси блга........
12	д...х....т....з....	ха живъıи.........аю....
13	ю.................и	лза юсть ю.... ѿ....
14	с...ѣ....сн......ѧ	...ъ юси ми..... м....
15	л...и.......дѣ.....	....ѣ.....мнѣ.....
16	б...о...ш.......	.....ю при........
17	о...............	.......ко..........
18	........ѣ.......	щѣнные впаде......
19	....т.........ѧ	..... моıа..........
20	....стѣ....ѧ ю...	....
21	....плъти помъı...	....
22	....твоимъ и....	......оубои........
23	...алъ юси. или	......тмѣ гр.........
24	...обрѣл... юси	...ѣ и хожю за.........

[1]) Такий заголовок має се слово в печатному виданю „Книга прпдкнагѡ ѿца Єфрема Сѵрїна“ (Москва 1667 р.), де се слово поміщене на стор. 155 об.—159 об. Я користував ся примірником бібліотеки „Національного Музея“ у Львові (ч. 647), в якому нема заголовного листка. Заголовок поданий по книжці д-ра Ілярїона Свєнціцького: Каталогъ книгъ церковно-славянскои печати. (Выдавництво Церковного Музея во Львовѣ). Жовква 1908, стор. 136. Відповідний нашому уривкови текст знаходимо тут на стор. 157 об.—158 об.

[2]) Се слово поміщене у згаданому московському виданю на стор. 175—182. Текст, що відповідає нашим уривкам, читаєть ся там на стор. 176—176 об. і 178 об.—179.

Оборот.

1 колюмна.

оутра гл҃ю покаю
сѧ о тѣхъ ꙗкоже
сдѣлахъ. и на оу
три дн҃ь горша и
скончеваю. сихъ
оубо азъ прилежа
прогнѣваю иство
ршаго мѧ. о что
лѣниши сѧ о д҃ше
моꙗ. по что не ро
диши познаи не
мощь свою. о ду
ше моꙗ доколѣ
противиши сѧ.
створшемоу тѧ
о дьꙗволе створи
лъ мѧ ѥси поно
шѣнью англ҃мъ
и члв҃кмъ. бывъ
шю послоушливу
нѣчⷭ҇тиваго свѣта
наоусти мѧ гл҃ѧ
створи ѥдиною по
хоть сию и к тому

2 колюмна 1 листка і 1 колюмна II листка.

нѣ иствори..........
познаѥть ....хъ
твои. и се о.........
лоѥ оно бъı҃........
пасть вели ....не
могоу стат ....ти
воу лоукавъ.........и
частъıмъ т............
похотемъ ....ко
слѣдъ обрѣт..........о
да створи п....сть
вѣлью. и всѣ......а
вѣ то ѥсть......ти
ноу бо обыч.......ѣ
ховнъıи на.........е
ѥ ведеть въ......ша
го сѧ. омрач.....во
ми ѥсть оум....кве
рнъıми пом.....ъı
и вриноулъ[1] ....сть
в ровъ грѣхо........
комоу рекоу.....а
чють сѧ о м.....а
га мѧ створ........

II листок.

2 колюмна.

сть врагъ ѿ моѥго
оунъıньꙗ. но на
бж҃ьѥ оузираꙗ ми
лосердьѥ не ѿчаю
сѧ своѥго сп҃ньꙗ. что
же ко дьꙗволоу. оу
здержаньѥ моѥ ра

3 колюмна.

ѥст..............
к..............
ка............
ѥс...........
щ............
н............
ра..........

---

[1]) Справляю очевидну помилку оригіналу: крипоулъ.

II. листок 2 кол. Ефрема Сирина (0·75% природ. велич.).

8	здрꙋшилъ ѥсть не.	ч............
9	мощи ради стома	ѥ.............
10	шнѧꙗ. рекше сꙑ	пр.............
11	рищноѥ. въ млт҃вѣ	им............
12	и во бдѣньи. и лѣ	ѥ............
13	ни ва мѧ истворилъ	ти...........
14	ѥсть срѣбролюбь	а.............
15	ѥ во мнѣ насади	бр..........
16	лъ ѥсть. памѧть	сб.............
17	ю старостьнꙑꙗ	м...........
18	долготꙑ. сльзꙑ мо	ст.............
19	ꙗ исоушилъ ѥсть	и..........
20	срд҃це моѥ одобли	г..........
21	лъ ѥсть. хв҃а пове	....
22	лѣньꙗ ѿлоучилъ	т..........
23	мѧ ѥсть. оумолка	а............
24	хъ пригвоздилъ мѧ	х............

Оборот.

	1 колюмна.	*2 колюмна.*
1	....	доволѣѥть то.........
2	....	воле про.... ѥ... же о
3	............ѥ	стани сѧ.........ди
4	....	оуже въ...........
5	....	ꙗко хоу....а......щи
6	....	сѧ створившаго
7	....	тѧ прогнѣвала ѥ
8	.,..........	си в сѣи злѣи жи
9	....	зни и не ѿмещи
10	.............ѥ	.сѧ благ҃ти покрꙑ
11	..........не	вающаго тѧ. ѥгда
12	.........ю	когда ѿстоупить
13	....	ѿ тебе и прѣдана
14	....	бꙋдеши в роуцѣ
15	....	врагъ твоихъ бѣ
16	..........ю	жи д....ола о дш҃е
17	.........ть	моꙗ и дѣлъ ѥго не
18	....	навидить бо ч......
19	..........ꙋ	и чл҃вкооу...иница...
20	..........хъ	сть но аще к немꙋ

....
....
....
....

пристоупиши не
пощадить тебе
погибел....о....
лоукаваго. и при

III листок.

1 колюмна.

ѥть н҃ы гл҃ѧ. при
...т...к... мнѣ вси
... рѹжающеи сѧ о
...мененни. и л
.... упокою въı. всѧ
... ризъıваѥть чл҃вѣк
колюбець нѣизло
...ивъıи... мл҃рдъıи
долготерпѣливъı
....хотѧи всѧ чл҃вкѣ
ки спти. не токмо
...е...ноуж...ть...ко
.... возъдаѥть
... сѧ призъıваѥ
... ь приидѣт... ко мь
нѣ вси. любо бг҃тъ
любо нищь. ꙗко
градоущаго ко мнѣ
нѣ и... женоу вонъ
кто ѥс... ь градъıи къ
...б҃у весь любѧи х҃а.
...и...ꙗи заповѣд...
.... сблюдаꙗ. по
... лоушаꙗи бо р҃е сло

2 колюмна.

весе моѥго и вѣру
ꙗи пославшему
мѧ. бл҃женъ послу
шаꙗи словесе ѥго
и храниꙗи. ока...
ненъ же о...лоуша
ꙗ сѧ. ꙗко оно сло
во соудить ѥмоу
въ послѣднии дн҃....
ꙗкоже пишеть
страшно ѥсть .....а
сти въ роуцѣ бг҃а жи
ва. покаи сѧ брате
а нѣ въстрашаи сѧ
покаи сѧ грѣшни
че дерзаи взираꙗ
на неиздречѣнн...,.
ѥ и на нѣкис.....и
моѥ чл҃вка......
рекшаг..... и.....
хъ правед........
зва.... но г..........
на покаꙗ........
....аи сѧ д.........

Оборот.

1 колюмна.

миши сѧ. на стра
шнѣмь соудищи
идеже страхомь
прѣдъстоꙗть г҃ы
сѧща тъıсѧщамї
анг҃лъ арханг҃ъ.

2 колюмна.

ма станоуть рѣк....
ѡгньнаꙗ прѣдъ.....
дищемь... и нѣпр...
веднхъı съ анг҃лъı
съгласна и рыд....
ньıѥ грѣшнъıхъ

IV. лист., 1 кол. Ефрема Сирина (0·75% природ. велич.).

7	ѥгда же развергѹ	непонесомо и слѣ
8	ть сѧ книги. то	зъı неполезнъı. то
9	гда разлоучають	гда скровища ѿве
10	дроугъ ѿ дроуга	рзоуть сѧ и праве
11	...коже ѡвца ѿ ко	дници насладѧть
12	злищь. оле страшь	сѧ. блажнии жад...
13	на година и трепѣ	кшеи алкавшеи....
14	тна. ꙗко праведь	нънѣ ꙗко та на...
15	нъи соудии стра	тѧть сѧ. горе же...
16	шно приидеть.	сътившим сѧ сд....
17	кто не оубоить сѧ	ꙗко томоу залч.....
18	кто нѣ вжасаеть	ть сѧ и вжажют.....
19	сѧ годинъı оноꙗ	и блажни рыдавш.....
20	имже соудии крѣ	и покаꙗвшеи сѧ
21	покъ ѥсть. и соудї	сде. горе же смѣꙗ
22	ше нѣизмолимо	вшим сѧ нънѣ ꙗ
23	и дѣла наша прѣ	ко ти тамо рыда
24	дь очима наши	ти имоуть. и пла

IV листок.

	1 колюмна.	2 колюмна.
1	ѥже глахъ. и осуди	же нѣ има...........
2	ть въı въ послѣдни	ща. ни пост.........
3	и днь. и ѿиди ѿ ме	бдѣнья ни т..........
4	не приѥмлеть бо	ныꙗ ни млт........
5	тебе тѣснаꙗ си две	ничтоже ѿ с..........
6	рь. питалъ ѥси пло	ди послалъ ч..........
7	ть свою. и дшю же	ищеши. в сѣ..........
8	свою погоубилъ ѥ	лици живоу.........
9	си и како хощеши	бнищавшеи..........
10	сде вниити. и оскве	ради. се црт.......
11	рнити ми црство	лостивъıхъ..........
12	плъти твоѥꙗ оскве	се вселѣнье р........
13	рнилъ ѥси одежю	вшихъ ѥсть..........
14	оуста твоꙗ клеве	дость рыда..........
15	тъı исполнилъ ѥ	хъ ѥсть и по..........
16	си. ближнаго своѥ	вших сѧ о грѣ..........
17	го възненавидѣлъ	своихъ. се по............
18	ѥси. створилъ ѥси	бдѣвшихъ............
19	волю дьꙗволю. мо	си жизнь вд............

20	ю же волю ѿверглъ ѥ	и сиръıхъ ѥс..........
21	си. и нꙑнѣ молиши	оубо алкавш...........
22	сѧ внити. идеже	давшеи въз.........
23	ничтоже послалъ	тъ сѧ оу вѣк.........
24	ѥси. идеже ничто	лꙑшавъ ст.........

Оборот.

	1 колюмна.	*2 колюмна.*
1	....сѧ....т....ꙗщю	н...х...они...ꙗхо
2	.....р....ид.......	азъ же молчахо. о
3	.....гл҃а ве	ни молѧхоу сѧ а
4	........дости	зъ же молчахъ
5	......ши гл҃а	и глоумѧхъ сѧ. они
6	........когождо	смѣрѧхоу сѧ азъ
7	.......дроужинꙑ	же ....дѣньѥмь въ
8	.....ꙗ. и тогда въ	звꙑшахъ сѧ сего
9	....шаи...г....рцѣ	ради они радоую
10	....о...ѥтѣ мнѣ	ть сѧ азъ же рꙑда
11	.....омоу. ка	ю. они веселѧть сѧ
12	.....ших сѧ славъ.	азъ же плачю сѧ.
13	......оучих сѧ	они црт҃вують со
14	...... а дроужи	хм҃ь въ бесконечь
15	...ѣм...ꙗ...нї	нꙑꙗ вѣки. азъ ж...
16	.........нꙑнѣ	со антихрт҃омь въ
17	.......ꙑхъ ѿ	бесконечнꙑꙗ вѣ
18	...... по истинѣ	ки слемъ ѥсмъ въ
19	......нъ соудъ	... конечнꙑ.....
20	.... по истинѣ	о лютѣ....нѣ.....
21	.......хъ оу бѣдоу	номоу..........
22	....они....възде	кали..........
23	......ѧ. азъ же	тихъ сѧ да мало
24	..... и вечерѧ го	ѥ оно врѣмѧ. во

III. Граматика.

А. Фонольоґія.

1. Глухі ъ та ь.

Глухі голосозвуки ъ та ь знаходять ся в стані упадку й часто не відповідають церковно-славянській традиції. Перепищик затратив уже почутє їх значіня й тому бачимо не тільки

відклоненя від церковно-славянщини, але й просто неконсеквенції. Однак про повний хаос у тім згляді годї тут єще говорити — деяка правильність замітна у нашого перепищика, що був очевидно образованою людиною.

В українській мові удержали глухі своє значінє до XI в.; з того часу починаєть ся їх упадок зразу спорадично, а від XII в. що раз частїйше, що видно із постепенного змішаня в українських рукописях букви ъ з буквою о й букви ь з буквою е або з повного пропущеня глухих[1]). Зрештою пропущенє глухих стрічаєть ся вже й у старих церковно-славянських памятниках, хоч у часах, як повставало церковно-славянське письменство, мали вони значінє окремих звуків[2]). Процес випаденя глухих у старій церковно-славянщинї почав ся уже з кінцем X—XI в.[3]). Також уже в старих церковно-славянських памятниках стрічаємо заміну глухих чистими[4]) і то декуди вже досить вчасно[5]).

Але помимо згаданого упадку глухих не змішують ся вони нїколи в нашім памятнику (у всїх чотирох листках) — перепищик відріжняв старанно ъ від ь не тільки при писаню самих тих букв, але й при звукових змінах, яким вони підлягають у нього. Ся звукова проява відповідає церковно-славянській традиції; крім того стрічаємо її в українській мові, частинно в сучасній болгарській, у чеських говорах і в сорабськім[6]).

Листки I і II.

Крім того бачимо в уживаню глухих у листках I і II ось які прояви:

а) Глухих нема там, де ми надіяли ся би їх по церковно-славянській традиції. Сї прояви можна зібрати в такі громади:

---

[1]) А. Крымскій. Украинская грамматика. Томъ I, выпускъ 1-й. Москва, 1907, стор. 135. А. А. Шахматовъ, Исторія русскаго языка. Ч. II. Изд. 2-е. 1912, стор. 9.

[2]) Altkirchenslavische Grammatik von W. Vondrák. Zweite Auflage. Berlin 1912, стор. 183 і д.

[3]) Vergleichende slavische Grammatik von Dr. Wenzel Vondrák. I. Band. Göttingen 1906, стор. 144.

[4]) Vondrák. Altkirchenslavische Grammatik, стор. 190 і д.

[5]) Vondrák. Vergleichende slavische Grammatik, l. c.

[6]) Grammatik der ruthenischen (ukraïnischen) Sprache. Von Stephan von Smal-Stockyj und Theodor Gartner. Wien, 1913, стор. 54.

α) ъ випадає у приіменику: к томꙋ (І об., 1 к., 24 стр.), к рокъ (І об., 2 к., 21 стр.), к сѣи (ІІ об., 2 к., 8 стр.), к роуцѣ (ІІ об., 2 к., 14 стр.), к немꙋ (ІІ об., 2 к., 20 стр.).

Приіменик отъ пишеть ся в нашому памятнику постійно: ѿ. Отже ъ випадає при: въ, къ й отъ, але не все, бо маємо також: въ (ІІ, 2 к., 11 стр.). Отже у приїмениках задержано ъ тільки раз, а пропущено 5 разів. Подібну прояву стрічаємо вже й у старих цер.-слав. памятниках, де такі приіменики уважали ся одною цїлістю із словом, до котрого належали (сей звуковий процес є одною з найстарших прояв у области глухих)[1]).

β) Також у приіменикаx-приставках дієслів випадає ъ: впаде (І, 2 к., 18 стр., цер.-слав.: въпасти); сдѣлахъ (І об., 1 к., 3 стр., цер.-слав.: съдѣлати); иство-ршаго (І об., 1 к., 7—8 стр., цер.-слав.: сътворити); створшемоу (І об., 1 к., 15 стр.); створилъ (І об., 1 к., 16—17 стр.); створи (І об., 1 к., 23 стр., І об., 2 к., 11 стр.); иствори (І об., 2 к., 1 стр.); криноулъ (І об., 2 к., 20 стр., цер.-слав.: кърнѫти); створ.... (І об., 2 к., 24 стр.); ѿчаю сѧ (ІІ, 2 к., 4—5 стр., цер.-слав.: отъчаꙗти сѧ); истворилъ (ІІ, 2 к., 13 стр.); ѿлоучилъ (ІІ, 2 к., 22 стр., цер.-слав.: отълѫчити); створившаго (ІІ об., 2 к., 6 стр.); ѿмещи сѧ (ІІ об., 2 к., 9—10 стр., цер.-слав.: отъметати сѧ); ѿстоупить (ІІ об., 2 к., 12 стр., цер.-слав.: отъстѫпити).

На 16 випадків пропущеня ъ у приіменикаx — приставках дієслів не стрічаємо в наших обох листках нї одного приміру тих приставок із ъ.

Отже можна сказати, що у нашого перепищика стало правилом пропускати у вичислених випадках ъ (наш уривок подає приміри приставок: въ, съ, отъ, прѣдъ). Мусимо се уважати вже значним відступленєм від церковно-славянської традиції, де що правда лучають ся також випадки пропущеня ъ у таких приставках, але не так правильно, як се бачимо в нашім памятнику[2]).

б) Глухі випадають у серединї слів:

α) мнѣ (І, 2 к., 15 стр., ІІ, 2 к., 15 стр., цер.-слав.: мьнѣ, також: мънѣ, м'нѣ, мнѣ); тмѣ (І, 2 к., 23 стр., цер.-слав.: тьма, тъма); исконьчеваю (І об., 1 к., 4—5 стр., цер.-слав.: исконьчавати); истворшаго (І об., 1 к., 7—8 стр., цер.-слав.: сътворьшаѥго); что (І об., 1 к., 8 стр., 10 стр., ІІ, 2 к., 5 стр., цер.-

[1]) Vondrák. Vergleichende slavische Grammatik, I, стор. 144.
[2]) Vondrák. Altkirchenslavische Grammatik, стор. 186.

слав.: чьто, чъто, ч'то, что); створшемоу (I об., 1 к., 15 стр.); послоушливу (I об., 1 к., 20 стр., цер.-слав.: послоушьливъ); (гр)ѣховнъіи (I об., 2 к., 14—15 стр., II, 1 к., 14—15 стр., цер.-слав.: грѣховьнъ); горша (II об., 1 к., 4 стр., цер.-слав.: горьшии); стомашнꙗа (II, 2 к., 9—10 стр., цер.-слав.: стомашьнъ); рекше (II, 2 к., 10 стр., цер.-слав: рекъше); съірицьноє (II, 2 к., 11 стр., цер.-слав.: съірништьнъ); бдѣньи (II, 2 к., 12 стр., цер.-слав.: бъдѣниє); срѣбролюбьє (II, 2 к., 14—15 стр., цер.-слав.: сърєбро[1])); ср҃дце (II, 2 к., 20 стр., цер.-слав.: сръдьце, срьдьце); створившаго (II об., 2 к., 6 стр., цер.-слав.: сътворивъшаєго); злѣи (II об., 2 к., 8 стр., цер. слав.: зълъ).

Примірів задержаня глухих у середині слів листки I і II не мають. Се вказує також на дуже значний упадок глухих. — Наслїдком частого випаденя ь по шелестозвуках можна говорити про сильно розширений процес отвердїня шелестозвуків у нашому памятнику супроти цер.-слав. традиції. Систематичне пропусканє ъ у середині слів стрічаєть ся вже в XIV в.[2]).

β) Окремо належить зазначити брак ь після л у слові: (по)лза (I, 2 к., 13 стр., цер.-слав.: польѕа, польза).

в) В уживаню глухих при плавних бачимо отсї прояви:

α) Згадана фонема: полза є також приміром на ствердненє плавних шелестозвуків у нашім памятнику супроти цер.-слав. традиції, яка знала тут: Cons. + ь, Колиб таких примірів отвердїня л було у нашім памятнику більше, моглиб ми уважати їх до певного степеня впливом живої української мови — і то західної її галузи[3]).

β) Громаду звуків: Cons. + лъ + Cons. знаходимо в наших листках іще в слові: плъти (I, 1 к., 21 стр.). Сполуки: Cons. + ръ + Cons. нема.

γ) Сполуку: Cons. + ль + Cons. бачимо також раз у слові: сльзъі (II, 2 к., 18 стр., цер.-слав.: слъза). Сполуки: Cons. + рь + Cons. нема.

б) На місцї тих сполук знаходимо зрештою в нашому памятнику правильно звукові громади: Cons. + ол + Cons. і Cons. + ер + Cons.: черв... (I, 2 к., 7 стр., як що се слово відповідає цер.-слав.: чръвь); (с)квернъіми (I об., 2 к. + II об., 1 к., 18—19

[1]) Гл. про се слово у Вондрака: Altkirchenslavische Grammatik, стор. 354—5.

[2]) Шахматовъ. Курсъ ист. рус. яз., стор. 225.

[3]) Крымскій. op. cit., стор 88.

стр., цер.-слав.: скврънъ); милосердьѥ (II, 2 к., 3—4 стр., цер.-слав.: милосрьдиѥ); оуздержаньѥ (II, 2 к., 6—7 стр., цер.-слав.: оуздръжаниѥ); долготы (II, 2 к., 18 стр., цер.-слав.: дльгота); оумолвахъ (II, 2 к., 23—24 стр., цер.-слав.: оумльвити). На місці: ръ і лъ між двома шелестозвуками являєть ся: ор, ер, ол в українських памятниках у XIII—XIV в.[1]). Коло XV в. переходить таке ол у двозвук: оу (ов)[2]). Правильне уживанє ер, ор, ол між двома шелестозвуками характеризує руську ґрафіку XIV в.[3]).

г) На місці глухих ъ, ь бачимо: о, е ще в середині слів: похотемъ (I об., 2 к., 9 стр., цер.-слав.: похотьмъ і похотемъ); ровъ (I об., 2 к., 21 стр., цер.-слав.: ръвъ і ровъ); когда (II об., 2 к., 12 стр., цер.-слав.: къгда і когда); но (II об., 2 к., 20 стр., цер.-слав.: нъ).

д) Звукові сполуки: ии, иѥ, ию. ия являють ся в нашім памятнику усе в виді: ьи, ьѥ, ью, ья. Отже: дьяволе (I об., 1 к., 16 стр.); поношѣнью (I об., 1 к., 17—18 стр.); вѣлью (I об., 2 к., 12 стр.); оунъынья (II, 2 к., 2 стр.); бж҃ьѥ (II, 2 к., 3 стр.); милосердьѥ (II, 2 к., 3—4 стр.); сп҃нья (II, 2 к., 5 стр.); дьяволоу (II, 2 к., 6 стр.); оуздержаньѥ (II, 2 к., 6—7 стр.); срѣбролюбьѥ (II, 2 к., 14—15 стр.); памятью (II, 2 к., 16—17 стр.); повелѣнья (II, 2 к., 21—22 стр.).

2. Буква ѣ.

Звукове значінє сеї букви в нашім памятнику можна означити переважно як сучасне українське: і, ї, деколи може й як іе. В значіню: я, як се бачимо нераз у старо-церковно-славянських, а ще частїйше в середно-болгарських памятниках, не стрічаємо ѣ ні разу. По дослїдам Кримського утратив звук ѣ своє двозвукове значінє (їä, íе) у многих говорах полудневої Галичини, Буковини, Поділя й сусїдної части полудневої Волинї й перемінив ся в однозвучне: і — між XIII і XIV в.; в середній Волинї стало ся се в XIV—XV в., у східно-українських говорах ще пізнїйше, бо аж у XVII—XVIII в. Деякі українські говори (пр. північна Київщина, окраїнні й архаїчні говори) не стратили й донинї двозвукової вимови (іе) букви ѣ[4]).

[1]) Соболевскій. Палеографія, стор. 83.

[2]) Крымскій, op. cit., стор. 89. Шахматовъ. Ист. рус. яз. ч. II, стор. 134 і д.

[3]) Шахматовъ. Курсъ исторіи русскаго языка, стор. 202.

[4]) Крымскій, op. cit., Томъ I, выпускъ 2-й, Москва, 1908, стор. 205ξ—205η.

В области сеї букви бачимо в нашім памятнику ось які прояви:

а) ѣ стоїть замість цер.-слав. є. Сю прояву стрічаємо в українській области вже від XI в.[1]). Тут маємо такі ґрупи:

α) Ріжні відмінки імеників, що в цер.-слав. кінчать ся на: єниє (зглядно:ієниє), єнию мають у нашім памятнику без виїмку окінченє: ѣньє. ѣнью: ....шѣньє (I, 2 к., 18 стр.); поношѣнью (I об., 1 к., 17—18 стр., цер.-слав.: поношениє).

β) У відміні заіменика: к сѣи (II об., 2 к., 8 стр., цер.-слав.: къ сеи).

γ) Перечене нѣ замість не — чи воно стоїть самостійно, чи є приставкою: нѣчтикаго (I об., 1 к., 21 стр.); нѣ иствори (I, 2 к. + II, 1 к., 1 стр.).

δ) Крім того стоїть ѣ замість е в таких словах: кѣлью (I, 2 к. + II, 1 к., 12 стр., цер.-слав.: келии); срѣбролюбьє (II, 2 к., 14—15 стр.).

б) е замість ѣ подибуємо в слові: телес... (I, 2 к., 3 стр., цер.-слав.: тѣло). Кримський думає, що се слово могло мати в українській живій мові вже в XI в. е, а не ѣ[2]). Натомість Шахматов добачує у тодїшнїх формах: телесе. телеси. телеса вплив церковної мови на руську[3]). Зрештою появляєть ся е замість ѣ деколи вже й у старших цер.-слав. памятниках, що повстали у східно-сербській язиковій области[4]).

3. Инші прояви в области вокалїзму.

а) Носових голосозвуків: ѫ, ѧ не знає наш памятник. Їх місце заступає: оу, ю. ѧ (все в значіню: ꙗ).

б) Цікавий випадок т. зв. другого повноголосу: доволѣеть (II, 2 к., 1 стр., цер.-слав.: довлѣти).

в) Примірів першого повноголосу не знаходимо в наших листках. Відповідні слова мають тут єще давнїйший вид, як се бачимо звичайно в наших памятниках XI—XIV в.[5]). Отже: врагъ (II, 2 к., 1 стр., II об., 2 к., 15 стр.); прѣдана (II об., 2 к., 13 стр.).

---

1) Stockyj-Gartner, op. cit., стор. 52.

2) Op. cit., Т. I, вып. 2, стор. 204.

3) А. А. Шахматовъ. Курсъ исторіи русскаго языка. Часть I. 2-е изданіе. Спб., 1910—1911, стор. 190.

4) Vondrák. Altkirchenslavische Grammatik, стор. 98.

5) Соболевскій, Палеографія, стор. 83.

*

г) о́ замість а в слові: нєро́дити (І об., 1 к., 10—11 стр., цер.-слав.: нєрадити і нєродити).

д) є замість а: искончєвлю (І об., 1 к., 4—5 стр., цер.-слав.: исконьчакати).

4. Важнїйші прояви в области консонантизму.

а) Після гортанної: г, знаходимо: и: погибєл... (ІІ, 2 к., 23 стр.). Такі звукові громади стрічаємо в західно-українських памятниках уже від XII в.[1]). У XIV в. стає ся проява зовсїм звичайною[2]).

б) Шипячі: ж, ч, ш, щ та звук ц бачимо часто в злуцї з мягкими. І так знаходимо щь: нємощь (І об., 1 к., 11—12 стр.); жи, чи, ши, щи: живъıи (І, 2 к., 12 стр.); нєродиши (І об., 1 к., 10—11 стр.); противиши сѧ (І об., 1 к., 14 стр.); раздрушилъ (ІІ, 2 к., 7—8 стр.); нємощи (ІІ, 2 к., 8—9 стр.); исоушилъ (ІІ, 2 к., 19 стр.); ....щи (ІІ об., 2 к., 5 стр.); жизни (ІІ об., 2 к., 8—9 стр.); ѿмєщи (ІІ об., 2 к., 9 стр.); боудєши (ІІ об., 2 к., 14 стр.); бѣжи (ІІ об., 2 к., 15—16 стр.); пристоупиши (ІІ об., 2 к., 21 стр.); жю, чю, шю: хожю (І, 2 к., 24 стр.); бъıвъшю (І об., 1 к., 19—20 стр.); ...а... чють сѧ (І, 2 к. + ІІ, 1 к., 22—23 стр.). Звукових сполук: жъ, чъ, шъ, щъ, цъ, жъı, чъı, шъı, щъı, цъı, жоу, чоу, шоу, щоу, цоу — наш памятник не знає. Натомість нема тут сполук шипячих: ж, ч, ш, щ і звука ц із ѧ, а є виключно сполуки з а. Також нема сполук тих букв із ю, а є тільки сполуки з є, як що не брати під увагу випадків у роді: бж҃ьıє (ІІ, 2 к., 3 стр.). Таке уживанє мягких при шипячих і аффрікатах стрічаєть ся звичайно в руських памятниках XIV в.[3]).

в) Замітне тверде л у згаданому примірі: (по)лза.

г) Мягченє губних відбуваєть ся при помочи самого ѧ без л: ...пѧ (І, 1 к., 1 стр.).

д) ж замість цер.-слав.: жд: хожю (І, 2 к., 24 стр., цер.-слав.: хождѫ). Таку звукову прояву стрічаємо вже в Остромі-

---

[1]) Крымскій, op. cit., Т. І, вып. 1, стор. 127.

[2]) Соболевскій. Палеографія, стор. 83. Вчасну появу ги, ки, хи зам. гъı, къı, хъı уважають деякі дослідники признакою українського походженя памятника (Шахматовъ, op. cit., стор. 197). Докладнїйше про сю прояву гл. у Шахматова: Истор. рус. яз. ч. ІІ, стор. 133 і д. По українським памятникам знає її Шахматов також від XII в. (стор. 134).

[3]) Шахматовъ. Курсъ истор. рус. яз., стор. 202.

ровім Ев. XI в., а від XII в. появляєть ся вона вже систематично в деяких памятниках[1]).

е) Випад шелестозвука згідно з цер.-слав. мовою: исоу-шилъ (II, 2 к., 19 стр.).

ж) Вставка д у сполуці: Cons. + ρ — також згідно з цер.-слав. традицією: раздроушилъ (II, 2 к., 7—8 стр.).

з) Взаїмна заміна звуків: оу і в: оузираю (II, 2 к., 3 стр., цер.-слав.: възирати)[2]); оуздєржаньє (II, 2 к., 6—7 стр., цер.-слав.: въздръжаниє, оуздръжаниє). В українській мові почала ся така взаїмна заміна оу і в вже в XI в., але на ширші розміри стрічаємо її що йно в памятниках після XII в.[3]). Соболєвський бачить таку заміну також у сербській мові[4]), у двинськім[5]) і псковськім говорі[6]).

Б. Морфольоґія.

1) Останки номінальної деклїнації прикметників: горша — acc. plur. neutr. (I об., 1 к., 4 стр.).

2) В прономінальній деклїнації прикметників і дієприкметників маємо все тільки стягнені форми.

3) 3 особа sing. і plur. дієслів кінчить ся все на: ть зa-місто цер.-слав.: тъ.

4) 2 ос. sing. дієслів має постійно окінчене: ши.

5) Цікава форма: азъ прилежа (I об., 1 к., 6 стр.).

6) Aorist.: научти мѧ (I об., 1 к., 22 стр.); створи (I об., 2 к., 11 стр.).

Листки III і IV.

А. Фонольоґія.

1. Глухі ъ та ь.

В уживаню глухих бачимо у листках III і IV ось які замітнїйші прояви:

а) Глухі випадають:

α) ъ у приімениках-приставках дієслів: створилъ (IV, 1 к., 18 стр.); сблюдаю (III, 1 к., 23 стр., цер.-слав.: съблюдати);

[1]) Шахматовъ, op. cit., стор. 192—3. Причину сеї прояви бачить Шахматов у тім, що руська мова не знала, здаєть ся, сполуки: жд.

[2]) Слово: оузиралѧ знаходимо у XIII словах Григорія Богослова XI в. (Там же, стор. 244).

[3]) Крымскій, op. cit., стор. 111.

[4]) Палеографія, стор. 80.

[5]) Там же, стор. 84.

[6]) Там же.

Ѡверзоуть сѧ (III об., 2 к., 9—10 стр., цер.-слав.: отъкръзати); Ѡверглъ (IV, 1 к., 20 стр., цер.-слав.: отъврѣшти); кнанти (IV, 1 к., 22 стр., цер.-слав.: кънити). У перших двох листках не маємо ні одного приміру писаня тих приставок із ъ; в двох останніх стрічаємо: прѣдъстоıать (III, 1 к., 4 стр.); възненавидѣлъ (IV, 1 к., 17 стр.). За те самостійні приіменики: въ, къ, прѣдъ пишуть ся в листках III і IV виключно з ъ крім одного випадку: в (IV, 2 к., 7 стр.). Тільки замість отъ бачимо постійно: Ѡ. Отже: въ (III, 2 к., 12 стр., IV, 1 к., 2 стр., IV об., 1 к., 8 стр., 2 к., 14 стр., 16 стр. [на кінці стрічки], 18 стр.); къ (III, 1 к., 20 стр., на кінці стрічки); прѣдъ (III об., 1 к., 23—24 стр., 2 к., 2 стр.); съ (III об., 2 к., 4 стр.).

β) У приімениках-приставках инших слів: скровища (III об., 2 к., 9 стр., цер.-слав.: съкровиште); вселѣные (IV, 2 к., 12 стр., цер.-слав.: въселıеније). Але є й раз: съгласна (III об., 2 кол., 5 стр.).

б) Глухі випадають у середині слів:

α) мнѣ (III, 1 к., 2, 18 стр., IV об., 1 к., 10 стр.); вси (III, 1 к., 2, 16 стр., цер.-слав.: вьсь); всѧ (III, 1 к., 5, 10 стр.); нѣизло(б)ивыи (III, 1 к., 7—8 стр.); токмо (III, 1 к., 11 стр., цер.-слав.: тъкъмо, тъкмо); пославшемꙋ (III, 2 к., 2 стр., цер.-слав.: пославъшоу); грѣшниче (III, 2 к., 15—16 стр., цер.-слав.: грѣшьникъ); неиздречѣнн(о)іє (III, 2 к., 17—18 стр., цер.-слав.: неиздреченьное); рекшаг(о) (III, 2 к., 20 стр., цер.-слав.: рекъша); страшно (III, 2 к., 11 стр., III об., 1 к., 15—16 стр, цер.-слав.: страшьнъ); страшнѣмь (III об., 1 к., 1—2 стр.); книги (III об., 1 к., 8 стр., цер.-слав.: кънига і книга); тогда (III об., 1 к., 8—9 стр., III об., 2 к., 8—9 стр., IV об., 1 к., 8 стр., цер.-слав. деколи: тогъда, хоч звичайно є: тогда); ѡвца (III об., 1 к., 11 стр., цер.-слав.: овьца); козлищь (III об., 1 к., 11—12 стр., цер.-слав.: козьлиштъ); трепѣтна (III об., 1 к., 13—14 стр., цер.-слав.: трепетьнъ); кто (III, 1 к., 20 стр., III об., 1 к., 17, 18 стр., цер.-слав.: къто, але є й: кто, к'то); имже (III об., 1 к., 20 стр., цер.-слав.: имъже); съгласна (III об., 2 к., 5 стр., цер.-слав.: съгласьнъ); грѣшныхъ (III об., 2 к., 6 стр., цер.-слав.: грѣшьнъ); неполезна (III об., 2 к., 8 стр., цер.-слав.: непользьнъ); праведнии (III об., 2 к., 10—11 стр., цер.-слав.: правьдьнъ); жад(а)вшеи (III об., 2 к., 12—13 стр., цер.-слав.: жадавъше); алкавшеи (III об., 2 к, 13 стр., цер.-слав.: алкавъше); сытившим сѧ (III об., 2 к., 16 стр., цер.-слав. повинно би бути: сытивъшимъ сѧ, хоч Мікльосіч не знає дієслова: сытити сѧ, тільки прикметник:

сытъ)[1]); рыдавшеи (III об., 2 к., 19—20 стр., цер.-слав.: рыдавъше); покаявшеи ся (III об., 2 к., 20 стр., цер.-слав.: покаявъше ся); сде (III об., 2 к., 21 стр., IV, 1 к., 10 стр., цер.-слав.: сьде і сде); смьявшим ся (III, 2 к., 21—22 стр., цер.-слав.: смиявъшемъ ся); послѣднии (IV, 1 к., 2—3 стр., цер.-слав.: послѣдьнъ); тѣсная (IV, 1 к., 5 стр., цер.-слав.: тѣсьнъ і тѣснъ)[2]); ближняго (IV, 1 к., 16 стр., цер.-слав.: ближьнь і без ь); послалъ (IV, 1 к., 23 стр.); ничтоже (IV, 1 к., 23, 24 стр., 2 к., 1, 5 стр., цер.-слав.: ничьтоже); бдѣнья (IV, 2 к, 3 стр.); пославъ (IV, 2 к., 6 стр.); вси (IV, 2 к., 7 стр.); ....бнищавшеи (IV, 2 к., 9 стр.); ....вшихъ (IV, 2 к., 13 стр.); по(кая)въших ся (IV, 2 к., 15—16 стр., цер.-слав.: покаявъшихъ ся); бдѣвшихъ (IV, 2 к., 18 стр.); слемъ (IV об., 2 к., 18 стр., цер.-слав.: сълемъ); алкавш.... (IV, 2 к., 21 стр.); давшеи (IV, 2 к., 22 стр., цер.-слав.: давъше); славъ (IV об., 1 к., 12 стр.); вчера (IV об., 1 к., 24 стр., цер.-слав.: вьчера і въчера); смѣряхоу ся (IV об., 2 к., 6 стр., цер.-слав.: съмѣрити); бесконечныя (IV об., 2 к., 17 стр., цер.-слав.: бесконьчьнъ); ...конечны (IV об., 2 к., 19 стр.). Супроти сих дуже численних примірів випаденя глухих у середині слова маємо ледви 4 приміри задержаня їх: страшьна (III об., 1 к., 12—13 стр.); праведьныи (III об., 1 к., 14—15 стр.); мьнѣ (III об. 1 к., 15—16 стр.); бесконечьныя (IV об., 2 к., 14—15 стр.).

в) В уживаню глухих при плавних бачимо ось які прояви:

α) Громаду звуків: Cons. + лъ + Cons. знаходимо в наших листках тільки раз: плъти (IV, 1 к., 12 стр.).

β) Також раз знаходимо сполуку: Cons. + ль + Cons.: сльзы (III об., 2 к., 7—8 стр.).

γ) На місці тих сполук знаходимо зрештою в наших листках правильно звукові громади: Cons. + ор^{д} + Cons. і Cons. + ер^{д} + Cons.: (дол)готерпѣливы(и) (III, 1 к., 9 стр., цер.-слав.: длъготрьпѣливъ); дерзаи (III, 2 к., 16 стр., цер.-слав.: дръзати); ѿверзоуть ся (III об., 2 к., 9—10 стр., цер.-слав.: отврьзати); оскв[е]рнити (IV, 1 к., 10—11 стр., цер.-слав.: оскврьнити); осквернилъ (IV, 1 к., 12—13 стр.); исполнылъ єси (IV, 1 к., 15—16 стр., цер.-слав.: исплънити); ѿверглъ єси (IV, 1 к., 20—21 стр., цер.-слав.: отъврьгѫ); молчахо (IV об., 2 к., 2 стр., цер.-слав.: млъчати); молчахъ (IV об., 2 к., 4 стр.).

---

[1]) Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum emendatum auctum edidit Fr. Miklosich. Vindobonae 1862—1865, стор. 968.

[2]) Вондрак (Altkirchenslav. Gram., стор. 186) знає тільки: тѣснъ.

г) На місці глухих ъ, ь бачимо о, є ще в таких разах:

α) У приімениках: въ, съ, коли вони творять окремі слова: ко (III, 1 к., 15 стр.); со (IV об., 2 к., 13, 16 стр.)[1]).

β) У приімениках-приставках дієслів: воздаєть (III, 1 к., 13 стр., цер.-слав.: въздаꙗти).

γ) В середині слів: токмо (III, 1 к., 11 стр., цер.-слав.: тъкъмо); вонъ (III, 1 к., 19 стр., цер.-слав.: вънъ); весь (III, 1 к., 21 стр., цер.-слав.: вьсь); правед.... (III, 2 к., 21 стр.); праведнъıи (III об., 1 к., 14—15 стр., цер.-слав.: правьдьнъ); нѣпр(а)веднъı(х) (III об., 2 к., 3—4 стр.); неполезнъı (III об., 2 к., 8 стр., цер.-слав.: непользьнъ); праведнии (III об., 2 к., 10 стр.); дверь (IV, 1 к., 5—6 стр., цер.-слав.: двьрь); плоть (IV, 1 к., 6—7 стр., цер.-слав.: плъть); крѣпокъ (IV, 1 к., 20—21 стр., цер.-слав.: крѣпъкъ); бесконечьнъıꙗ (IV об., 2 к., 14—15 стр., цер.-слав.: бесконьчьнъ); ....конечнъı (IV об., 2 к., 19 стр.).

д) Звукові сполуки: ии, иє, ию, иꙗ бачимо все в виді: ьи, ьє, ью, ьꙗ: ръıд(а)ньє (III об., 2 к., 5—6 стр.); смьꙗвшим сѧ (III об., 2 к., 21—22 стр.); дьꙗволю (IV, 1 к., 19 стр.); бдѣньꙗ (IV, 2 к., 3 стр.); ...ньꙗ (IV, 2 к., 4 стр.); вселѣньє (IV, 2 к., 12 стр.); .....дѣньємь (IV об., 2 к., 7 стр.). Сполуку: ии знаходимо тільки в таких випадках (очевидно вони зовсім иншої катеґорії, як вичислені приміри): у перших двох листках: оутрии (I об., 1 к., 3—4 стр.); члвкооубиица (II об., 2 к., 19 стр.); у двох останніх: соудии (III об., 1 к., 15, 20 стр.); приидеть (III об, 1 к., 16 стр.); праведнии (III об., 2 к., 10—11 стр.); блжнии (III об., 2 к., 12 стр.); о(бр̑ѣм)енении (III, 1 к., 3—4 стр.); приидѣт(е) (III, 1 к., 15 стр.); послѣднии (IV, 1 к., 2—3 стр.); внити (IV, 1 к., 22 стр.).

е) Окремо належить піднести перехід кінцевого ъ в о у фразі: азъ же молчахо. они... (IV об., 2 к., 2—3 стр.). Кінцеве о в: молчахо повстало під впливом о в: они. Се знана проява т. зв. sandhi.

ж) ъ замість ь бачимо у слові: єсмъ (IV об., 2 к., 18 стр., цер.-слав.: єсмь).

2. Буква ѣ.

В области букви ѣ бачимо в наших листках ось які прояви:

---

[1]) Пробу поясненя таких прояв подає: Л. Л. Васильевъ. О вліяніи неіотированныхъ гласныхъ на предыдущій открытый слогъ. (Извѣст. Отд. рус. яз. и слов. И. Акад. Наукъ Спб., 1908, стор. 181—255).

а) ѣ замість цер.-слав. є. Тут є такі ґрупи:

α) Замість цер.-слав. окінченя іменика: -єниє маємо: -ѣньє: вселѣньє (IV, 2 к., 12 стр., цер.-слав.: въселѥниѥ).

β) Перечене нѣ замість не — чи воно самостійне, чи приставка: нѣзло(в)ивъıи (III, 1 к., 7—8 стр.); нѣ въстрашаи сѧ (III, 2 к., 14 стр.); нѣисп(овѣд)имоѥ (III, 2 к., 18—19 стр.); нѣ вжаслѥть сѧ (III об., 1 к., 18—19 стр.); нѣизмолимо (III об., 1 к., 22 стр.); нѣпр(а)веднъı(х) (III об., 2 к., 3—4 стр.); нѣ има.... (IV, 2 к., 1 стр.).

γ) Крім того бачимо ще ѣ замість є: неиздречѣнноѥ (III, 2 к., 17 стр.); трепѣтна (III об., 1 к., 13—14 стр.).

3. Инші звукові прояви в области вокалїзму.

а) Примірів першого повноголосу нема в наших листках. Відповідні слова мають тут ще давнійший вид, отже: хранѧщи (III, 2 к., 5 стр.); прѣдъстоѩть (III об., 1 к., 4 стр.); прѣдъ (III об., 1 к., 23—24 стр., 2 к., 2 стр.); насладѧть сѧ (III об., 2 к., 11 стр.).

б) ъı замість и: исполнъıлъ (IV, 1 к., 15 стр.).

4. Важнїйші прояви в области консонантизму.

а) Після гортанних: к, г бачимо все: и: члв҃ки (III, 1 к., 11 стр.); книги (IV, 1 к., 8 стр.); вѣки (IV об., 2 к., 14—15 стр.).

б) Шипячі: ж, ч, ш, щ та звук ц бачимо нераз у злуцї з мягкими голосозвуками. Отже знаходимо: чь, шь, щь, ць: члв҃ѣ(к)олюбець (III, 1 к., 6—7 стр.); нищь (III, 1 к., 17 стр.); козлищь (III об., 1 к., 12 стр.); страшьна (III об, 1 к., 12—13 стр.); бесконечьнъıѩ (IV об., 2 к., 17 стр.); жи, чи, ши, щи, ци: жива (III, 2 к., 12—13 стр.); ...миши сѧ (III об., 1 к., 1 стр.); соудищи (III об., 1 к., 2 стр.); очима (III об., 1 к., 24 стр.); нашима (III об., 1 к., 24—25 стр.); сътикшим сѧ (III об., 2 к., 16 стр.); хощеши (IV, 1 к., 9 стр.); ищеши (IV, 2 к., 7 стр.); ...лици (IV, 2 к., 8 стр.); живоу (IV, 2 к., 8 стр.); ...вших (IV, 2 к., 13 стр.); по(каѩ)вших сѧ (IV, 2 к., 15—16 стр.); ...вдѣвшихъ (IV, 2 к., 18 стр.); жизнь (IV, 2 к., 19 стр.); .....ши (IV об., 1 к., 5 стр.); дроужинъı (IV об., 1 к., 7 стр.); ....ших сѧ (IV об., 1 к., 12 стр.); оучих сѧ (IV об., 1 к., 13 стр.); дроужи.... (IV об., 1 к., 14 стр.); чѣ, цѣ: неиздречѣнн(о)ѥ (III, 2 к., 17 стр.); къ роуцѣ (III, 2 к., 12 стр.); жю, чю, шю, щю: вжажют... (III об., 2 к., 18 стр.); дш҃ю (IV, 1 к., 7 стр.); одежю (IV, 1 к., 13 стр.); ....ѩщю (IV об., 1 к., 1 стр.); плачю сѧ (IV об., 2 к., 12 стр.).

в) Мягчене губних відбуваеть ся при помочи самого ѧ без л: любѧи (III, 1 к., 21 стр.); глоумѧх сѧ (IV об., 2 к., 5 стр.).

г) ж замість цер.-слав.: жд: вжажють (III об., 2 к., 18 стр.); (т)роужающеи сѧ (III, 1 к., 3 стр., цер.-слав.: троуждающеи сѧ); одежю (IV, 1 к., 13 стр., цер.-слав.: одеждѫ).

д) Вставка: д у сполуці: Cons. + р згідно з цер.-слав. традицією: неиздречѣнн(о)е (III, 2 к., 17—18 стр.).

е) Мягке р у слові: вечерѧ (IV об., 1 к., 24 стр). Зрештою бачимо тільки тверде р.

ж) Взаїмна заміна звуків; оу і в: вжасаєть сѧ (III об., 1 к., 18—19 стр., цер.-слав.: оужасати сѧ); въстрашаи сѧ (III об., 2 к., 14 стр., цер.-слав.: оустрашати сѧ); взираѩ (III об., 2 к., 16 стр., цер.-слав.: оузирати (в иншім значіню) і възирати); оу в значіню: къ (IV, 2 к., 23 стр.).

з) Отвердіне м: згадане висше есмъ. Сю прояву стрічаємо в наших памятниках вже від XI в.[1]).

Б. Морфольоґія.

1) Останки dualis у деклінації: прѣдъ очима нашима (III об., 1 к., 24 стр., 2 к., 1 стр.).

2) Nom. sing. іменників masc.: и: соудии (III об., 1 к., 15 стр., 20 стр.). Се й відповідає цер.-слав. традиції.

3) Останки номінальної деклінації прикметників: блтъ (III, 1 к., 16 стр.); нищь (III, 1 к., 17 стр.); блжнъ (III, 2 к., 3 стр.); жива — gen. sing. masc. (III, 2 к., 12—13 стр.); крѣпокъ — nom. sing. (III об., 1 к., 20—21 стр.); съгласна (III об., 2 к., 5 стр.); непонесомо (III об., 2 к., 7 стр.); неполезны (III об., 2 к., 8 стр.); блжни (III об., 2 к. 19 стр.).

4) Згадане вже: есмъ замість цер.-слав.: есмь.

5) Замітна форма: сблюдаѩ (III, 1 к., 23 стр.).

6) В нашім памятнику стрічаємо ще part. praet. act. I.: послакъ (IV, 2 к., 6 стр.); славъ (IV об., 1 к., 12 стр.).

7) Зазначимо також зложені форми: слемъ есмъ (IV об., 2 к., 2 стр.) і fut.: рыдати имоуть (III, 2 к., 23—24 стр.).

8) 3 особа plur. impf. не має окінченя ть, як се стрічаємо часто в укр. памятниках — отже: молѧхоу сѧ (IV об., 2 к., 3 стр.); смѣрѧхоу сѧ (IV об., 2 к., 6 стр.).

На основі тих даних можна припустити, що наші листки (всі чотири) написані на Україні, десь у Галичині або на Волині, з кінцем XIII або з початком XIV в. (правильне уживане букв:

[1]) Крымскій, op. cit., стор. 108.

ꙑ і ѧ, систематична поява: ор, ол, ер між двома шелестозвуками — вказують на першу половину XIV в.). Отже граматичні прояви потверджують се, на що вказує й палеоґрафія.

IV. Лексика.

Належалоб єще рішити, до якої громади текстів можна причислити наші уривки, себ то установити редакцію, на якій опирається переписчик сих слів св. Ефрема Сирина.

Переклади творів св. Ефрема Сирина стрічаємо в славянській літературі дуже вчасно. На церковно-славянську мову перекладано їх уже в часах болгарського царя Симеона († 927 р.). Авторами тих перекладів були очевидно найблизші ученики св. Кирила й Методія[1]. Найстаршою славянською рукописю з творами Ефрема Сирина є глаголицький македонський листок із XI в., що містить дві бесїди з „Паренесіса“ Ефрема. Сей уривок опирається власне на текстї з часів царя Симеона[2]). Видаючи сей листок, додав до нього І. Срезневський відповідні виписки із слів Ефрема Сирина по рукописї XIII в.[3]), при чім зачислив сю рукопись із XIII в. до тої самої катеґорії текстів, що й македонський глаголицький листок. Далї обговорив Срезневський перґамінову рукопись поучений Ефрема Сирина, власність Імператорської Публичної Бібліотеки в Петербурзї, котру він віднїс до 1288 р.[4]). Однак уже А. Соболєвський виказав, що ся рукопись написана 1492 р.[5]). Також згадав Срезневський про книгу

---

[1]) Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ. I—XL. И. Срезневскаго. Спб., 1867. стор. 65. А. Архангельскій. Творенія Отцовъ Церкви въ древне русской письменности. Обозрѣніе рукописнаго матеріала. (Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. Часть CCLVII. 1888. Іюль, стор. 2—3 і 42.

[2]) Vondrák. Altkirchenslavische Grammatik, стор. 28. Я мав текст сих бесїд у виданю: Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ. I—XL. И. Срезневскаго. Спб., 1867, стор. 30 і 34-35 І. Срезневський датує сї листки XI—XII в. (Там же, стор. VI). Також користував ся я глаголицьким текстом (у Срезневського він кирилївський) із: Specimina linguae palaeoslovenicae Edidit V. Jagić, Спб., 1882, стор. 27—29. — Сей памятник видав також Ілїнський, а Поґорєлов виказав, що його належить віднести до Симеонівської епохи. З його гадкою годить ся й Вондрак. (Vondrák. Altkirchenslavische Grammatik, стор. 28)

[3]) Срезневскій, op. cit., стор. 27 і д.

[4]) Там же, стор. 37—50.

[5]) Обговорено сей памятник у книжцї: А. Соболевскаго. Очерки изъ исторіи русскаго языка. Часть 1-я, стор, 50—58. Гл. також: Ши-

поучeній Ефрема Сирина з 1377 по рукописї бібліотеки петербурської Академії Наук[1]). Подаючи перегляд усїх відомих славянських рукописий із творами св. Ефрема Сирина, згадує Срезневський, що твори нашого святого були відомі на Руси вже від XI в., бо деякі з них находять ся у Збірнику кн. Святослава з 1073 р.[2]). В першій половині XII в. мала Славянщина вже цїлий збірник поучень Ефрема Сирина п. з. „Паренесіс"[3]). Уривки „Паренесіса" знаходять ся в збірнику поучень Троїцько-Сергієвської Лаври, котрий І. Срезневський датує 1199 р.[4]). „Паренесіс" по рукописї XIII в. бібліотеки Троїцько-Сергієвської Лаври Nr. 7 обговорив докладно в окремій статї, А. С. Архангельський, подаючи й обширні виписки з того твору[5]). Із XIV в. маємо пять рукописий із творами Ефрема Сирина: 3 руські, 1 сербська й 1 уривок[6]). Текст перекладу у всїх рукописях той сам, хоч він не всюди дослівно однакий[7]).

Крім „Паренесіса" були на Руси відомі й инші твори Ефрема Сирина, але вони переховали ся в пізнїйших рукописях (від XV в.)[8]) й тому полишаємо їх на боцї. Належить ще завважити, що під іменем Ефрема Сирина появляють ся на Руси від XIV в. твори, які на дїлї йому не належать[9]). Наші листки будуть шестою з ряду рукописию-уривком XIV (чи може ще XIII) в. слів Єфрема Сирина — і то української редакції.

мановскій В. Къ исторіи древне-русскихъ говоровъ. Варшава. 1887, стор. 88—95. А. Е. Кримський у своїй працї: „Деякі непевні крітерії для діялектольоґічної клясифікації староруських рукописів. Львів, 1906", стор. 55 і д. признає сей памятник білоруським, але списаним із волинського оріґіналу XIII в.

[1]) Op. cit., стор. 58. Про неї гл. коротко у: Шахматова: Курсъ ист. рус. яз., стор. 277.

[2]) Там же, стор. 65.

[3]) Там же.

[4]) Древніе памятники русскаго письма и языка. (X—XIV вѣковъ). Трудъ И. И. Срезневскаго. Спб. 1882, стор. 80. — А. Архангельскій, op. cit., стор. 42—43.

[5]) Творенія Отцовъ Церкви въ древне-русской письменности. III. А. С. Архангельскаго. Казань. 1890. Тут же й подано спис рукописий „Паранесіса" від XV до XVI в. (стор. 1).

[6]) Срезневскій. Свѣдѣнія и замѣтки, стор. 66.

[7]) Там же, стор. 80.

[8]) Архангельскій в: Жур. Мин. Нар. Пр., op. cit., стор. 43—44.

[9]) Там же, стор. 48—49.

Оглянемо тепер наш памятник бодай у головному із лексикального боку. При тім буду користувати ся передовсім списом слів старших і пізнійших редакцій, зладженим В. Ягічем[1]).

Листки І і ІІ.

1) Грецьких слів непереложених — ся обставина уважаєть ся з правила доказом більшої давнини памятника (Яг. 299) — знаходимо в наших листках мало. Ось вони: дьıаволе (І об., 1 к., 16 стр., грецьке: *διάβολος*); дьıаволоу (II, 2 к., 6 стр.). У старих евангельських текстах остає се слово непереложене. Пізнійше заступає його вислів: неприıазнь (Яг. 306). — англмъ (І об., 1 к., 18 стр.). Слово: анъгелъ (аггелъ) звичайно не перекладаєть ся; хиба в значіню „посол" бачимо декуди: вѣстьникъ (Яг. 302). — аплу (II об., 3 к., 7 стр.) — *ἀπόστολος*. Се слово не перекладаєть ся майже ніколи й тільки виїмково маємо замість нього: сьлъ, посъланъıи, посланникъ (Яг. 302—303). — Вкінці: хва (II, 2 к., 21 стр.). В деяких текстах маємо тут: помазанъ, помазаникъ (Яг. 322), але звичайно се слово не перекладаєть ся. Отже загалом мають наші листки 4 грецькі слова й то такі, які звичайно не перекладають ся.

2) Із грецьких слів, переложених у нашій рукописї, а непереложених у найстарших церковно-славянських текстах, бачимо слово: оуво (І об., 1 к., 6 стр.) — так буває звичайно в давних цер.-слав. рукописях, але часом маємо там: ара (*ἄρα*) або: ıара (Яг. 303).

3) Слова, що вже в найстарших текстах мають подвійну форму: вѣлью (від: велии) (І об., 2 к., 12 стр.). Се слово подибуємо у найстарших памятниках: Ассеманово Ев., Зографське, Маріїнське й найстарші тексти Старого Завіта. Побіч нього рідше: зело; пізнійші памятники уживають уже радше того другого вислову (Яг. 283, 426, 432). — погибел... (II, 2 к., 23 стр.) замість старого з евангельських текстів: гъıбѣль (Яг. 286). — к... жизни (II об., 2 к., 8—9 стр.) — замість уживаного майже все в найстарших памятниках: животъ, хоч уже скоро появляєть ся й побічна форма: жизнь (Яг. 287). — прогнѣвалю (І об., 1 к., 7 стр.); прогнѣвала єси (II об., 2 к., 7—8 стр.) — міняєть ся у найстарших рукописях із: разгнѣвати сѧ; перший

[1]) Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Von V. Jagić. Berlin, 1913. Сю книжку буду зазначувати коротко: Яг. із поданєм сторони.

вислів є мабуть старший (Яґ. 293, 427). — бжьє (II, 2 к., 3 стр.) чергуєть ся у старих текстах із: божьствьнъ (Яґ. 298).

4) Перейдемо тепер до слів переложених з грецького, котрі в ріжних цер.-слав. текстах передають ся ріжними виразами. Дослїдники добачують тут громаду найстарших текстів, що стоїть близше до первісного перекладу й передає його вірнїйше — се глаголицькі памятники: Ассеманово, Зоґрафське, Маріїнське Ев., Синайська Псалтир, Синайський Требник і кирильські тексти, що підходять до них близько; друга громада — се молодші тексти, а найважнїйші між ними: Остромірово Ев., Савина книга й Супрасльська рукопись (Яґ. 323). Із слів, що можуть подати деякі вказівки з того боку, стрічаємо в наших листках:

блга... (I, 2 к., 11 стр.). Словом: благъ перекладаєть ся звичайно грецьке: *ἀγαθός*; рідше подибуємо в текстах молодшої редакції: добръ (Яґ. 326). — немощь (I об., 1 к., 11—12 стр.); немощи (II, 2 к., 8—9 стр.). У значіню: *ἀσθένεια, νόσος* стрічаємо немощь у пізнїйших евангельських текстах і у таких рукописях, як пр. Кристинопільський Апостол (Яґ. 327). — глю (I об., 1 к., 1 стр.); глѧ (I об., 1 к., 21 стр.); рекоу (I, 2 к., 22 стр.); рекше (II, 2 к., 10 стр.). Оба сї слова міняють ся часто в евангельських текстах (Яґ. 335). — лоукавъ... (I, 2 к., 7 стр.); лоукаваго (II об., 2 к., 24 стр.); злѣи (II об., 2 к., 8 стр.). зълъ і лѫкавъ стоять побіч себе вже в найстарших текстах (Яґ. 347). — юдиною (I об., 1 к., 23 стр.). В найстарших текстах маємо тут пень: инъ (Яґ. 349). — омрач... (I, 2 к., 17 стр.) — старший вислів замість пізнїйшого: отемни сѧ і т. д. (Яґ. 363). — наоусти (I об., 1 к., 22 стр.). Се слово в значіню грецького: *πείθω* знаходимо в Маріїнськім і Зоґрафськім Ев.; пізнїйше заступає його вислів: наоучити і ин. (Яґ. 368). — неродиши (*ἀμελεῖν, οὐ μέλει*) (I об., 1 к., 10-11 стр.) — старий вислів (Яґ. 370). — поношѣнью (I об., 1 к., 17—18 стр.) (*ὄνειδος*) — так знаходимо у найстарших текстах (Яґ. 382). — противиши сѧ (I об., 1 к., 14 стр.); стат(и про)тивоу (I, 2 к. + II, 1 к., 6—7 стр.). Сей другий вислів знаходимо в пізнїйших текстах (грець. *ἀντίσθαμαι*) (Яґ. 386). — ради (*διά, ἕνεκεν*) (II, 2 к., 9 стр.) — так у найстарших текстах замість пізнїйшого: дѣльма і дѣлꙗ (Яґ. 389). — раздроушилъ юсть (II, 2 к., 7—8 стр.) — старий вислів (Яґ. 389). — (сок)ровищ... I), 2 к., 9—10 стр.) — старший вислів замість пізнїйшого: имѣние (Яґ. 430).

Листки III і IV.

1) Грецькі непереложені слова: англъ (III об., 1 к., 6 стр.); архангл̃ъ (там же): съ англы (III об., 2 к., 4 стр.). — со антихр̃томь (IV об., 2 к., 16 стр.). — ха (III, 1 к., 21 стр.); со хмь (IV об., 2 к., 14 стр.). Отже се ті самі або подібні слова, що й у перших двох листках.

2) Грецькі слова, переложені у наших листках, а непереложені у найстарших рукописях: оубо (IV, 2 к., 21 стр.). — на.... соудищи (III об., 1 к., 2 стр.); прѣдъ (соу)дищемь (III об., 2 к., 2—3 стр.). В найстарших текстах полишаеть ся се слово непереложене: прѣторъ (*πραιτώριον*). Але вже: Маріїнське, Зоґрафське, Ассеманове й Остромірове Єв. має також: сѫдище (Яґ. 317).

3) Слова, що вже в найстарших текстах мають подвійну форму: алкавшеи (III об., 2 к., 13 стр.); алч... (III об., 2 к, 17 стр.); алкавш.... (IV, 2 к., 21 стр.). алъкати уважає В. Яґіч більше староболгарською формою супроти панонського: лакати (Яг. 284—5). — весь (*πᾶς*) (III, 1 к., 21 стр.). В старших текстах стрічаємо: вьсѣкъ (Яг. 285). — жизнь (IV, 2 к., 19 стр.). — исполнилъ еси (IV, 1 к., 15 стр.). Форма: исплънити переважає в найстарших памятниках; пізнїйше маємо: наплънити (Яг. 288). — ищеши (IV, 2 к., 7 стр.) — у старших текстах: искати, в молодших: иштѫ (Яґ. 288). — исполнъилъ еси (IV, 1 к., 15—16 стр.) супроти молодшого: наплънити (Яг. 288, 426 і д.). — млрдъıи (III, 1 к., 8 стр.) супроти: (ми)лостивъıхъ (IV, 2 к., 10—11 стр.). Оба вислови, здаєть ся, однаково давні (Яґ. 289). — питалъ еси (IV, 1 к., 6 стр.) супроти найстаршого: питѣти (*τρέφω*) (Я. 292, 437). — погоубилъ еси (IV, 1 к., 8—9 стр.) чергуєть ся з: изгоубити (Яг. 292). — приемлеть (IV, 1 к., 4 стр.) — так маємо у старших текстах; у молодших: възѧти в значіню: *λαβεῖν* (Яґ. 293). — долготерпѣливъı(и) (III, 1 к., 9—10 стр.) (*μακρόθυμος*) є пізнїйшою корректурою старшого: трьпѣливъ (Яг. 297). — токмо (III, 1 к., 11 стр.) — знаходить ся у найстарших текстах; пізнїйше стрічаєть ся також: тъчиѭ (Яґ. 297). — яко (III, 1 к., 17 стр., III об., 1 к., 14 стр., 2 к., 22—23 стр.) звучить часом по словацьки: акъı (Яг. 298).

4) Слова, переложені з грецького, котрі в ріжних цер.-слав. текстах передають ся ріжними виразами, відповідно до того, чи текст старший, чи молодший:

нѣизло(в)ивъıи (III, 1 к., 8 стр.) або: безълобивъ є пізнїйшою зміною в перекладі грецького: *ἀνεξίκακος* (Яг. 325). — глѧ (III, 1 к., 1 стр.); глахъ (IV, 1 к., 1 стр.) супроти: ре (III, 1 к.,

24 стр.); рекшаг(о) (III, 2 к., 20 стр.). = (п)ризъıвають (III, 1 к., 6 стр., 14—15 стр.) — глашати і зъвати міняють ся вже у найстарших текстах (Яґ. 335). — година (III об., 1 к., 13 стр.); годинъı (III об., 1 к., 19 стр.) — так мають найстарші тексти супроти пізнійшого: часъ (Яґ. 336). — горе (III об, 2 к, 15, 21 стр.) (*οὐαί*) супроти пізнійшого: лютѣ (Яґ. 336). — грѧдоущіаго (III, 1 к, 18 стр.); грѧдъıи (III, 1 к., 20 стр.) — в значіню: *ἔρχομαι* бачимо се слово в найстарших текстах супроти пізнійшого: идѫ (Яґ. 337, 436), але: приидеть (III об., 1 к., 16 стр.); ѿиди (IV, 1 к., 3 стр.) — дверь (IV, 1 к., 5-6 стр.) — plural. двьри міняєть ся у найстарших текстах із: врата (Яґ. 339). — дерзаи (III, 2 к., 16 стр.) — у найстарших текстах (Яґ. 342). — идеже (III об., 1 к., 3 стр., IV, 1 к., 22 стр.) і: имже (III об., 1 к., 20 стр.). Перший вислів стрічаєть ся у найстарших текстах; другий у значіню: *ἐπειδή* у молодших (Яґ. 348—9). — ближнаго (IV, 1 к., 16 стр.) — пізнійший вислів замість найстаршого: искрьнии (Яґ. 351). — по истинѣ (IV об., 1 к., 18, 20 стр.) — пізнійше на паннонськім ґрунті стрічаєть ся замість сього вислову деколи: рѣснота (Яґ. 352). — внинти (IV, 1 к., 10, 22 стр.) супроти найстаршого: вълѣзѫ (Яґ. 360). — врѣмѧ (IV об., 2 к., 24 стр.) в значіню: *καιρός* — старший вислів є: лѣто (Яґ. 361). — развергуть сѧ книги (III об., 1 к, 7-8 стр.) замість звичайного: отъкрѣсти (Яґ. 375). — погоубилъ ѥси (IV, 1 к., 8—9 стр.) в значіню: *διαφθείρω* у найстарших текстах (Яґ. 379). — послѣднии (III, 2 к., 9 стр.) (*ἔσχατος*) — звичайний вислів, заступлений пізнійше болгаризмом: сетьнъ (Яґ. 382). — ради (IV об., 2 к., 9 стр.) (*διά, ἕνεκεν*). — одежю (IV, 1 к., 13 стр.) — пізнійший вислів (Яґ. 392). — ниць (III, 1 к., 17 стр.) міняєть ся з: оукогъ (Яґ. 408). — въстрашаи сѧ (III, 2 к., 14 стр.) міняєть ся з: оубоıати сѧ (Яґ. 411). — тѣснаıа (IV, 1 к., 5 стр.) міняєть ся з: ѫзъкъ (Яґ. 421). — скровища (III об., 2 к., 9 стр.) — старший вислів (Яґ. 430).

Із того огляду бачимо, що в наших листках (у всїх чотирох) подибують ся з часта вислови, які знаходимо у найстарших цер.-слав. памятниках. Але побіч них є й слова рішучо новійшого походженя, хоч єще границя не може бути поведена в сьому напрямі надто далеко. Наш памятник єще не дуже віддалив ся від мови найстарших цер.-слав. текстів. Порівнуючи наші листки із Македонським глаголицьким листком, бачимо, що мова обох памятників доволї зближена під лексикальним оглядом, бо і в Македонськім листку стрічаємо побіч найстар-

ших висловів (пр. благодѣтьѭ і ин.) також і молодші вислови (пр. великѫѭ, жизнь і ин.). Поґорєлов, а за ним і Вондрак відносять ориґінал тексту Македонського листка до часів болгарського царя Симеона; І. І. Срезневський замічає, що всї відомі йому славянські тексти слів Єфрема Сирина (отже і Македонський листок) належать до одної редакції тексту. Сюди й зачислимо перемиські перґамінові листки — значить, вони належать до громади текстів з часів царя Симеона.

Причинки до української конюґації.

НАПИСАВ *Дмитро Цебушник.*

I.

Зміна мови може бути трояка: 1. позитивна, т. є така, що виступає новий твір; 2. неґативна, як який твір мови затрачуєть ся і 3. середна, коли затрату старого і повстанє нового твору спричиняє один і той самий акт.[1]) Се доторкає головно зміни звука.

Причиною зміни мови є зміна звука і вплив анальоґії. Ріжниця між ними та, що перша має силу як чинник фізіольоґічний, друга, як чинник психольоґічний.[2])

Сила анальоґії дуже велика. Вона зрівнала прим. в нашій деклїнації відміну іменників, що належали первісно до ріжних відмін.

Тут, придержуючи ся поділу Міклосіча, хочу подати, які дієсловні форми, що повстали під впливом анальоґії, знайшов я передовсїм в отсих творах:

1. [М. В. О.] = Марко Вовчок: Народні оповіданя I—III. Львів, 1903.

2. [Пос. Оп.] = Марко Вовчок: Посмертні оповіданя.

3. [Син. кн.] = Василь Стефаник: Синя книжечка. Чернівцї, 1899.

4. [М. сл.] = Василь Стефаник: Моє слово. Львів, 1905.

5. [К. Др. Тр.] = П. Кулїш: Драмована Трильоґія.

6. [К. Р. Дж.] = Кулїш: Ромео та Джулєта.

---

1) H. Paul: Prinzipien der Sprachgeschichte, стор. 32—3.

2) Thumb u. Marbe: Experimentalle Untersuchungen über die psychologischen Grundlagen der sprachl. Analogiebildung.

7. [К. П.] = М. Коцюбинський: Поєдинок.
8. [Ріл.] = Ріленко-Равіта: Мазепа. Львів, 1893.
9. [П. М. Тв.] = П. Мирний: Перша книжка творів. Київ, 1903.
10. [Сод. Заг.] = Зудерман-Загірня: Кінець Содомові.
11. [Жін. Н. Гр.] = Ібзен-Н. Грінченко: Жінка з моря.
12. [Підп.] = Ібзен-Загірня: Підпори громадянства.
13. [Нор.] = Ібзен-Загірня: Нора.
14. [Прим.] = Ібзен-Загірня: Примари.
15. [Кам. Д.] = Г. Хоткевич: Камінна Душа. Чернівції, 1911.
16. [Купч.] = Г. Купчанко: Нѣкоторыя историко-географическія свѣдѣнія о Буковинѣ. Київ, 1875.
17. [Кр. і С.] = Винниченко: Краса і Сила.
18. [В. О.] = Винниченко: Дрібні оповіданя.
19. [К. Н.] = Кобилянська: Ніоба.
20. [Е. З. V.] = Етноґрафічний збірник Наук. Т. у Львові т. V.
21. [Е. З. VI.] = Етноґрафічний збірник Наук. Т. у Львові т. VI.
22. [Е. З. VII.] = Етноґрафічний збірник Наук. Т. у Львові т. VII.
23. [Е. З. XVII] = Етноґрафічний збірник Наук. Т. у Львові т. XVII.
24. [К. П. Е.] А. Кримський: Повісти і ескізи.

Инші використані писаня зазначені прозорими скороченями.

II.

I кляса:

1. Infinitivus. Анальоґічно до дієслів *нести, плести* приняли в inf. *с: гребсти, клясти, плисти, — пясти, гнисти*... „Бо як умру, гнисти буду“. Купч. 269.

На основі praes. увійшло *н* в inf. у: *тнути (тну)*.

Набірають духу, щоб ще голоснійше утнуть. К. С. 371.

До *ляжу* є inf. анальоґ. *лячи* замість історичного *лечи* (црксл. **лєшти**).

Деякі дієслова I кляси мають infinitivus утворений із praeteritum:

	лягти,	*бігти,*	*текти,*	*сікти,*	*пекти,*
або	*лячи,*	*бічи,*	*течи,*	*січи,*	*печи,*
або	*лягчи,*	*бігчи*	—	—	—

Прим. Без мамки би пізно л я г ч и,
Раненько би встати. Купч. 243.

2. Partic. praet. act. II. У формах: *мнув, пнув* (Mikl. Vgl. Gr. 275) *ну* увійшло із теперішности: Думки їх напружено п н у л и с ь. (В. О. 15).

3. Partic. praet. pass. Анальоґічно до *сіяний, тачаний* утворено *несяний, печаний* (Тимч. Грам. 133).

4. Praesens. *Бігти* творить теперішність після III_2 кл. — *біжу, -иш.*

Теперішність до *звити, надїти, стати, стріти* — утворена після II кл. *звину* (Стоцк. Грам. § 104), *надїну* (Е. З. VI. 265), *стану* (ibid.), *стріну.*

жити має 3 pl. *жиють* [Е. З. XVII. 223] або *живуть* (М. В. О. І. 22).

бути, був зам. *бити, бив* [побит, небилиця] утворене по анальоґії до *буду* (Стоц. Грам. § 37_7).

Анальоґічно до *хвалять* повстало *виростя(ть)*: „як в и р о с т я дочки“ (Купч. 157).

Дути має praes. *дую, -єш* або істор. *дму, -меш:* Чому, коню, води не пєш, лиш на воду дуєш? (Е. З. XVII. 133).

Пізнати має praes. анальоґічно до *дам* — отже *пізнам, -ш, -сть* (Стоцк. Грам. § 217).

дру, -еш має inf. *дерти* або *драти.* Від *драти* утворено й praes. *драю, -єш:*

На горішних вечерницях дївчати сьпівают,
На долїшних вечерницях пси сї в каглу д р а ю т. (Е. З. XVII. 160).

Анальоґічно до *можеш, печеш* — втиснуло ся *ч, ж* і до 1-ої ос. одн. тай до 3-ої ос. мн.:

можу — можуть, печу — печуть, ляжу — ляжуть, сїчу — сїчуть, стрижу — стрижуть, течу — течуть, стережу — стережуть, товчу — товчуть, бережу — бережуть.

В инших славянських мовах такої переміни нї слїду.

Imperativ-них анальоґічних форм не наводжу, бо вони вже стали лїтературними. Се відносить ся до дієслів III_2 і IV кляси, що затратили свої історичні imperativ-ні форми, а приняли анальоґічні до других кляс; не *терпим,* а *терпім,* не *хвалим,* а *хвалїм.*

5. Partic. praes. act. Відповідно до анальоґічних форм 1 sg. і 3 pl. уживаєть ся *можучи*: Не м о ж у ч и бути ґенїєм (Сод. Заг. 10.).

II кляса.

1. Partic. praes. pass. Анальоґічно до форм, як *надутий*, повстали форми *двигнутий*, *витягнутий:* Она стиснула витягнуту руку [Ріл. 50], *напнута:* Голова напнута шаллю [Прим. 64].

Анальоґічно до *загнаний* утворено *одягняний* (Тимч. 133).

III кляса.

1. Partic. praet. pass. Анальоґічно до partic. на *-аний* утворено форму: *засиджаний* (Тим. 133).

2. Praesens. Анальоґічно до *терплю* повстали форми: *тремтю:* Боже, як тремтю [Сод. Заг. 87], *ненавидю:* ненавидю обіцянки [Підп. 96].

пригледють: Там краще від тебе пригледють [М. В. О. I. 62].

Після V *-jo*, *-je* кл. творять praesens: *тупоче*, *бурмоче*, *муркоче*, *воркоче*, *хоче*, *шваркоче* (Е. З. XVII. 99), *булькоче:* Тече вода з під города, по річці булькоче — *грюкоче* [К. С. 268], *сокоче* (Кроп. Тв. 2 т. 45), *мигоче* [Чай. Каз. 46]: Серед скелї мов з каміня світ якийсь мигоче — *кигиче* [М. В. О. I. 63]: Так жалісно, як пташеняточко кигиче.

Сї дієслова і своїми infinitiv-ними формами можуть належати до V-ої кляси, отже: *бурмотати*, *муркотати* і т. д.

В формі *змовче* (М. П. Т. 62) пропущене властиво закінчене *-ть*, а *-и* вирівнало ся з закінченем *-е* инших кляс, котре, будучи без наголосу, однаково звучить як *-и*. Так само *держе:* (К. Др. Тр. 2, М. П. Т. 28, 83), *мусе* (К. Др. Тр. 92).

Деякі знов творять praes. після I-ої кляси: *реве:* Реве та стогне Дніпр широкий (Шевч. Прич.), *гуде:* а машина гуде [Посл. Оп. 2, Кр. і С. 269], *хропе* [М. П. 66., Кроп. Тв. 2 т. 130. Камян. Душ. 156]: Тільки Микита Іванович хропе, *паше:* А з гущавини паше на тебе холодком [М. В. О. 121].

I в 3-ій ос. мн. находимо анальоґічні форми:

кричуть [Ріл. 44]: Сегодня кричуть сего, завтра того.

схочуть [Сод. Заг. 5, Підп. 83]: Як пан доктор схочуть.

шепочуть [Підп. 40]: Дивлять ся на їх, шепочуть (шепотати).

належуть [Підп. 40]: — вони належуть до найпершої в городї семї.

одержуть [Підп. 70]: тодї всї одержуть своє.

джергочуть [М. В. І. 5]: Джергочуть коло мене.

гримлють [Слов. о п. Іг. вид. Макс.]: гримлють сабли о шеломи (гримати).

хропуть [М. П. 27]: всї сплять, аж хропуть.

сокочуть [Кроп. Тв. 2 т. 45].

гудуть [М. В. О. 8. 28]: та гудуть пчоли понад пахучою гречкою.

цокочуть [М. В. О. І. 64]: гуляють та цокочуть, як ті сороки (цокотати).

видють [Кам. Душ. 267][1]): видють хлопцї, що біда.

3. Partic. praes. act. Анальоґічно до І кляси творять сей partic.:

стоючий [Ріл. 69, 70, Кам. Душ. 282, Сод. Заг. 7, 51, 70, 104]: Стоючу перед нею, рішену Мотрю она трички перехрестила.

смотрючи [Ріл. 144]: Сказала смотрючи в піч.

скрипучи [Ріл. 195]: Скрипучи скаржить ся на тебе.

лежучий [Ріл. 197, Кам. Душ. 151].

держучи [Нор. 7]: Зазирає в хату, держучи перо в руцї.

дзвенючи [Кам. Душ. 147, 271]: Дзвенючи топірцями похоронну пісню.

боючи ся [Кам. Душ. 157, 253]: боючи ся кождого уважнійшого погляду.

Анальоґічно до теперішности *тремтю, сидю* утворено:

тремтючи [Сод. Заг. 50, Нор. 96, Кам. Душ. 148]: вона тремтючи, схиляєть ся йому на руки.

сидючи [Кам. Душ. 273, Сод. Заг. 89, М. В. О. І. 111, К. Др. Тр. 44]: сидючи і говорючи такі надзвичайні речі.

летючи [Жінк. Н. Гр. 50, Кам. Душ. 153, 170]: як хмара летючи небом.

гремлючи [Кам. Душ. 165]: гремлючи ланцухом.

скриплючи [Кам. Душ. 159]: скриплючи — а не знала чому.

горіти має pt. praes. act. *горючий*.

IV кляса.

1. Part. praet. pass. Анальоґічно до partic. на *-аний* подибуєть ся форми:

---

[1]) Г. Хоткевич, як пише від себе, то уживає і лїтературних і анальоґічних форм. Прим.: Кам. Душ. гонять 333, відганяв 340, дивляться 341, зашумлять 343, — анальоґ. поводючи 333, шелестючи 333, спішучи 342, хотят 150

премусяний [Купч. 235, 236]: Премусяний слюб брала.
пряжаний, робляний, прошаний, біляний, ношаний (Тимч. 133).

2. Praesens. Анальоґічно до дієслів І-ої кл. творять praesens

3 sg.: *любе* [К. Др. Тр. 131]: Уся голота, що не любе плуга.

розваже [К. Др. Тр. 39]: Нехай козак себе розваже.

просе [К. Др. Тр. 11, М. П. т. 84, 87]: Мене очима просе.

бороне [К. Др. Тр. 38].

воде: [К. Др. Тр. 39, Кроп. Тв. 2 т. 214, М. П. Т. 38]: по трохи переводе на веселїщу,

праве [К. Др. Тр. 43],

робе [К. Др. Тр. 56]: Там жіноцтво, як ти, Насте, робе.

корме [К. Др. Тр. 43]: Ложкою корме, а стеблом очи поре.

чине [К. Др. Тр. 36]: За християньство воює, а там не чине.

стеле [К. Др. Тр. 20, Пос. Оп. 49): Над байраком, де їздять, стеле ся дим.

заломе [К. Др. Тр. 113]: Руки заломе.

ходе [К. Др. Тр. 15, М. П. т. 80, 83, Чаїч. Казки 110, 124, 128]: знаходе там свою втїху.

говоре [К. Др. Тр. 109]: Гаразд говоре.

хиле [К. Др. Тр. 225]: До козацької справи хиле.

світе [К. Др. Тр. 118],

тяме [К. Др. Тр. 227]: козак і сам себе не тяме.

косе [К. Др. Тр. 116]: мов косою косе з них верхи.

вдаре [К. Др. Тр. 102]: хіба, що вдаре військо.

гоне [К. Др. Тр. 109]: І гоне з хмар всесвітнього врага.

уче [К. Др. Тр. 111]: Вона сама нас уче.

злїче [К. Др. Тр. 121]: Сам уже своїх не злїче літ.

появе [К. Др. Тр. 140]: Ще появе себе серед мещан.

прославе [К. Др. Тр. 140]: І славою найвищою прославе свій вік.

загороде [К. Др. Тр. 242],

зваре [К. Др. Тр. 232],

пале [К. Др. Тр. 302],

муте [К. Др. Тр. 217],

носе [К. Др. Тр. 13, Кроп. Тв. 2 т. 156, М. П. т. 85],

відплате [К. Др. Тр. 14, М. П. т. 83],

зашкоде [К. Др. Тр. 22],

наплоде [К. Др. Тр. 22],

замове [М. П. т. 63]: а за тебе добре слово замове.

доложе [М. П. т. 65],

послуже [М. П. т. 65],

побаче [М. П. т. 65, 10, 84],
спроваде [М. П. т. 95],
тороче [Кроп. Тв. 2 т. 44, 45]: Що він їй там тороче?
лове [Кроп. Тв. 2 т. 214],
броде [Кроп. Тв. 2 т. 214].

3 pl.: *скаржуть ся* [Ріл. 195]: Скрипучи скаржуть ся на тебе.
роблють [Сод. Заг. 21, 87, Нор. 21, 43, 64, Кам. Душ. 215]: Ну і всї тільки роблють, що панькають ся.
тїшуть ся [Сод. Заг. 28]: — а того, чим тїшуть ся в хатї.
молють ся [Сод. Заг. 34]: Ту всї за його молють ся.
люблють [Сод. Заг. 43, Нор. 46]: Такого генія завсїгди люблять женщини.
говорють [Сод. Заг. 70]: у всїх останнїх сценах говорють умисне тихо.
побачуть [Сод. Заг. 71, Підп. 67, М. П. т. 25]: мене сьогоднї... як побачуть то почнуть...
курють [Сод. Заг. 75]: порозлягали ся на ліжках і курють.
дурють [Сод. Заг. 94]: Я все бачила чоловіків, що дурють жінок.
личуть [Підп. 56]: Вони нам не личуть.
бавлють ся [Нор. 43]: бавлють ся біднята.
виясьнюють [Нор. 75]: Хай нарештї вони вижнють усе одне одному.
цїкавлють ся [Прим. 18]: дуже цїкавлють ся захистом.
счеплють ся [М. В. О. І. 68]: Счеплють ся руками і мене вхоплять ся.
затровют [Кам. Душ. 293]: Таж мене псами затровют.
зробют [Кам. Душ. 323]: Тай ни зробют ми трумночки.
зложут [Кам. Душ. 323]: Ни зложут пишно на лаві.

Анальоґічно до *хвалю, чиню,* утворено:

I sg.: *виїздю* [Жін. 62]: Яж виїздю через місяць.
поводюсь: [Сод. Заг. 13]: Мабуть не так не поводюсь.
сердю ся [Сод. Заг. 80]: наче сердю ся.
пустю [Син. кн. 11]: з ними пустю.
вірідю [Син. кн. 16]: Я тебе разом з сонцем вірідю.
платю [Син. кн. 32, М. сл. 37, 176]: Я платю, а ти давай.
радю [Син. кн. 33]: Але радю тобі, щире тобі наказую.
допросю [Син. кн. 35, 70, М. сл. 164]: допросю си сего у Бога.
стратю [Син. кн. 79]: Маю в Бозї надію, що ще весни не стратю.

3 pl.: *вносють* [Сод. Заг. 17, 85]: І бачу туди вносють чудову мебель.

ходють [Сод. Заг. 22, 80, 82, 102, 59, 64, Нор. 29, 70]: ходють пльотки дурні.

переводють ся [Сод. Заг. 54],

крутють [Сод. Заг. 76]: щось крутють із Кітті.

мостють [Сод. Заг. 85]: Немов дві розумні пташини, що мостють гніздо на верховині.

засудють [Нор. 37]: То вас засудють, так як закон велить.

просють ся [Нор. 42, М. В. О. І. 32]: Дітки так любязно просють ся до мамусї.

пустють [Нор. 67]: Чи пустють вже нарештї чоловіка?

возють [В. Пос. оп. 64].

Лучають ся (на Буковинї) форми 3 pl. без закінченя:

кося [Купч. 249]: косарі кося, косарі кося, вітрець повіває...

любъя [Купч. 252]: Де се двоє вірно любъя, велика неволя.

3. Partic. praes. act. Під впливом 1 sg. і анальоґії до дієслів инших кляс повстали форми:

увіходючи [Сод. Заг. 15, Кам. Душ. 201, К. Др. Тр. 67]: Увіходючи жартовливо махає хусточкою.

злазючи [Сод. Заг. 57]: Злазючи з стільця стає.

зводючи [Сод. Заг. 61, 103, Нор. 52]: Не зводючи очей.

доводючи [К. Др. Тр. 49],

просючи [Кам. Душ. 138, 315]: просючи приказано.

крутючи ся [Кам. Душа 169]: крутючи ся в шаленнім колї.

сердючи ся [Кам. Душ. 303, Нор. 80],

уносючи [Кам. Душ. 309],

говорючи [Сод. Заг. 89, Кам. Душ. 296]: Сидючи і говорючи такі надзвичайні речі.

дивлючи ся [Нор. 9, 56, М. В. О. І. 135, Кам. Душ. 177, 188, 238, 320].

роблючи [Нор. 80]: вільно роблючи рукою оттакий рух.

хвалючи [Прим. 12]: не хвалючи себе, скажу.

соромлючись [Прим. 30],

стелючи [Чайч. опов. 168]: Нічого не стелючи, а в голову колодку кладе.

товплючи ся [Кам. Д. 138],

искрючи [Кам. Д. 144],

валючи [Кам. Д. 169]: валючи гнилі пнї.

творючи [Кам. Д. 179],
сварючи ся [Кам. Д. 192],
дроблючи ся [Кам. Д. 253]: — і дроблючи ся ще більше.
боронючи [Кам. Д. 265, К. Др. Тр. 6],
тямлючи [Кам. Д. 276]: Мало тямлючи, куди йде.
ронючи [Кам. Д. 297],
пінючи ся [Кам. Д. 303],
кваплючи ся [Кам. Д. 303],
ловлючи [Кам. Д. 305]: ловлючи ухом.

V кляса.

1. Partic. praet. pass. У дієслів V кляси сей partic. найчастійше кінчить ся на *-нъ, діланий, сіяний,* але подибуєть ся і закінчене *-тъ.*

починатий [Підп. 4]: Є й зовсім ще не починате.

2. Praesens. Після дієслів I кл. утворено:

повзе [К. Др. Тр. 36]: Повзе вона й через царські пороги.

Після IV кляси повстали (на Буковині) форми:

пишит [Купч. 285]: Пишит дівчинонька.

завяжя [Купч. 235]: коли мою білу руку, я (зн. та) с тобов завяжя.

До: *здйбати — здйблю, -биш, -бить,*

а з рота сипить іскрами, мов огненним дощем.

свистати — свистиш [Кр. П. Е. 42].

сплють [М. сл. 18]: — бо є такі, що по соломі сплют.

До *міняти* praes. ужив. *міню* [Купч. 300]:

Та ввійшов я до коршмочки,
Сороківця міню.

Що *міню* є praes. до *міняти*, а не до *мінити,* вказує зміст низше зацитованої пісні:

Та ввійшов я до коршмочки,
Сороківця міню,
Одна вітти, друга вітти,
„Що робеш лекгиню“?
Та як же я тай перестав
Грошики міняти,
Зачали ня молодиці
Вже й не пізнавати. [Купч. 300].

Деякі дієслова V мають praesens рівночасно після ріжних відділів тої кляси.

До infinitiv-а *дрімати* є praesens *дрімаю* V_1, *дрімлю* V_2;

скакати — скачеш, скачиш: Будд. Р. гл. 22; *скакаєш;*

глодати — глоджу, глодаю;

колибати — колиблю, колибаю;

ламати — ламлю: З. VII. Скрикує і руки ламле; *ламаю;*

надйбати — надиблеш [Руськ. письм. VI_4 28]; *надибаєш* [М. П. О. 87]: Другого такого у цілісенькому світу не надйбаєш;

клепати — клеплю: як нам коси потупіють, поклеплем клепцем; *клепаю;*

мазати — мажу, мазаю;

дихати — дишу [М. В. О. І. 55]: не оддишеш ся, *дихаю* [Е. З. XVII. 134]: Як в грудех їх здусило, тай не віддихають;

стругати — стружу, стругаю;

капати — каплю [М. В. О. І. 21]: із стріх вода капле; *капаю;*

метати — мечу, метаю;

вигравати — виграю, виграваю: Вівчар на сопілці тужно виграває;

плавати — плавле [Е. З. XVII. 55]: Ой втонула Василина, лиш хусточка плавле; *плаває;*

мекати — мече, мекає.

3. Imperativ. До *свистати* виписав я imperativ *свистай* з Руськ. письм. III. 102. Не свистай, бо забєш.

4. Partic. praes. activ. По анальоґії *дрімлючі* [Кам. Д. 168]: дрімлючі величезні брили;

ломлючи [Кам. Д. 169]: ломлючи храбуст. Подибуєм сьпівучий.

VI кляса.

1. Infinitivus. Від анальоґічної форми *носю* утворено:

доносювати [Син. кн. 10]: Жидам води доносювати.

струсює: струсює пил з одежі [Сод. Заг. 24, Підп. 43).

2. Partic. praet. act. Так само:

повідносювала [Син. кн. 75]: Я повідносювала гроші по ворожках.

3. Praesens. Дорогою анальоґії до дієслів IV кл. повстало:

машеруя [Купч. 284]: Машеруя жовнярики, бо їм маршок припав.

мандруя [Купч. 145]: Мандруя нічку, мандруя другу.

Дієслова без презентичного наростка.

Повісти має 2 sg. *повіш.*

Дати творить imperativ. *дай, дайте* від пня inf., а в 2 sg. теперішности уживаєть ся або *дась* або з подвійним закінченєм *дасиш:* Як дась тисячу ринських, то поховаю, а як не дасиш, то спроваджу комісію [Е. З. VI. 89].

Їсти має *їш*, або *їсь:* що ти їш [Е. З. VI. 79].

Закінченє.

Вже з того перегляду бачимо, що впливови анальоґії найбільше підлягають дієслова I, III, IV, і V, кляси, а найменьше II, і VI, кляси.

Мова, поки жива, вічно зміняєть ся. Позатрачували ся не лиш поодинокі часи, як: imperfect. aorist. plusquamperfect., затратив ся авґмент, який був в індоевр. мовах і служив для вираженя минувшости[1]), позатрачували ся навіть поодинокі форми і лиш деякі лишили ся, як прим.: ***пожаль*** ся Боже, ***хрань*** Боже, ***бігай***, ***бігайте***, Бог ***вість***, ***зажег***, ***зажегла***, ***верг***.[2])

Вплив анальоґії в українській конюґації без порівнаня меньший, як у деклїнації. Коли-ж зважити, що у великій скількости дієслів уживаєть ся двояких, ба навіть трояких форм, то можна припускати, що анальоґія що-йно починає розпростирати тут свою силу. Форми уживають ся в суміш; котрі з них возьмуть верх, годї наперед сказати.

Куди поплине вплив анальоґії, де з'упинить ся, також годї відповісти, бо, як каже Ґ. Курціюс (G. Curtius[3]), вплив анальоґії всюди можливий, хоч не всюди конечний.

---

[1]) Brugm. Vergl. Gramm. II_2.

[2]) Руськ. грам. § 218.

[3]) Zur Kritik der neuesten Sprachvorschung (1885) 539.

ШЕВЧЕНКОВА ПОЕМА „ІВАН ГУС“.

(Друга частина).*)

Написав ІВАН БРИК.

Ґенеза поеми.

В поемі „Іван Гус“ вийшов Шевченко поза межі історії українського народу і взяв сюжет з історії чеського народу, докладніще — з доби чеської реформації часів Івана Гуса. Сей поетичний епізод являєть ся вельми інтересним для дослідів над розвитком поетичної творчости поета, а ще в більшій мірі — над розвитком, ширшанєм і проясньованєм його ідей.

Поки що нам потрібна відповідь на питанє, чому поет заінтересував ся як раз сею історичною добою і відтворив її поетично?

Не можна сумнівати ся, що доба повна траґічних і високих моментів історії чеського народу явилась для поета з артистичного боку дуже вдячною темою. Вона за сильно вразила ніжну, поетичну душу Шевченка, а тим самим і викликала немалий поетичний інтерес. Та всеж таки значно більшу ролю відіграла тут, на нашу думку, ідейна сторона гуситської доби, яка гармонійно навязувала до тих ідей і думок поета, що пробивають ся вже в його попередніх творах.

Історія Івана Гуса і звязаної з його особою чеської реформації та гуситських воєн — се історія конфліктів релігійних і національних[1]). А в ній вибиваєть ся на перше місце борба проти надужить вищої церковної єрархії та її світської, без-

*) Частина перша в „Записках“ т. CXIX—CXX.

[1]) Се доба горячих чесько-німецьких стирань, особливо в 1384—1390 рр. і пізніще.

глядно еґоїстичної політики, що діймаючо шкодила повазї і святости Христової Церкви, а ще в більшій мірі відбивала ся фатально на взаїмних відносинах поодиноких народів.

Се все питаня, що інтересували поета ще до часу написаня поеми „Іван Гус“; вони находили теж глибокий і щирий відгомін у поемах Шевченка. Вже в поезії „Тарасова ніч“ (Петербург, 1839 р.)[1]) Шевченко, малюючи долю України, що „зажурилась, заплакала як мала дитина“, каже:

„Ніхто її не рятує...
Козачество гине;
Гине слава, батьківщина;
Немає де дітись...
Виростають нехрещені
Козацькиї діти[2]),
Кохаються невінчані;
Без попа ховають;
Запродана Жидам віра,
В церкву не пускають!
Як та галич поле криє,
Ляхи, уніяти
Налітають — нема кому
Порадоньки дати“.

Невесела картина релїґійної нетерпимости і слїпого переслїдуваня, а наслїдок — Наливайко, Павлюга, Тарас Трясило, що беруть ся „віру рятувати“, йдуть „з Поляками биться“, бо Україна „стоптана Ляхами“.

В поемі „Гайдамаки“ (Петербург, 1841 р.) конфедерати

„Руйнували, мордували,
Церквами топили...
А тим часом гайдамаки
Ножі освятили“[3]).

Вони і Жидовин

„Кляли схизмата, розпинали,
Кляли, що нічого вже взять.
А гайдамаки мовчки ждали,
Поки поганці ляжуть спать“[4]).

Кріваві події, які являють ся історичним наслїдком релїґійно-національного засліпленя і гоненя, вражають гуманні почуваня поета:

---

1) Кобзарь, Спб., 1908, ст. 50—51.
2) В поемі „Гайдамаки“ „діти нехрещені ростуть“, стр. 93.
3) Кобзарь, стр. 69.
4) Idem, стр. 95.

„Місяцю мій ясний! З високого неба
Сховайся за гору, бо світу не треба;
Страшно тобі буде, хоч ти й бачив Рось
І Альту і Сену: і там розлилось,
Не знать за-що, крови широкеє море.
А тепер що буде? Сховайся-ж за гори;“[1])

Поет додає від себе поясненє: „Тарасова і Варфоломієва ночі — одна другої варт на стид Римської тіяри[2]).

За польсько-українські крівaві конфлікти поет винить латинське духовенство:

„Старих Славян діти[3])
Впились кровью. А хто винен?
Ксьондзи, єзуіти.

І подає знову в примітці поясненє: „До Унії козаки з Ляхами мирили ся, і якби не єзуіти, то, може-б, і не різали ся. Єзуіт Посевин, легат папський, перший начав унію в Україні[4]).

Перед нами готовий історіософічний світогляд Шевченка. Національна крівава борба на Україні запалена, по думці поета, латинським духовенством, а головно єзуїтами, що тїшили ся могучим впливом на внутрішню полїтику Польщі. Інтересно, що поет вважає латинське духовенство тільки орудієм Риму і за кріваві події — однаково, чи се Тарасова чи Варфоломієва ночі — винить полїтику Риму[5]).

Погляд поета на ролю латинського духовенства в історії України складав ся під впливом таких історичних творів, як „Исторія Руссовъ“, Исторія Малой Россіи Бантиш-Каменського, Історія Маркевича[6]). Думаємо, що не без впливу в тому напрямі були теж живі оповіданя про гайдамацькі події та особиста і близька знайомість з істориком Маркевичем[7]).

---

[1]) Кобзарь, стр. 96—97.

[2]) Idem, стр. 96.

[3]) Idem, стр. 105.

[4]) Той самий погляд, висказаний так само катеґорично стрічаємо теж в поезії „Ляхам“ (1847 р.), Кобзарь, стр. 347 і в поезії „Буває, в неволї иноді згадаю“ (1850 р.), Кобзарь, стр. 506.

[5]) Порівн. погляд Ю. Словацького в поемі „Bieniowski“:
„O! Polsko!... Jesteś córką Boga
I siostrą jesteś ukrzyżowanego —
Ciebie się żadna trucizna nie imie
Krzyż twym papieżem jest — twa zguba
w Rzymie!

[6]) Думаємо, що така гадка автора може бути принята тільки з дуже великими застереженями. За редакцію: *В. Щ.*

[7]) В листї до М. М. Лазаревського з 22/4 1857 р. пише Ш—ко, що з Миколою Маркевичем „ми були колись великі приятелї“ (Основа, Птб. 1862, III. стр. 6).

Погляд Шевченка на ролю латинського духовенства і Риму в історії українсько-польських відносин, погляд, що в ньому пробиваєть ся жаль і осудженє, носить у собі завязки тих самих думок, які вже рішучо, можнаби сказати, з вульканічною силою, розвиті в поемі „Іван Гус". Чеська реформація з виднїючою постатею Гуса найшла в псіхіцї поета сильний відзвук, вона підійшла не тільки під його артистичний смак, але зявила ся чимось дуже близьким і глибоко вразила поета.

Що більше, в історії Гуса і чеської реформації поет бачить події не тільки чеського чи славянського, але вселюдського значіня. Се, в його очах, борба проти „неправди" взагалї, а Гус — вилелїяна в души поета стать борця „за євангеліє правди, за темнії люди".

Ідейний звязок між поемою і творами, а зглядно, думками Шевченка перед і по написаню Гуса очевидний. Се видно теж з автобіоґрафічної повісти „Художник"[1]) та із Записок[2]) поета.

В листї Шевченка до А. М. Маркевича з 22/4. 1857 р. читаємо: „З батьком твоїм, друже мій, ми були колись великі приятелї і стрічали ся з ним не в однїй Качанівцї" (Основа, 1862, Птб. V, стр. 9).

В листї Шевченка до Гр. Ст. Тарновського, Спб., 1842 р. 26/3 читаємо: „Посылаю Вамъ три экземплара: одинъ возьмите собі, другий отдайте Николаю Андреевичу Maestro Маркевичу, третій Виктору Забілі на заочное знакомство" (Основа, Спб. 1862, V, стр. 4.

[1]) „Разверните Вазари и тамъ увидите тоже самое, если не хуже. Я говорю „хуже" потому, что тогда даже политика намѣстниковъ святаго Петра требовала изящной декораціи для ослѣпленія толпы и затмѣнія еретическаго ученія Виклефа и Гуса, уже начинавшаго воспитывать неустрашимаго доминиканца Лютера" (Кіев. Стар. 1887, I, стр. 1).

[2]) Під датою 1857 р., 29 червня виступає Ш—ко „проти інквізиції і страшенного автодафе" (Кобзарь, Львів 1895, III, стр. 34). Вважаємо відповідним пригадати в цїлости се незвичайно інтересне місце в „Записках" Ш—ка: „Сегоднї святкують память двох великих проповідників згоди і любви. В християнському світї велике свято, а у нас ради Христового свята величезнїйше піяцтво. О, святі й великі верховні апостоли! колиб ви відали, як ми зогидили оголошену вами просту прекрасну, святу істину, як ми її перекрутили. Ви віщували лжеучителїв і справдило ся ваше віщування. Вашим іменем так звані „учителї вселенські", немов пяні мужики ті, побили ся на вселенському соборі в Нікеї. Во імя ваше римські попи ворочали кулею земною. Во імя ваше заводили інквізицію і страшенне автодафе! во імя ваше і ми кланяємо ся гидким ідолам суздальським і на вашу шанобу справляємо погані вакханалії. Істина стара: виходить, що повинні-б люди і зрозуміти її. Тим часом, тій істинї, у якої ви були за кумів, ми-

На сїм місцї належить піднести з натиском, що в основі погляду поета на ролю латинського духовенства не лежить нїяка релїґійна нетерпимість, чи фанатизм православного[1]). Доказом сього високолюдяні почуваня поета з нагоди мальованя як найбільш крівавих сцен, а відтак і ся обставина, що Шевченко до офіціяльної Церкви православної відносив ся рівно критично як і до католицької[2]).

Чужбинський у своїх споминах і Куліш в „Історичнім оповіданю" подають нам згідно, що Шевченко старав ся познайомити ся основнїще з історією чеської реформації.

Чи вже тодї носив ся поет з думкою взяти сю добу за сюжет своєї поеми, не знати. В кождім разї увага поета на гуситську добу була звернена, імпульс даний. Деж його шукати? Чи у принагіднім впливі лєктури, чи у внїшнім впливі якихсь осіб? Можливе і одно і друге. Та щоби в доказах не повтаряти ся, на основі фактів, що їх розслїджуємо докладно на иншім місцї, говорячи про жерела поеми, виключаємо з усякою правдоподібністю можливість того, щоби той імпульс найшов поет принагідно, в своїй лєктурі. Лишаєть ся друга можливість, — що заінтересував ся Гусом і рішив ся познайомити ся з його історією блище під впливом якоїсь особи.

Над сим питанєм спинимо ся довше.

В першій частинї нашої працї[3]) мали ми нагоду вказати на кружок людей, що з ними був знайомий Шевченко і які зраджували більший чи менший інтерес для славянського, а спеціяльно чеського відродженя. Ми бачили, як несистема-

---

нає вже 1857 лїтечко... Дивна річ: які тупі люди" (Правда, Львів, 1893, ст. 556).

Лїт 12 по написаню „Івана Гуса" Шевченко свого погляду не змінив, і про ролю вищої церковної єрархії та її рабську державну полїтику не міг писати спокійно.

[1]) Порівнай: „Основи Шевченкових звязків з Поляками", Записки т. CXIX—CXX, ст. 330. За редакцію: *В. Щ.*

[2]) Се виходить із його творів, а М. Драгоманів (Ш—ко У. і С. стр. 49) пише: „В викинутому цензурою місцї з „Воспоминаній о Т. Гр. Шевченкѣ д. А. Козачковського (Кіевскій Телеграфъ 1875 р., ч. 25) сказано було, що Шевченко й хвалив протестантську віру, і не хвалив у православії його покірливости перед начальством і панством. Жаль, що д. Козачковський не говорить, коли казав Шевченко таку думку: чи в 1845—46 рр. чи в 1849". — Думаємо, що в 1845 р., коли подібні питаня його як раз займали.

[3]) Ст. 112—15.

тичне, поверховне і недостаточне було їх познайомленє з сим умовим рухом.

Чиж міг Шевченко найти серед своїх знайомих чоловіка, який би познайомив його основніще з добою чеської реформації? — Ні. Історія тої доби була в Росії в 40-х рр. ще terra incognita, і такою була вона, виймаючи кількох спеціялїстів, і в Чехах. І нічого дивного, бо тоді саме йшла що-йно підготовна жерельна робота на полї чеської історії, з якою мало хто міг познайомити ся в Росії. „Въ Петербургѣ, сколько я знаю, пише 18/6 1838 р. О. Бодянський Погодіну[1]), нѣтъ ни одного человѣка, кто бы получалъ Музейникъ и смогъ бы перевести съ чешскаго: это аксіома". Так характеризує Бодянський кружок петербурських учених і нам мимохіть приходить ся спинити ся знову на особі сього виїмкового Українця, ученого славіста, з яким, як се ми бачили, так тїсно вяжуть ся присвята поеми Шафарикови і основні думки „Посланія".

Вже на кілька років раньше, бо в розправі: „О народной поэзіи славянскихъ племенъ" [Москва 1837 р.,], дає Бодянський на підставі чеської лїтератури Юнґмана теплу характеристику дїла реформації і гуситських воєн: „Чехи отпали отъ Ватикана, ни думавшаго ни гадавшаго о томъ. Они, водимые здравымъ смысломъ, скорѣе прочихъ замѣтили излишество власти, присвоенной Первосвященниками Рима, ея злоупотребленія въ дѣлахъ Вѣры[2]), перешедшія слишкомъ далеко за предѣлы всякой мѣры, ихъ самоуправство, отступленіе отъ чистоты первобытнаго Христіанскаго ученія[2]) и первые изъ Европейцевъ возстали открытымъ образомъ, лицемъ къ лицу, дѣйствуя и словомъ и дѣломъ, противъ недостойныхъ Намѣстниковъ Петра, при своихъ золотыхъ ключахъ только и помышлявшихъ, что о золотѣ[2]), первые произвели противодѣйствіе[2]) въ царствѣ Религіи. Они старались преобразовать (reformare), обновить, воспроизвесть ее въ прежній видъ[2]), искаженый суетностію, и чувственностію Папъ, противупоставляя так. обр. силамъ Запада мощь Востока, натискамъ Романо-Тевтонскихъ племенъ стойкость племенъ Славянскихъ. И напрасно вѣчный Градъ гремѣлъ своими громами, напрасно онъ металъ свои огненные перуны, грозилъ и предавалъ анафемѣ, поднималъ всѣ народы и земли, всѣхъ владыкъ

[1]) Письма къ Погодину, op. cit. ст. 59. Порівн. ще лист Ганки до Бодянського з 24/8 1841 р. (Чтенія 1887, II), моя студія ч. I, ст. 112.

[2]) Підчеркнено мною.

и сильныхъ Запада ополченіемъ, гналъ толпы крестоносцевъ (Пій II-й, Павелъ II-й и др.). Чехи не испугались, шли весело на явную смерть, какъ на пиръ, и предводимые своими грдинями (Жижкой... и др.) удивили всю Европу мужествомъ..."[1])

Бодянський не перестає цікавити ся добою Гуса і підчас своїх наукових студій в славянських землях. Із його кореспонденції бачимо, що він слідить за всякими новими матеріялами і стараєть ся їх придбати, поставивши собі очевидно ціль, перестудіювати сю добу як найосновнїще, на скільки лиш позволяв на се тодїшний стан наукових дослідів на сїм полї.

В листї з Праги 1 січня н. ст. 1838 р.[2]) подає Бодянський Поґодіну відпис із листу Паляцького з Риму: „Въ Венеціи, въ библіотекѣ св. Марка попался мнѣ до сихъ поръ неизвѣстный: „Tractatus de longaevo schismate", 1421 и 1422 г. писанный, въ которомъ находятся извѣстія о первыхъ годахъ Гусситскихъ войнъ".

В Празї просить Б. Ганку:[3]) „а) Дать кому-либо списать для меня Сербскую повѣсть объ Александрѣ Македонскомъ... б) Списать жизнеописанія Жижки, Гуса, Іеронима[4]) и т. д., что все напечатанное находится переплетеннымъ въ одну книжку, в) Habernfeld.[5]) Bellum bohemicum Lugd. Batav. 1645" (Прага, 10 марта 1842 р.).

Той самий інтерес замічаємо у Бодянського і після його повороту в Росію. З Москви 3-го грудня 1843 р. пише він Ганцї лист,[6]) в якому просить замовити для нього, між иншими, твори, що відносять ся до Гуса і гуситських воєн: ....„Одного только прошу Васъ: именно нельзя-ли будетъ Вамъ пріобрѣсть для меня, между прочимъ, слѣдующихъ сочиненій... е) Beckler's Chronik von Bohemia;[7]) Boreg's Böhmische Chronica;[8])

[1]) Op. cit., стр. 59—60.

[2]) Письма къ Погодину op. cit. ст. 11 і ЖМНПр. 1838, XIX, ст. 202—5.

[3]) Письма къ Вячеславу Ганкѣ. В. А. Францевъ, Варшава 1905, ст. 109.

[4]) Підчеркнено мною.

[5]) Habernfeld Andreas, Bellum Bohemicum. Ab anno 1617, Lugduni Batarorum, 1625. В роцї виданя очевидно похибка Б—го.

[6]) Письма къ В. Ганкѣ, op. cit. ст. 119—121.

[7]) Beckler Peter, a) Chronicon Bohemiae... Hof im Voigtland 1694 i Frankfurt a. M. 1695, під заг. Historiae Hovoreae pars I... Hof im Voigtland 1694. (Čeněk Zíbrt: Bibliografie české historie I, ст. 380, ч. 11272).

[8]) Boregh Martinus Vratislaviensis, Behmische Chronica, Wittenberg 1857 (Čeněk Zíbrt., op. cit. II).

Zawieta's Krönung d. Mathias König v. Ungarn[1]) etc.; ж) Cochlaei.[2]) Historia de bello Hussitico; Lenfant.[3]) Histoire sur la belle (sic!) des Husites etc.; Balbini.[4]) Miscellanea: Єго же. Historia de ducibus ae regibus Bohemiae;... „Бажані твори виписав Бодянський із катальоґа книг Клям-Мартінца, виданого пражським антикварем Wahl-ом.

В тому самому листї[5]) понаглює Бодянський свою давнїйшу просьбу: „...И, наконецъ, прикажите кому-либо списать для меня, коли ужъ нельзя имѣть печатаннаго, Габернфельда, ровно какъ жизнь Жижки, Гуса̀, Іеронима, на чешскомъ, видѣнныя мною у Васъ и, помнится, обѣщанныя въ спискѣ".

Для доповненя образу занять Бодянського Гусом додам, що в листї[6]) з Москви дня 23 червня 1847 р. він пише Ганцї: „Єще просилъ бы я Васъ покорнѣйше нельзя ли Вамъ заставить кого-либо на мой счетъ списать сочиненіе Вавржинца зъ Бржезова[7]) о Гуситской войнѣ, отрывки коего помѣщены были въ Музейникѣ? — Оно вѣдь недавно открыто и, сколько сужу по объявленному, чрезвычайно важно". Та сама просьба повторена в листї до Ганки з 4/X 1847 р.[8])

На основі сих відомостий констатуємо, що Бодянський заняв ся гуситською добою дуже серіозно і під сим зглядом був ще в 40-их роках єдиним ученим

---

[1]) Závěta z Závětic Jiřík. Knížat a Králůw Království českého, za kterého času kdy který panoval a kraloval kratičké poznamenání. Příloha spisu: Korunování Matiáše II na království české. L. P. 1611 na Hradě Pražskèm v Starem Městě Pražském 1611 (Čeněk Zíbrt: Bibliografie II).

[2]) Cochlaeus (Dobneck v. Wendelstein) Johannes, Historiae Hussitarum libri duodecim per J. C., canonicum Vratislaviensem, operose collecti ex variis et antiquis, tum Bohemorum, tum aliorum codicibus, antea nunquam excusis. Apud S. Victorem prope Moguntiam, 1549 (Čeněk Zíbrt, op. cit. II, ст. 1106, ч. 13510).

[3]) Lenfant Jaques, Histoire Du concile de Constance, tirée principalement d' Auteurs qui ont assisté au Concile. Tome premier, à Amsterdam 1714, — з картиною Гуса і його смерти. Иншого твору, відносячого ся до Гуса сього автора ш. бібліоґраф не подає. (Č. Zíbrt op. cit. II).

[4]) Balbínus Bohuslav, Miscellanea historica Regni Bohemiae... Decadis I. Liber VII, regalis, seu de ducibus ac regibus Bohemiae. В новім виданю 1735 р.: Historia de ducibus ac regibus Bohemiae (Č. Zíbrt, op. cit. II).

[5]) Письма къ В. Ганкѣ op. cit., ст. 121.

[6]) Ibidem, ст. 136.

[7]) Vavřinec (Laurentius) z Březové, Kronika husitská (Chronica, Historia hussitica) (Č. Zíbrt, op. cit., II).

[8]) Письма къ В. Ганкѣ op. cit. ст. 136.

в Росії. Жаль тільки, що сьогодня ми не можемо знати, які саме матеріяли до історії гуситської доби удало ся Бодянському дістати і якими він міг справді користувати ся. Звісно, яка сумна доля постигла бібліотеку того поважного ученого і першого славіста в Росії.

Важно, що гуситська доба чеської історії була предметом незвичайно інтересних університетських викладів Бодянського,[1]) які припадають на 1844 рік. Науковий інтерес для Гуса і його доби осягнув тоді найвищий степень. Довголітнє збиранє матеріялів і совісні студії дали Бодянському змогу викладати про Гуса з університетської катедри. На той самий час, бо на 1844 р. зимою і на близький йому 1845 р. припадають поїздки Шевченка в Москву і його особисті відвідини у Бодянського.

В першій частинї нашої студії[2]) мали ми нагоду вказати на відносини між Шевченком і Бодянським і показати, якого рода були сї відвідини. Між обома великими Українцями велись тодї розмови далеко не без впливу на творчість і світогляд поета. Ми знаємо, що приятельська розмова сходила і на твори поета, передовсім „Гайдамаки“ і „Никита Гайдай“ і на історію та побут Славян. Тодїж силою історичної анальоґії не міг не згадати Бодянський і чеської реформації і Гуса, тим більше, що се живо тодї його займало і було предметом його викладів, в яких одушевлено хвалив Гуса.

Коли Шевченко міг, розумієть ся, дуже поверховно знати дещо про ґуситську добу із студії Бодянського „О народной поэзіи славянскихъ племенъ“, то докладнїщу характеристику Гуса і чеської братської борби і то характеристику повну питомої Бодянському щирости і одушевленя міг почути тільки з уст того ученого. Полишаючи на разї на боцї питанє, чи Бодянський не піддав тодїж поетови прямо думки ту добу поетично оспівати, твердимо, що нїхто инший тільки Бодянський міг кинути в душу поета живу іскру заінтересованя Гусом. Іскра впала на пригідний ідейний світогляд поета і не диво, що розгоріла ся відтак могутньою поемою.

[1]) Александръ Кочубинскій: Осипъ Максимовичь Бодянскій, Одесса 1892, ст. 302. Гавлїчек пише Запови 30/IV 1844 р.: Přál bych Vám slyšet Bod'ansk. přednášet českou historii: ještě jsem nikdy neslyšel veřejně ex cathedra chválit Husa jako zde“ (L. Quis: Korrespondence Karla Havlíčka. V Praze 1903, лист ст. 125—138.

[2]) ст. 117—120.

Жерела поеми.

Перед нами два доволї суперечні свідоцтва знайомих з Шевченком людий про жерела, з яких, буцїм то, черпав він відомости про Гуса і його добу.

А. Чужбинський[1]) передає: „Шевченко разсказывалъ мнѣ, что прочелъ всѣ источники о гусситахъ и эпохѣ имъ предшествовавшей, какіе только можно было достать, а чтобы не надѣлать промаховъ противъ народности — не оставлялъ въ покоѣ ни одного Чеха, встрѣчавшагося въ Кіевѣ и другихъ мѣстахъ, у которыхъ распрашивалъ топографическія і этнографическія подробности“.

У Кулїша[2]) читаємо: „Розмовляв Шевченко широко про свою поему „Іван Гус“, почитуючи гарною дикцією своєю деякі місця і жалкував, що писавши не споміг ся проштудирувати гаразд усїх обставин часу і самої особи чеського пророка германської реформацїї“.

Після одного свідоцтва Шевченко прочитав усї жерела о гуситах і добі перед ними, які тільки можна було дістати, а навіть інформував ся у всяких стрічних Чехів, щоби остерегти ся перед похибками. Після другого свідоцтва поет жалкував, що не зміг вистудіювати гаразд чеської реформацїї.

Суперечність очевидна. Щоби дати відповідь на се, за котрим із тих свідоцтв більша пайка правди, а радше правдоподібности, треба розглянути, що могло бути тодї про Гуса і його добу поетови доступне, а як і могло бути, то чи міг поет тим користувати ся.

Завдяки знаменитій бібліоґрафії чеської історії проф. Ченка Зібрта[3]) ми маємо змогу прослїдити, що історичні твори, а радше матеріяли про Гуса і його добу до 1845 р. писані тільки в мовах латинській, чеській, німецькій, французькій і анґлїйській.

Кромі сього значна частина тих матеріялів являлась бібліоґрафічною рідкістю, а проби їх виданя у біжучих видавництвах стрічали тодї великі і непоборимі перешкоди. На сї трудности звертав увагу Шафарик в листах до Поґодіна з 6/I і 25/I 1857 р.[4])

---

1) Воспоминанія о Т. Г. Шевченкѣ, Спб. 1861, ст. 13.

2) Історичне оповіданє, op. cit. ст. 391.

3) Bibliografie české historie, т. I, II, III.

4) „Prof. Wocel hat mir erklärt: er habe nur eine Abhandlung über Huss (worin Specimina aus einigen noch unedirten Schriften desselben) geschrieben

Се виходить теж і зі слів Срезневського „Многія изъ произведеній XV і XVI вѣка издать было невозможно; не годились они для печати — одни по рѣзкости выраженій противъ Нѣмцевъ, другіе по антикатолическому направленію. Долго нельзя было печатать даже нравственныхъ сочиненій только потому, что они были произведенія протестантовъ, особенно такихъ какъ Гусъ,[1]) Коменскій и имъ подобные. Многія сочиненія Гуса остаются и до сихъ поръ не напечатанными“.[2])

З огляду на се матеріяли, доторкаючі доби Гуса, являлись мало доступними і для спеціялїстів, тим більше для таких принагідних читачів, як Шевченко. Історія В. Томека[3]) вийшла, правда, в 1843 р., та гуситська доба обговорена там досить поверховно.

Значно більше матеріялу находимо в III-ім томі Історії Паляцького.[4])

Звісно, що Шевченко нї одної із названих мов не знав. Маємо, правда, звістки, що він зачинав вчити ся французької мови,[5]) та скоро залишив се занятє. Сьогодня ми не в силї сказати, як далеко зайшов поет у виученю французької мови, але всеж таки виключаємо з усякою правдоподібністю те, щоби міг користувати ся французькими матеріялами, — так само, як не міг користувати ся нї анґлїйськими, нї німецькими, нї латинськими, нї чеськими.

Шевченко читав і розумів мову українську, російську і польську[6]) і матеріялами в тих мовах міг користувати ся. Якіж матеріяли в тих мовах, відносячі ся до Гуса, могли попасти в руки Шевченка?

---

und sie schon der kais. Akademie in Wien gegeben, die sie ediren will. Ich habe zweimal mit ihm darüber gesprochen, jedoch nichts ausgerichtet. Er sagte mir: er denke gar nicht an eine Herausgabe von Hussens Werken, dies sei unmöglich“ (Письма къ Погодину, op. cit. ст. 411). „Hussen's Werke wird Niemand in Oesterreich herausgeben, oder drucken wollen: wohl aber Werke gegen Huss“. (Письма къ Погодину, op. cit. ст. 415).

1) Підчеркнене мною.

2) Воспоминанія о В. В. Ганкѣ И. И. Срезневскаго, Спб. 1871, ст. 13—14.

3) Tomek W. W. Děje země české. V Praze 1843, російський переклад під редакцією В. Яковлева вийшов в Спб. 1868 р.

4) Geschichte von Böhmen, Prag 1845, бібліоґрафічна оповістка в Č. č. M. 1845, III, ст. 472—81, за місяцї цвітень, май, червень.

5) Пор. „Художникъ“, Кіев. Ст. 1887, II, ст. 215, 217, 221 і „Воспоминанія о Т. Г. Шевченкѣ“ А. Чужбинскаго Спб. 1861, ст. 36.

6) Пор. „Воспоминанія Чужбинскаго, op. cit., ст. 12.

В українській мові таких матеріялів не було ніяких. Не було теж і в польській.[1]) Ряд праць про Гуса і його добу починаєть ся і в російській мові що-йно 1848-м роком.

Початок дав Єлаґін оцінкою Історії Паляцького (Объ исторіи Чехіи Франца Палацкаго 1848). За сим пішла перша праця Евг. Новіков-а, Православіе у Чеховъ (Чтенія въ Общ. Истор. и Древн. Рос., Москва 1848, IX, ст. 1—94), а в 60-х роках і дальших инші студії. Належить зазначити, що всї російські студії аж до розправи Василєва (Ж. М. Н. Пр. 1876) в освітленю причин і розвитку гуситських подій грішать непростимою тенденційністю, підсуваючи чужі тому рухови славянофільські мотиви і стремлїня до православної церкви.[2])

Одиноко так своєю ранньою появою як і повною безтенденційністю стоїть цікава студія С. Палаузова п. з. „Іоаннъ Гусъ и его послѣдователи. Москва 1845, Отеч. Записки ч. 10 і окремою відбиткою. Дозвіл цензури на відбитці: „Москва, Августа 27 дня 1845 года, Цензоръ В. Флеровъ".

Отсе і одиноке жерело, яким Шевченко міг користувати ся.

Доки перейду до обговореня сього питаня, вважаю потрібним посвятити кілька слів думці проф. Фльоринського, який говорячи про жерела поеми Шевченка, пише: „Вѣроятнѣе всего этими источниками были русскія книги, содержавшія общіе обзоры европейской исторіи и между прочимъ, исторію Гуситства".[3])

Ми і не думаємо заперечувати того, що Шевченко міг знати деякі російські книги, що містили загальні огляди европейської історії, та шановний автор не подає, а нам на разї,

---

[1]) Статя в польській мові „Czechy (histor.)", Lwowianin, we Lwowie, 1841, 8, ст. 183—90 для звісної доби без значіня. Так само без значіня розправа П. Дубровського (Dzwon literacki 1847), Chojecki Edmund Czechja i Czechowie, Berlin 1847. Перша книжка про Гуса явилась що йно 1859 р.: Michał Gliszczyński, Hus i Husyci, szkice historyczne podług Palackiego i Sommera, Warszawa 1859.

[2]) Порівн. Dr. J. Kalousek, Časopis Museum českého 1881, ст. 543 і А. Пыпинъ, Панславизмъ, op. cit. ст. 337. Цікаво, що тою самою тенденційністю грішить і найновійша російська лїтература ювилейна в 1914—15 рр., де діяльність Гуса ставить ся у звязок з Кирило-методієвськими традиціями, будьто би зберігшими ся у Чехів до його часу і представляєть ся Гуса якимось православним фільософом, полємізуючим із католицькою церквою. (Порівн. Н. Петровскій, В. Флайшгансъ, Янъ Гусъ, Москва 1916, ст. VIII).

[3]) Славянофильство Т. Г. Шевченка, Унив. Изв. Кіев, 1906, № 8, ст. 3.

неможливо провірити, як і в якім обсягу виложена в них історія чеської реформації. Та се не важне. Опираючись на тім, що перша обширнійша історія про Гуса і його добу вийшла що-йно зпід пера Паляцького в 1845 р. по німецьки, припускаємо, що відомости, які Шевченко міг справді знайти в оглядах всесвітних історій в Росії, були аж надто загальні і скупі. Відтак єще одна увага. В поемі Шевченка „Іван Гус" стрічаємо ся з такими подробицями в характеристиці як особи самого Гуса так і його часу, що вони виходять рішучо поза межі того, що могли дати загальні огляди тодішних всесвітних історій. З огляду на се думка проф. Флоринського виходить тільки здогадом, до того здогадом хибним.

Вертаємо до обговореня питаня про звязок між студією С. Палаузова і поемою Шевченка.

Що до часу, то студія Палаузова появила ся ранійше написаня поеми „Іван Гус". Дата під поемою 1845, 10 X, а студія Палаузова виходить у світ того самого року в „Отеч. Записках" ч. 10, себто за жовтень. Приймаючи, що видаванє книжок „Отеч. Записок" йшло місяцем вперід, дістанемо в часї між появою студії і написанєм поеми ріжницю ледви яких кільканацяти днів. Узгляднюючи дату дозволу цензури на відбитку 27 серпня 1845 р. і приймаючи за можливе, що відбитка появила ся раніще напечатаня цїлої книжки „Отеч. Записок" ч. 10, моглиби ми дістати приблизно один місяць ріжниці в часї.

Знаємо, що Гуса написав Шевченко в селї Маріїнськім на Україні. Правда, що „Отеч. Записки" не були рідкістю на Україні, бо многі поміщичі родини їх виписували,[1]) отже в руки Шевченка могла попасти однаково десята книжка „Отеч. Записок" як і відбитка, але всеж таки з огляду на так незначну ріжницю в часї між появою студії і написанєм поеми, як і з огляду на тодішню утруднену комунікацію, булоб за поспішно і безосновно сказати, що Шевченко студією Палаузова користував ся.

Порівнанє обох творів може при недостачі яких небудь свідоцтв показати нам найпевнїще, чи студія Палаузова була науковим жерелом поеми Шевченка, а коли так, то що-йно тодї будемо старати ся відповісти на питанє, як ся студія могла попасти в руки Шевченка.

Студія Палаузова обіймае 25 сторін малої вісїмки.

---

[1]) Пор. Воспоминанія А. Чужбинскаго op. cit., Спб. 1861, ст. 2.

Студія починаєть ся теплою, сердечною згадкою про Івана Гуса, в якій замітні такі слова: „Въ исторіи ересіарховъ Гусъ занимаетъ одно изъ первыхъ мѣстъ.[1]) Горестное воспоминаніе соединяется съ его именемъ. Раскрывая страницы Исторіи, это имя кровавыми буквами начертано на ея скрижаляхъ; оно напоминаетъ намъ вмѣстѣ и жизнь этого великаго мужа,[1]) какъ называетъ его Лютеръ, полную треволненій, и трагическій конецъ[1]) ея и сильный переворотъ въ западной Церкви имъ произведенный“ (ст. 3).

Шевченко кінчить своє „Посланіє Шафарикові“ такими словами:

„Привітай же в своїй славі
І мою убогу
Лепту-думу немудрую
Про Чеха святого
Великого мученика
Про славного Гуса“...

І бажає: „Щоб усї Славяне стали
Добрими братами
І синами сонця правди
І єретиками
Отакими, як Констанцький
Єретик великий... (ст. 193).

Подібно як Палаузов і Шевченко попереджує свою поему сердечною, не позбавленою й пієтизму згадкою про Гуса, підносячи ті самі моменти, іноді тими-ж словами, що і в Палаузова.

Наступає змальоване сучасних відносин в римській найвищій єрархії, з чого підчеркуємо такі місця: ...„на соборѣ бывшемъ въ Пизѣ двое антипапъ: Григорій XII въ Римѣ наслѣдовавшій Бонифацію IX и Бенедиктъ XIII въ Авиньонѣ были лишены папскаго достоинства“ (ст. 3).

У Шевченка:

„Шепочеть ся Авіньона
З римськими ченцями;
Шепочуть ся антіпапи (ст. 196).

У Палаузова йде далї історія про початок конфлїкту Гуса з Римом, з чого виймаємо таке: „Архіепископъ (с. є пражський Збінко) опираясь на папскую буллу, собралъ сколько могъ экземпляровъ сочиненій Виклефа и торжественно сжегъ ихъ“... І далї „Папа Іоаннъ XXIII, наслѣдовавшій Александру V,

[1]) Підчеркнено мною.

потребовалъ Гуса въ Римъ, но такъ какъ онъ не явился, то объявленъ былъ еретикомъ и вмѣстѣ съ своими послѣдователями отлученъ отъ Церкви (1411).

Между тѣмъ Збинко умеръ. Въ Архіепископы былъ избранъ Альбикъ (Альбрехтъ), который тотчасъ обнародовалъ папскую буллу побуждая Чеховъ, принять участіе въ новомъ крестовомъ походѣ противъ Владислава Короля Неаполитанскаго, находившагося во враждѣ съ Іоанномъ XXIII. Въ силу этой буллы и по распоряженію Архіепископа священники во всей Чехіи стали проповѣдывать походъ и за деньги отпускать грѣхи. Гусъ и Іеронимъ всѣми силами возстали противъ этого похода и отпущенія грѣховъ, и первый изъ нихъ сталъ проповѣдывать, что это противно ученію Христа, христіянъ ополчать противъ христіянъ, и за деньги и кровопролитіе отпускать грѣхи (ст. 5).

В поемі Шевченка папа:

„Людською кровію торгує
І рай у найми оддає.[2])
О, Боже! Суд Твій правий всує,
І всує царствіє Твоє!
Розбійники, людоїди
Правду побороли,[3])
Осміяли Твою славу
І силу і волю!
Люди стогнуть у кайданах,
Немає з ким взятись,

---

[1]) Підчеркнено мною.

[2]) Порівн.: „arcykapłan handlujący odpustami i nabożeństwem“ (Polska Chrvstusowa, op. cit. I, 69). Порівн. ще I, 71, 200. Цікаво, що ті самі думки стрічаємо у Ю. Словацького (Bieniowski). Говорячи о Римі пише:

„Tam legiony zjadliwe robactwa!
Czy będziesz czekać aż twój łańcuch zjedzą
Czy ty rozwiniesz twoje mściwe bractwa,
Czekając na tych, co pod tronem siedzą
I krwią handlują i duszą biedactwa
I sami tylko o swem kłamstwie wiedzą.

[3]) Порівн.: „Nie uczcie się bracia poznawać Chrystusa z opowiadań i postępków tych obłudników i faryzeuszów, którzy się mienią Jego namiestnikami, a nic z Nim spólnego nie mają — którzy nas nauczają że ołtarz jest podporą tronu kłamstwa, nieprawości i największego w świecie rozboju — którzy w Ewanielii szukają usprawiedliwienia dla najzuchwalszych złoczyńców“... (Polska Chrystusowa, op. cit. I, 95). В иншому місці: „Niezbożnicy! wszystko udają za Prawdę, prócz samej“ (I, 166); папа „nie może znieść zgubnego dla siebie światła dziennego Prawdy“ (ibidem I, 23).

Розкуватись — одностайне,
Односердне стати
За євангеліє правди,
За темниї люди[2]) (ст. 194).
. . . .
„Во імя Господа Христа,
За нас розпятого на древі
І всїх апостолів святих,
Петра і Павла особливо,
Ми розрішаємо гріхи
Святою буллою цією“... (ст. 195).
. . . .
„Розбійники, кати в тіарах[3])
Все потопили, все взяли,
Мов у Московії Татари,
І нам сліпим передали
Свої догмати.[4]) Кров, пожари,
Всї зла на світї, войни, чвари,[5])
Пекельних мук безкраїй ряд“... (ст. 196).
. . . .
„Святим положено конклавом:
Хто без святої булли вмер, —
У пекло просто! Хтож заплатить
За буллу в-двоє, — ріж хоч брата
Окроме папи і ченця,
І в рай іди кінець-кінцям!

---

1) Підчеркнено мною.

2) В иншім місцї „народ замучений“ (ст. 194). Порівн.: „Папа уживає свого права „jedynie na doprowadzenie ociemnionych przez siebie ludów do bydlęcego posłuszeństwa ciemiężcom“ (Polska Chrystusowa, op. cit. I, 167).

3) Порівн.: ...„car rzymski panuje nad Ludem, nie przez pokorę, poświęcenie, naukę i Miłość braterską Chrystusową, ale równie jak każdy inny ciemiężca, przez swoich szpiegów, katów, jenerałów, więzienia i bagnety. Zakazują oni rządzić się rozumem... nie będą mogły nigdy nad Ludem panować bez gwałtu i rozboju („Polska Chrystusowa“ op. cit. I, 170). В иншому місцї: „Przypatrzcie sią rządowi papieskiemu; jego władza niby ojcowska, równie jak władza każdego rozbójnika“... (op. cit. I, 23).

4) Порівн.: „Polska Chrystusowa“ op. cit.: „Począwszy od starszyzny żydowskiej aż do sprzymierzeńca i przyjaciela Mikołaja-ludobójcy papieża, który Chrystusa do dziś dnia krzyżuje w osobach tych wszystkich, co wszelką dzisiejszą władzę, zacność, dostojność i panowanie, usiłują poddać pod Zakon boży Miłości braterskiej ewanielicznej... aż do najnikczemniejszego piśmiennika — wszyscy dogmatyzują po szatańsku“ (I, ст. 161). В иншому місцї: „dla osiągnięcia swojego ludobójczego celu — dogmatyzują“... (I, ст. 160).

5) Порівн.: ...„w dzisiejszem Chrześcijaństwie, wszystkie panujące nieprawości uświęca swoją nauką, swojem błogosławieństwem, przyjaźnią lub milczeniem, arcyniezbożnik, ludobójca, papież. („Polska Chrystusowa“ op. cit. I, ст. 166).

У злодія вже злодій краде,
Та ще й у церкві. Гади, гади![1])
Чи напили ся ви, чи ні
Людської крови?!“...

У Палаузова читаємо далі: „Случилось, что Іеронимъ,[3]) дабы показать свою ревность партіи Гуса и презрѣніе къ Католикамъ, подговорилъ одну женщину подозрительнаго поведенія повѣсить себѣ на шею письменное отпущеніе Папы и въ сопровожденіи безчисленнаго множества народа, сталъ водить ее по улицамъ Праги. Потомъ торжественно сжегъ его. Католики были осмѣяны. Нѣсколько молодыхъ людей всенародно стали на церковныя каѳедры проповѣдуя обманъ этого отпущенія“ (ст. 6).

У Шевченка II. Папська булла:

„Во імя Господа Христа,
За нас роспятого на древі,
І всіх апостолів святих,
Петра і Павла особливо,
Ми розрішаємо гріхи
Святою буллою цією
Рабині божій,[4])
Отій самій,
Що водили по улицях
В Празі позавчора;
Отій самій, що хилялась
По шинках, по станах,
По чернечих переходах,
По келіях пьяна;
Ота сама заробила
Та буллу купила:
Тепер свята!...“
— Боже, Боже,
Великая сило!
Великая славо! Зглянь ся на людей!
Одпочинь од кари у святому раї!

---

[1]) Порівн.: „Antychryst rozdrażniony swoją przeciw Prawdzie niemocą... występuje przeciw Zakonowi Bożemu Miłości braterskiej ewanielickiej. I widać w nim chytrość węża pełzającego w pyle podłości i pochlebstwa, widać w nim złodzieja wkradającego się do cudzej komory“ („Polska Chrystusowa“ op. cit. I, ст. 146). Порівн. теж: Постилю Гуса (В. Флайшгансъ, Янъ Гусъ, М. 1916, ст. 480—481).

[2]) Підчеркнено мною.

[3]) Товариш і щирий приятель Гуса; в 1413 р. був на Україні.

[4]) 24 червня 1412 р. Іеронім устроїв сю сцену, де студента переодітого за публичну женщину з папськими булями на шиї обвожено вулицями Праги. (В. Флайшгансъ, op. cit. ст. 406—407).

За-що пропадають, за-що Ти караєш
Своїх і покірних і добрих дітей?
За-що закрив їх добрі очі
І вільний розум окував
Кайданами лихої ночі?![1])
Прозріте, люди — день настав!
Просніть ся, Чехи, змийте луду
Розправте руки, — будьте люди,
А не посміщище ченцям!“ (ст. 195).

Палаузов пише далї: „Съ давнаго времени носилась молва по всей Германіи о проповѣдяхъ Гуса, говоренныхъ имъ въ Вифлеемской часовнѣ, откуда онъ гремѣлъ краснорѣчіемъ противъ разврата высшаго духовенства, упрекалъ въ невѣжествѣ низшее и особенно возставалъ противъ святокупства. Молва эта дошла до папы, и Гусъ былъ объявленъ отступникомъ Церкви (ст. 7).

У Шевченка:

„І в Вифлеємськую каплицю
Пішов молить ся вірний Гус“ (ст. 194).

. . . .

„Із Вифлеємської каплиці[3])
Аж до всесвітньої столиці
Луна, гогочучи неслась;
Ченці ховають ся; мов кара,
Луна в конклаві оддалась, —
І похили ся тіара“... (ст. 196).

. . . . . „Положили
Одностайне стати
Проти Гуса“... (ст. 197).

Про Гуса говорить Палаузов: „Любовь его къ ученію Богочеловѣка повела его на смерть страдальческую; но собственно причиною его смерти была истина‘

---

[1]) Порівн.: Zakazują oni rządzić się rozumem“. („Polska Chrystusowa“, op. cit. I, 170). В иншому місцї (папа): „ogłasza ze swojego tronu, że odziedziczył po Chrystusie i Jego apostołach nieomylność i prawo panowania nad Rozumem i Sumieniem wszystkich ludzi;“... (ibidem I, ст. 167). Порівн. теж: I, ст. 171, 173.

[2]) Підчеркнено мною.

[3]) Основана з кінцем XIV ст. для проповіди слова Божого в рідній мові. Каплиця, а властиво храм, бо могла помістити кілька тисяч народа. В народї незвичайно популярна, місце більше нїж десятилїтньої проповідничої дїяльности Гуса. В 1785 р. на приказ цїсаря Йосифа зачинена, а в 1786 р. зруйнована і усунена. Тепер в домі № 255 зберегла ся з каплицї тільки керниця. (В. Флайшгансъ, Янъ Гусъ, М. 1916, ст. 161—5).

за которую онъ не пощадилъ своей жизни, добродѣтель, за которую онъ стоялъ такъ твердо" (ст. 7).

Той самий погляд пробиваєть ся скрізь і в поемі Шевченка, з чого зазначуємо:

„А я нишком
Богу помолю ся,
Щоб усі Славяне стали
Добрими братами
І синами сонця правди,
І еретиками
Отакими, як Констанцький
Єретик великий" (ст. 193).

або: „Немає з ким взятись,
Розкуватись, — одностайне,
Односердне стати
За евангеліє правди,
За темниї люди" (ст. 194).
. . . .
„Поборюсь!
За правду Бог! Да совершить ся!... (ст. 194).

Про Констанцький собор читаємо у Палаузова між иншим:

„Соборъ этотъ принадлежалъ къ числу тѣхъ Вселенскихъ соборовъ Запада, на которыхъ частныя выгоды почти всегда брали верхъ, а Церковь ничего не пріобрѣтала. Никогда католическое собраніе Зап. Церкви не было такъ торжественно, какъ на этомъ Соборѣ. Папа, 3 Патріарха, 29 Кардиналовъ, 33 Архіепископа, 150 Епископовъ, 150 Аббатовъ и священниковъ, 300 докторовъ Богословія и множество другихъ священнослужителей; изъ свѣтскихъ чиновъ явилось множество Князей, Графовъ, Рыцарей съ своими дружинами, всего до ста тысячь человѣкъ. Всѣ они собрались въ Констаницѣ лѣтомъ въ 1414 году" (ст. 8).

У Шевченка:

„Як та галич поле крила —
Ченці повалили
До Констанцу; степи шляхи,
Мов сарана, вкрили
Барони, герцоги, і дюки,
Псарі, герольди, шинкарі
І трубадури-кобзарі,
І шляхом військо мов гадюки.
За герцогинями — Німота:

[1]) Підчеркнено мною.

Хто з соколами на руках,
Хто пішки, верхи на ослах, —
Так аж кишить! Все на охоту,
Мов гад у ирій поспіша“ (ст. 197).
. . . .
„Дивись, що сили повалило,
Мов Сарацина воювать
Або великого Аттілу“ (ст. 198).
. . . .
„І той собор тисячеглавий“ (ст. 198).

Із Палаузової характеристики борби за найвищу власть в католицькій Церкві і кандидатів до неї підчеркуємо такі місця: „Трое папъ, вѣрнѣе, трое Антипапъ[1]) раздѣляли тогда между (ст. 8) собою каѳедру св. Петра. Первый изъ нихъ Венеціанецъ Корapіо (Григорій XII), папа гаэтскій, признанный Герцогомъ Баварскимъ, другой — Аррагонецъ, Піедро Луна (Бенедиктъ XIII), папствовавшій въ Авиньонѣ, признанный Фердинандомъ Аррагонскимъ, Іоанномъ II Кастильскимъ и Наваррою. Наконецъ третій — знаменитый Неаполитанецъ, Балтазаръ Коцци,[2]) прозванный il vecchio pirata,[3]) Папа Римскій, изгнанный изъ Рима и извѣстный подъ именемъ Іоанна XXIII. Сей послѣдній, по смерти Александра V, подкупивъ Кардиналовъ, успѣлъ вступить на папскій престолъ. Вся жизнь его есть цѣпь преступленій и дѣлъ нечестивыхъ. Обогатившись продажею индулгенцій, онъ купилъ папское достоинство, былъ обвиненъ въ убійствѣ своего предшественника, публично жилъ съ женою одного Неаполитанца, отвергалъ безсмертіе души, рай, адъ, былъ впрочемъ поетомъ и любилъ науки. Эти Антипапы были наслѣдниками другихъ Антипапъ Урбана VI и Климента VII, партизаны которыхъ кровью наводняли Римъ и Италію съ 1378 года, двумя годами послѣ перенесенія Папскаго престола съ Рима въ Авиньонъ (ст. 9).

Думаємо, що для вразливої, протестуючої проти всякої неправди, ґеніяльної душі поета одна ся характеристика була достаточним жерелом, щоби могли вийти зпід його пера такі сильні місця поеми, як:

„Кругом неправда і неволя
Народ замучений мовчить,

[1]) Підчеркнено мною.
[2]) Властиво Кокса або Косса.
[3]) По італійськи = старий розбійник.

А на апостольськім престолі
Чернець годований сидить,[1])
Людською кровію торгує
І рай у найми оддає“ (ст. 193—4).

. . . .

„Розбійники, людоїди
Правду побороли,
Осміяли Твою славу
І силу і волю!“ (ст. 194).

. . . .

„Розбійники, кати в тіарах
Все потопили, все взяли,
Мов у Московії Татари,
І нам сліпим передали
Свої догмати. Кров, пожари,
Всі зла на світі, войни, чвари,
Пекельних мук безкраїй ряд,
І повен Рим байстрят —
От їх догмати і їх слава!
То явна слава!“ (ст. 195—6).

. . . .

...„І рай у найми оддає“ (ст. 194).

Після Палаузова Гус „Написавъ къ своей Чешской паствѣ длинное посланіе, онъ на особыхъ листахъ разгласилъ по всей Прагѣ о своемъ отъѣздѣ, прося всѣхъ прійти въ Костницъ быть свидѣтелями его невинности или виновности. Послѣ чего, получивъ отъ Императора охранительную грамоту, онъ выѣхалъ изъ Праги, сопровождаемый безчисленною толпою народа до самыхъ городскихъ воротъ“ (ст. 10).

В поемі:

„У Празі глухо гомонять,
І цесаря, і Вячеслава,
І той собор тисячеглавий
У голос лають, — не хотять
Пускать в Констанц Івана Гуса“ (ст. 198).

. . . .

„І Чехи Гуса провожали,
Мов діти батька“ (ст. 198).

Гус приїздить в Констанцу. Папа Іван XXIII „прибывъ лично на Соборъ, хотѣлъ показать свою ревность къ Церкви и когтями ястреба впился въ первую попавшуюся

---

[1]) Порівн.: „pasibrzuchów“ mniemanych sług bożych i namiestników Chrystusowych“ (Polska Chrystusowa, op. cit. I, ст. 171).

[2]) Підчеркнено мною.

ему жертву“ (ст. 9). Гуса держать спершу під сторожею в домі „пѣвчаго каѳедральнаго собора“, відтак вязнять його в темниції Домініканів, францисканськім монастирі, вкінції в кріпости Ґотлєбен“ (ст. 11). Взагалї: „Тѣ, которые такъ жадно желали его смерти, сдѣлали все, чтобы эта жертва не ускользнула изъ ихъ рукъ“ (ст. 16).

У Шевченка:

„Конклав схаменув ся,
Зібрав раду. Положили:
Одностайне стати
Проти Гуса, і в Констанцу
Всіх ворон[2]) скликати,
Та й стерегти, яко мога,
І з-верху і з-долу,
Щоб не втікла тая птаха
На славянське поле“ (ст. 197),

і: . . . Кардинали,
Як гадюки, вють ся
Круг тіари, та нищечком,
Мов коти, гризуть ся
За мишеня...“ (ст. 197).

З вязниції в Ґотлєбен писав Гус свойому приятелеви Хлюмови: ...„Если любите бѣднаго Гуса (miserum anserem), то исходатайствуйте у Императора для меня стражу, или умолите его извлечь меня сего же дня изъ темницы“ (ст. 11).

У Шевченка замітний вплив сього детайлю у сих двох місцях:

„Аж здрігнули мури
Як зачули, що у Празі
Загелкали гуси[3])
Та з орлами летять бить ся“... (ст. 197).

і: „Не вгадали, що вилетить
Орел із-за хмари
Замість гуся[3]) — і розклює
Високу тіару“ (ст. 201).

„Изъ Готлебена Гуса перевели въ темницу францисканцевъ, а оттуда онъ предсталъ Собору. Когда онъ явился предъ этими людьми, наносившими ему болѣе года столько оскорбленій и когда блѣдный, изнеможенный, едва передвигая ноги подъ тяжестію цѣпей, сѣлъ онъ на скамью, приготовленную для

---

[1]) Підчеркнено мною.
[2]) В III ч. поеми „Як та галич поле крила“.
[3]) Підчеркнено поетом!

него среди собранія, прелаты почувствували въ душѣ своей какое-то состраданіе къ этому мужу (ст. 14).

У Шевченка сей момент представлений дещо відмінно, хоча і не без анальоґії:

„Мов кедр серед поля
Ливанського, — у кайданах
Став Гус перед ними
І окинув нечестивих
Орліми очима.
Затрусились, побіліли
Мовчки озирали
Мученика. — „Чого мене, —
Чи на прю позвали?
Чи дивиться на кайдани?“ (ст. 198—9).

Зазначивши ще раз, що „только враги жаждавшіе его крови, составляли совѣтъ“ (ст. 14), Палаузов переходить до суду над Гусом:

„Выслушавъ сначала обвиненія Палеца и de Causis, судьи обратились къ Гусу и представили ему его книги, которыя онъ тотчасъ узналъ и предложилъ Совѣту безпрекословно подписать актъ отреченія, если найдутъ въ нихъ чтолибо предосудительное, противное религіи и истинной вѣрѣ. Еще не успѣлъ чтецъ покончить первую книгу, какъ вдругъ общій крикъ присутствувавшихъ, подстрекаемыхъ Католиками, заглушилъ голосъ его и Гуса, который смѣло, отчетливо и не теряя духа отвѣчалъ на всѣ вопросы.[2]) Этотъ шумъ и крикъ былъ приготовленъ. Гусъ ожидалъ его, и смѣло возвысилъ свой голосъ. Ропотъ усилился и грубыя насмѣшки, на которыя онъ отвѣчалъ только презрительною улыбкою, посыпались на него со всѣхъ сторонъ. Этотъ безпорядокъ заставилъ Гуса молчать, онъ не отвѣчалъ болѣе на вопросы, которые ему предлагали. Молчаніе его было записано и дѣло отложили до слѣд. засѣданія“ (ст. 14—15).

На дальшім переслуханю „когда приступили къ разбору проповѣдей писанныхъ имъ противъ разврата духовенства, то гнѣвъ выразился на всѣхъ лицахъ этихъ волковъ въ овечьихъ кожахъ,[3]) какъ самъ Гусъ называлъ

---

[1]) Підчеркнено мною.

[2]) Се місце могло навести Шевченка на порівнане Гуса з „кедром“... і на те, що він „окинув нечестивих орліми очима“.

[3]) Порівнане ужите Гусом теж в одній із проповідий у Вифлеємській каплици і в письмі любим пражанам із Констанци.

ихъ. Ропотъ пробѣжалъ по собранію и вскорѣ крики: Довольно, довольно, остановили читавшаго. Гусъ въ душѣ радовался ихъ смущенію, но это былъ смертный приговоръ ему" (ст. 15—16). Найблище засїданє „было шумнѣе прочихъ. Страсти волновались сильно" (ст. 16). „Короче онъ былъ признанъ отъявленнымъ, упорнымъ еретикомъ, и преданъ въ руки злѣйшихъ его враговъ. На заутро 6 Іюня, рѣшительно былъ произнесенъ ему смертный приговоръ (ст. 16). ...„Іюня 8 онъ написалъ къ Чехамъ прощальное посланіе, и въ заключеніи заклинаетъ ихъ всегда слѣдовать Евангелію.[1]) 24 Іюня сожгли въ его присутствіи всѣ книги, ему принадлежавшія. Чрезъ нѣсколько дней потомъ привели его въ Совѣтъ, гдѣ онъ долженствовалъ услышать свой приговоръ, и спокойно и терпѣливо внималъ онъ ему, и ни одного признака боязни[2]) не выразилось на свѣтломъ челѣ его (ст. 17).

Характеристика Гусового трибуналу у Шевченка вийшла коротко і досадно, але згідно з поданим Палаузовим:

„Задзвонили у Констанці
Рано в усі дзвони;
Збіралися кардинали
Гладкі та червоні,
Мов бугаї в загороду,
І прелатів лава.
І три папи, і баронство,
І вінчані глави, —
Зібрали ся, мов іуди
На суд нечистивий
Против Христа. Свари, гомін,
Те реве, те виє,
Як та орда у таборі
Або Жиди в школі... (ст. 198).

Суд над Гусом зведений до одного засїданя. Характеристика його вийшла у Шевченка плястично і сильно. Стало ся се завдяки надто піднесеному, нервовому настроєви поета, на чім сама поема тільки зискала.

Гус стає перед судом:

— „Чого мене, —
Чи на прю позвали?

---

[1]) Пор. „За Евангеліє правди" (ст. 194), та „Божого слова не спалили" (ст. 201).

[2]) Пор. прим. 2.

[3]) Підчеркнено мною.

Чи дивить ся на кайдани?“
— „Мовчи, Чеше смілий“... —
Гадюкою зашипіли
Звірем заревіли.
„Ти єретик! Ти єретик!
Ти сієш росколи,
Усобища розвіваєш,
Святійшої волі
Не приймаєш!... Одно слово —
Ти Богом проклятий!
Ти єретик! Ти єретик!
Ревіли прелати, —
„Ти усобник!... Одно слово
Ти всіми проклятий!...“
Подивив ся Гус на папи,
Та-й вийшов з палати!...
„Побороли! Побороли!...“ —
Мов обеленіли.
— „Автодафе! Автодафе!...“ —
Гуртом заревіли (ст. 199).

„По прочтеніи приговора, — читаємо далї у Палаузова — Гусъ призвалъ Бога въ свидѣтели своей невинности и просилъ Всевышняго отпустить врагамъ своимъ. Насмѣшки безбожниковъ не позволили ему окончить предсмертной молитви. Приведенный на мѣсто казни и увидавъ столпъ, къ которому долженствовалъ быть привязанъ, онъ упалъ на колѣни и громко сталъ читать псалмы, часто повторяя слова: „Господи! помилуй раба Твоего!... Господи: предаю духъ мой Тебѣ!“... наконецъ онъ былъ привязанъ къ роковому столбу. Огонь вспыхнулъ, и вскорѣ дымъ задушилъ страдальца, до конца взывавшаго къ Богу“ (ст. 17).

У Шевченка:

„Задзвонили в усі дзвони,
І повели Гуса
На Голгофу у кайданах...
І не стрепенувся
Перед огнем, став на йому
І молитву діє:
„О, Господи милосердий!
Що я заподіяв
Оцім людям, — твоім людям?
За-що мене судять?
За-що мене розпинають?

[1]) Підчеркнено мною.

Люди! Добрі люди!
Молітеся, неповинні:
І з вами те буде!
Молітеся! Люті звірі
Прийшли в овніх шкурах[1])
І пазурі розпустили:
Ні гори, ні мури
Не сховають! Розіллється
Червонеє море
Крови, — крови з дітей ваших...
О, горе! о, горе!
Он-де вони, — в ясних ризах...
Їх лютиї очі"...
— „Пали! пали!"
„Уже крови..."
— „Пали! пали!..."
— „Крови, крови хочуть!
Крови вашої!..." — І димом
Праведного вкрило.
— „Молітеся! Молітеся!
Господи, помилуй,
Прости Ти їм, бо не знають..."
Та й не чути стало! (ст. 200).

Гус молить ся, молитву його перебивають, молитва за прощенє ворогам, дим не дає докінчити молитви, з якою на устах Гус умирає. — Хід думок у студії і в поемі однаковий.

„Прахъ Гуса, тщательно собранный, былъ брошенъ въ Рейнъ, изъ предосторожности, чтобы ученики его не принесли остатки своего учителя въ Чехію. Но современныя Лѣтописи говорятъ, что Гуситы, бывшіе тогда въ Констанцѣ, перенесли въ Прагу часть той земли, на которой Гусъ испустилъ духъ свой" (ст. 17).

У Шевченка:

„Мов собаки, коло огню
Кругом ченці стали:
Боялися, щоб не виліз
Гадиною з жару
Та не повис на короні
Або на тіарі.
Погас огонь; дунув вітер
І попіл розвіяв" (ст. 200).

. . . .

[1]) Порівн. „этихъ волковъ въ овечьихъ кожахъ" в студії (ст. 17) і вид. „Polska Chrystusowa" op. cit. I, ст. 46, 167 і т. д. „wilki zgłodniałe".

[2]) Підчеркнено мною.

„Малою семьєю
Зійшлись Чехи. Взяли землі
З-під костра, і з нею
Пішли в Прагу“ (ст. 201).

Інтересна слідуюча подія, занотована в студії Палаузова: „Незадолго предъ смертію, въ одномъ изъ писемъ къ своимъ друзьямъ въ Чехіи, Гусъ писалъ между прочимъ: „гусь — говоритъ онъ, намекая на свое имя — животное домашнее, которое не можетъ летать высоко; но скоро можетъ быть явятся другія птицы, которыхъ не опутаютъ сѣти враговъ“.[1])

„Дѣйствительно! — онъ слишкомъ низко леталъ и вскорѣ былъ пойманъ въ сѣти монаховъ.[2]) Пророчество его однакожъ сбылось: минуло столѣтіе и орелъ Вормскій, Лютеръ,[3]) взвился высоко“ (ст. 18).

У Шевченка:

„Отак Гуса
Ченці осудили.
Запалили... та Божого
Слова не спалили, —
Не вгадали, що вилетить
Орел ізза хмари,
Замість гуся — і розклює
Високу тіару“ (ст. 201).

Палаузов переходить відтак до гуситських воєн, уриваючи свою студію на характеристиці Жіжки: „Янъ Жижка изъ Трочнова, чешскій рыцарь, каммергеръ Короля Вячеслава и страстно приверженный къ ученію Гуса, сталъ во главѣ возстанія... Укрѣпившись на Таборѣ противу непріятелей, Жижка призвалъ подъ свое знамя всѣхъ прочихъ Гуситовъ, разсѣянныхъ до того въ разныхъ мѣстахъ Чехіи, и изъ нихъ образовалъ цѣлое войско, вооруженное и на брань наученное“ (ст. 20).

„Васъ поразитъ — пише Палаузов далї — если послѣдуете за его кровавыми дѣяніями, съ какою силою и расчетомъ этотъ исполинъ-старецъ выполнялъ всѣ свои планы въ такихъ преклонныхъ лѣтахъ. Отъ 60 до 70-лѣтняго возраста

[1]) Підчеркнено мною.

[2]) Порівн. уживане скрізь у поемі „ченці“.

[3]) В жерелах Мартин Лютер порівнуєть ся з лебедем з огляду на білу одежу ордену св. Августина, порівн.: „Obšírny životopis mistra Jana Husince, vůbec Hus nazvaného. S. W. Sommer. Praha 1850, ст. 297.

длится та страшная эпоха въ жизни Жижки, въ которую онъ такъ безпощадно бичевалъ Католиковъ“ (ст. 24).

У Шевченка:

„Все зробили... Пострівайте, —
Он над головою
Старий Жижка з Таборова
Махнув булавою!“ (ст. 201).

Смерть Гуса, згадка про Лютра, знову навязанє до чеських подій спомином Жіжки, — події розвивають ся в тім самім порядку в студії і поемі.

Зберім вислїди переведеного нами порівнаня студії Палаузова і поеми Шевченка.

Палаузов починає свою студію характеристикою Гуса; Шевченко робить теж саме, закінчуючи нею „Посланіе“, безпосередно перед початком поеми. Добі перед Гусом присвячує Палаузов лиш дуже мало місця і переходить її легко та поверховно, Шевченко не бере її під увагу зовсїм. Палаузов кінчить свою студію згадкою про Жіжку, так само кінчить ся теж і поема. Значить ся поет не виходить поза межі того історичного матеріялу, в яких обертаєть ся студія Палаузова.

Під зглядом конструкції замітні в поемі, беручи загально, той самий порядок і ті самі головні части, що і в студії.

В студії: Згадка про Гуса (ст. 1—3), короткі звістки з історії папства (ст. 4), спаленє книг Віклєфа в Празї, продажа індульґенцій і протестуюча діяльність Гуса (ст. 5), папська буля і епізод із женщиною (ст. 6), проповіднича діяльність Гуса у Вифлеємській каплици (ст. 7), луна про Гуса доходить до Риму і його протиділанє (ст. 8), учасники константського собору (ст. 8), борба антіпап і їх характеристика, особливо папи Івана XXIII (ст. 9), відїзд і проводи Гуса з Праги (ст. 10), вязненє Гуса (ст. 11—14), суд і засїданя (ст. 14—16), засуд (ст. 16), спаленє книг Гуса (ст. 17), смерть Гуса (ст. 17), згадка про Лютра (ст. 18), братські війни і Жіжка (ст. 18—24).

В поемі: Згадка про Гуса, як фінал „Посланія“ (ст. 193), загальна характеристика папства (ст. 193—4), протест Гуса проти продажі індульґенцій (ст. 194), папська буля і епізод із женщиною (ст. 195), характеристика папства на тлї особи Івана XXIII (ст. 195—6)[1]), Гус у Вифлеємській каплици (ст. 196), Гус

[1]) Проти нього внесено на Константськім соборі акт обжалованя з 72 пунктами самих найтящих проступків (В. Флайшгансъ, Янъ Гусъ, Москва, 1916, ст. 110—111).

розриває перед народом папську булю (ст. 196), луна про діяльність Гуса доходить до Риму, де рішили одностайне стати проти Гуса (ст. 197), учасники константського собору (ст. 197), відїзд і проводи Гуса з Праги (ст. 198), суд проти Гуса (ст. 198), засїданє і засуд (ст. 198—9), смерть Гуса (ст. 199—200), бенкетованє ченцїв (ст. 201), згадка про Лютра (ст. 201)[1]), безжурне бенкетованє инколи під звуки „Te Deum“ (ст. 201)[2]), згадка про Жіжку (ст. 201).

В детайлях зазначуємо слїдуючі вельми характеристичні моменти. Перш усього підчеркуємо рідко згадуваний в матеріялах про Гуса епізод із женщиною, який находимо і у Палаузова і в Шевченка. Пророцтво Гуса про Лютра приходить у тій самій образовій формі в студії і поемі. Висказ Гуса, де він називає своїх ворогів „вовками в овечих шкурах“ узгляднений однаково і ученим і поетом. Алюзія до назвиска Гуса, роля Вифлеємської каплицї, проводи Гуса і те, що Чехи беруть із собою землї, на якій віддав Гус духа, являють ся в студії і поемі. Тїсний звязок між студією і поемою замітний ще в характеристиці папства (у Шевченка) і Івана XXIII (у Палаузова), і в змальованю останнїх хвиль Гуса. Належить ще піднести, що і після Палаузова і після Шевченка Гус бореть ся і вмирає за правду, за євангеліє, з надмірної любови Христової науки. Сей останнїй момент особливо сильно зазначений в поемі.

Подібність і тожсамість у фразах і словах, що ми їх підчеркнули, порівнуючи студію і поему, говорять ясно самі за себе.

Вкінцї ще одна замітка. Шевченко приймає на константськім соборі участь трьох пап, зглядно антіпап, а Палаузов говорить тільки про Івана XXIII. Ся ріжниця могла вийти з того, що Палаузов безпосередно і в тїснім звязку з описом собору каже: „Трое папъ, вѣрнѣе трое антипапъ раздѣляли тогда между собою каѳедру св. Петра“ (ст. 8) і не досить ясно підчеркує відтак участь тільки одного папи.

На підставі переведеного порівнаня між поемою Шевченка і студією Палаузова можемо сказати з цїлою певністю, що поет сею студією користував ся, і що вона послужила науковим історичним матеріялом для поеми „Іван Гус“. Се певне.

---

[1]) Леґенда.

[2]) При паленю книг Віклєфа в Празї 16 липня 1410 р. співано під звук дзвонів теж „Te Deum“ (В. Флайшгансъ, op. cit., ст. 333).

Ми вище згадали, що праця Палаузова появила ся лиш на дуже короткий час перед написанєм поеми. Ся якраз обставина моглаб до якоїсь міри ослаблювати силу нашого твердженя. Се правда, — та возьмім під увагу инші моменти.

Автор студії Спиридон Николаєвич Палаузов жив в 1844 р. в Москві „гдѣ занимался славяновѣдѣніемъ подъ руководствомъ проф. Бодянскаго. Въ 1845 г. Палаузовъ получилъ степень кандидата философскаго факультета по I отдѣленію (историко-филологическому)"[1]). Та коротка біоґрафічна замітка для нас цінна незвичайно. Перш усього ся обставина, що Палаузов студіював під проводом проф. Бодянського, вияснює нам так загадочно вчасну появу студії про Гуса в Росії. Ніхто инший, тільки Бодянський міг дати свойому ученикови таку тему, цінні вказівки і потрібні для теми матеріяли. Студія Палаузова стоїть теж у тісному звязку з університетськими викладами Бодянського, які припадають на 1844-й рік. В роках 1844-ім і 1845-ім приїздив Шевченко в Москву і відвідував особисто свойого приятеля Бодянського. Блище про сї відвідини говорили ми на иншому місцї. Та нашої уваги не може не звернути на себе та досить цікава стичність подій. Бодянський викладає про Гуса в 1844-ім роцї, Шевченко відвідує його в 1844-ім і 1845-ім роцї, рік 1845, се дата появи студії Палаузова і написаня поеми Шевченком, Шевченко приятель, Палаузов що найменше ученик Бодянського, між студією і поемою є такий тісний звязок, який позволяє нам приняти, що поет користував ся студією Палаузова. Особа Бодянського являєть ся таким чином осередком, в якому збігають ся нитки розвязки питаня, як міг Шевченко покористувати ся студією Палаузова.

Поперед усього вважаємо достаточно доказаним, що Бодянський заінтересував добою Гуса однаково і поета і свого ученика. Палаузову піддав думку опрацювати її науково. Чи піддав теж поетови думку оспівати сю добу поетично? Чи даючи наукову тему ученикови, думав тодї сею дорогою дати легко приступний історичний матеріял поетови? — Хоч як воно приманчиво, та все таки булоб за сміло сказати: так. Однак самої правдоподібности такого причинового звязку не виключаємо.

За теж сей тісний звязок між поемою і студією з одної сторони, як і між Шевченком і Палаузовим і Бодянським

1) Русскій Біографическій Словарь, Спб. 1902, ст. 132.

з другої сторони позваляє нам приняти поза всяким сумнївом, що Бодянський уможливив поетови покористувати ся студією свойого ученика. Шевченко міг познайомити ся з нею або ще в рукописї, або вже по напечатаню. Професор безперечно мав у себе працю свойого ученика для оцїнки перед відданєм її до друку і міг дати її до розпорядимости Шевченка під час його, хоч би і як короткого, побуту в Москві, в березолї 1845 року. Міг се зробити і сам Палаузов на порученє і бажанє Бодянського, та доказів особистої знайомости Палаузова з Шевченком у нас немає нїяких. Поет виїхав тодї з Москви уже в кінцї березоля 1845 р.[1]), а поему написав у жовтні тогож року. Се рішучо за довгий час, щоби поет міг памятати студію Палаузова так докладно і з такими подробицями, як се показало наше порівнанє. Тільки прочитати тодї студію — булоб за мало. Поет мусїв мати під рукою на Україні або більше менше докладний відпис студії з рукопису, або вже напечатану. Як воно було дїйсно, сказати трудно. В кождім разї тим чоловіком, що або постарав ся дати, зглядно уможливити поетови відпис студії, або подбав о се, щоби відбитка попала як найскорше в руки поета, міг бути тільки Бодянський.

Студія Палаузова є головним історичним жерелом поеми; се факт. Заходить питанє, чи одиноким? Ми бачили вище, що матеріялів про Гуса не було тодї в Росії нїяких, а матеріялами, зібраними пильно Бодянським ледви чи міг поет користувати ся так із огляду на свій короткий побут у Москві, як і з огляду, і то головно, на незнанє тих мов, що ними матеріяли були писані. Між знайомими Шевченка находимо ще одного чоловіка, що у своїй переписцї зраджує теж яке-таке зацїкавленє добою Гуса, а се Плятон А. Лукашевич[2]).

В листї[3]) до Ганки[4]) з 4 лютого 1844 р. з Переяслава Лукашевич пише: „Если я долго молчалъ, то Вамъ извѣстна довольно моя періодическая лѣнь, отъ которой я, имѣю честь Васъ увѣдомить, въ сей 1844 годъ наконецъ ослободился и принимаюсь за мою любезную Славянщину“. В листї[5]) з М. Бе-

[1]) Диви І ч. моєї студії, ст. 119.

[2]) Диви І. ч. моєї студії ст. 113.

[3]) Письма къ Ганкѣ, op. cit., ст. 649—51.

[4]) Лукашевич познайомив ся з Ганкою в Празї 1839 р., як на се вказує записка в „Альбомі“ Ганки, який в Нар. чеськім Музею.

[5]) Письма къ Ганкѣ, op. cit., ст. 653—54.

резанї 26 вересня 1845 р. пише Ганцї: „Съ сего времени я началъ, послѣ пятилѣтняго отдохновенія, заниматься Славянщиною. Цѣлые годы я просто спалъ день и ночь, пробуждался, чтобъ отбиваться отъ ябеды и сутяжества а потомъ опять отдыхалъ. И такъ благословяся взялся за перо и пишу кое-что. Отъ Галагана[1]) снимокъ съ письма Гуса получилъ".

Се щире признанє Лукашевича показує, що ледви чи міг він причинити ся чим небудь до познайомленя Шевченка з добою Гуса. Не знаємо теж, про копію якого листу Гуса в листї згадано, та чи взагалї поет міг нею користувати ся.

Коли розглянемо ся в тих історичних подробицях, що узгляднені в поемі „Іван Гус", то не найдемо нї одної, яка зневолювалаб нас шукати ще за якимсь иншим історичним жерелом поеми. Шевченко в нїчім не вийшов поза межі того історичного матеріялу, що його дав у своїй студії Палаузов. Правда, в поемі находимо подробицю, якої не стрічаємо в студії, а саме:

„Дивіть ся, люди! Ось де булла,
Що я читав! — І показав
Перед народом. Всї здрігнули:
Іван Гус буллу розірвав"[2]) (ст. 196).

Але не находимо сеї подробиці і в инших жерелах, тому що вона історично невірна. Гус виступав остро проти індульґенцій у своїх проповідях, а в червнї 1412 р. дав вселюдну заяву, що після Божого закона папа не сміє чогось подібного голосити[3]). Тут маємо до дїла з т. зв. поетичною свободою поета, на якої рахунок належить взяти і згадку поета про бенкети (двічи, ст. 199 і 201), впрочім історично вірні.

Тепер приходить ся нам результати наших дослїдів розширити твердженєм, що студію Палаузова належитъ уважати не тільки головним, але і єдиним історичним жерелом поеми. Студія невеличка обємом, написана легко, живо, місцями поетично і горячо, без тяжкого наукового балясту бібліоґрафії й цитатів надавала ся на історичне жерело як найкраще.

---

[1]) Петро Г. Галаган познайомив ся з Ганкою 1842 р. в Празї. (Письма къ Ганкѣ op. cit. ст., 650, зам. 1).

[2]) Підчеркнено мною.

[3]) В. Флайшгансъ, Янъ Гусъ, Москва 1916, переклад Е. Петровской, ст. 398 і Jan Jakubec, Dějiny literatury české, Praha 1911.

Не виключаємо вкінці можливости, що в моменти високого поетичного настрою підчас писаня поеми бодай легким відгомоном могли відізвати ся в души поета його розмови з Бодянським і прочитане або почуте із польської еміґраційної літератури, в першій мірі з видавництва „Polska Chrystusowa, pismo poświęcone zasadom społecznym, wydawane staraniem Ludwika Królikowskiego, Paryż 1843“. Про останню ми вже мали нагоду говорити в І-ій частині[1]) нашої студії; на сїм місцї зазначимо тільки на підставі вказаних вище паралєль, що впливу — розуміє ся, досить далекого — сього польського видавництва можнаб дошукати ся хиба в характеристицї вищої латинської єрархії, а головно папства[2]).

От і все, що ми могли сказати про історичні жерела поеми „Іван Гус“.

Вернїм тепер до свідоцтв Чужбинського і Кулїша. Після Чужбинського Шевченко мав прочитати усї жерела о Гуситах і добі перед ними, які можна було тільки дістати, а щоби не наробити похибок проти народности, не лишав в спокою нї одного стрічного Чеха в Києві і других місцях, щоби не розвідувати ся у них про топоґрафічні і етноґрафічні подробицї.

Перш усього звертаємо увагу на туманність фрази „похибок проти народности“, — що автор хотів тим сказати, не

---

[1]) Op. cit., ст. 150—154.

[2]) В польській еміґраційній публїцистицї, ранщій від Polsk-и Chrystusow-ої, були также писаня, які могли утвердити Шевченка в думках, виражених ним у поемі „Іван Гус“. Передовсїм належать сюди публїкацїї сторонництв із під стягу Лєлєвеля. Їх непримириме відношенє до папи по 1831 р., з якого виплvвали послїдовно стремлїня до підкопаня всякої офіціяльної Церкви, приводило до ґльоріфікованя визначних противників папства з давних часів, між ними й Гуса, про що докладнїйше в студії про „Основи Шевченкових звязків з Поляками“ („Записки“, т. CXIX—CXX). В Росії, полишаючи на боцї Поляків з кружка Петрашевського і инших революційних петербурських кружків, сильно критичним відношенєм до папства визначувались уже з кінця XVIII. ст. не наслїдком східного православія, але під впливом французької революційної лїтератури вольтерянцї і масони. Вже Сумароков, думаючи про папу, голосив, що „Европа вся откинетъ прежній страхъ и съ трона свержется прегордый сей монахъ“ op. cit., ст. 61). Вороже відношенє до папства з нахилом симпатій до Вальдензів, Альбігензів, Гуситів і Моравських братів бачимо пізнїйше, в часах Александра I, навіть під його особистим впливом, в деяких кружках серед членів рос. Біблїйного товариства (op. cit., ст. 62). Все те належить тямити, коли хочемо зрозуміти, чому Шевченко уляг так сильно впливови студії Палаузова. — За редакцію *В. Щ.*

знаємо, щоби Шевченко міг так сказати, сумніваємо ся. Незвісно теж, що се за „топоґрафічні і етноґрафічні подробиці“, яких в поемі не находимо. Якіж інформації могли вкінці дати поетови приїзжі за зарібком Чехи, коли національне пробудженє Чехів було ще так недавне, а студії на полї чеської історії були що-йно в початках?[1]) Шевченко мав „прочитати усї жерела о Гуситах і добі перед ними“, а нам звісно, що для Шевченка кромі Палаузової студії нїяких доступних жерел тодї в Росії не було[2]), доба-ж перед Гусом в поемі зовсїм не узглядненa. З огляду на се думаємо, що спомин Чужбинського не тільки туманний, але і містить у собі більше невірного і фантастичного, нїж справдї сказаного Шевченком, так що належить зачислити його радше до леґенд, а не до матеріялу історичної вартости.

Ізза того значно вище стоїть спомин Кулїша, що Шевченко жалував ся на неспромогу простудіювати гаразд усї обставини часу і саму особу Гуса. Та причина сього, як знаємо, лежить поза межами вини поета.

З черги стає перед нами питанє про історичну вірність поеми „Іван Гус“, — питанє, яке при поетичних творах на історичні теми заєдно піднимало ся і піднимаєть ся, та яке критикою широко обговорювало ся і всесторонно освітлювало ся. Міри, що їх прикладаєть ся до історика і поета, засадничо різні. Безперечно, поет повинен стреміти до того, щоби обертати ся в границях історичної правди і не робити проти неї грубих похибок, — але всеж таки не можна вимагати від поета того, чого вимагаєть ся від історика. „Поет-художник, — вірно замічає В. Антонович[3]) — не його робота стежкою критики та довгої затяжної працї визначати правдиво окремі факти житя минулого, а потім уже історично-фільософічною сінтезою зводити їх до загалу... Поет виводить живий і суцїльний образ епохи, він перед очима читача оживляє окремих осіб і цїлі поколїня. В творчости поета воскресають епохи

[1]) На се звернув увагу і М. Драгоманів вірною заміткою: „од забрідших Чехів, музик або пивоварів не дуже то багато можна було навчитись“ (Шевченко, У. й Соц., ст. 37).

[2]) Зовсїм вірна увага М. Драгоманова: „що тодї в Росії майже зовсїм нїчого було достать про Гуса, бо майже нїчого не було писаного“ (Шевченко, У. й Соц., ст. 37).

[3]) Про твори Шевченка історичного змісту, В. Б. Антонович, „Правда“, Львів, 1889, Май, ст. 338.

і народи з їх тілом і душею, з чутєм і думками. Одно слово: художникови байдуже[1]) про фактичну вірність подробиць, аби тільки вони на фоні взятої епохи були можливими".

Історична вірність поеми Шевченка зависить вповні від історичної вірности матеріялу, поданого Палаузовим. Провіренє студії Палаузова виходить поза межі нашої студії і тому обмежимо ся до загальної уваги, що грубих похибок проти історії в сій студії не находимо. Шевченко відступає від свого жерела тільки в двох подробицях, а саме про те, що Гус розриває перед народом папську булю, а відтак суд над Гусом зведений в поемі до одного засїданя, хоч у дійсности заняв три засїданя. Отсе фактичні похибки; їх не богато, тай загальної характеристики подій вони не викривляють. Вповні оправдані поетичною технїкою оживлюють малюнок і підносять його сконцентрованість та драматичність.

За те нам приходить ся зустрічати з подивом той високий дар, що дав поетови змогу з такою тонкістю і з таким зрозумінєм живо поставити перед нами історичну постать Гуса на основі дуже скупого історичного матеріялу[2]). Своїм горячим, чистим, щиролюдським чутєм поет зумів угадати велике значінє гуситської доби в історії людства і його поступу, та так ніжно відчути гуманність ідей сього руху. Емансипація людського духа з пут признаваного авторітету і слїпого послуху, борба проти надуживаня власти, проти неправди і несправедливости, проти заковуваня думки і совісти, рівність і братерство між людьми, вічне стремлїнє до правди, — се ідеї, що лежали в основі гуситизму, а так глибоко відчуті і сильно підчеркнені поетом.

---

[1]) Думаємо, що не „байдуже", а тяжко, иноді неможливо зберегти усю історичну вірність подробиць.

[2]) На се звернено увагу ще в 1861 р.: „Геніяльность природи Шевченка видна и въ томъ, что онъ такъ много понималъ и такъ угадывалъ правду, почти безъ всякаго научнаго школьнаго образованія" (Основа, Птб. 1861, V, ст. 6. Зам. до Дневника Ш—ка). Се та „геніяльная воспріимчивость", про яку говорить В. Беренштам, „свойственная немногимъ избранникамъ судьбы, тая воспріимчивость, благодаря которой они изъ словъ и фактовъ схваченныхъ на лету, возстановляютъ давно изчезнувшіе образы, создаютъ свое міросозерцаніе, выступаютъ во всеоружіи передовыхъ идей, для усвоенія и созданія которыхъ другимъ обыкновеннымъ людямъ необходимы годы усиленнаго труда" (Т. Г. Шевченко и простолюдины его знакомцы. Изъ встрѣчъ и воспоминаній В. Беренштама, Кіев. Стар. 1900, II, ст. 249—250).

Ідейно вяжеть ся поема „Іван Гус“ тїсно з „Посланієм славному П. І. Шафарикові“, так що перед нами один суцїльний поетичний твір незвичайної артистичної вартости, який шириною і щирістю гуманних ідей, пророчою силою поетичного слова, високим артизмом в заложеню і переведеню сміло стає серед найцїннїйших, вічно живих і вічно актуальних творів людського ґенія.

Ми вже сказали, як глядїли на поему сам поет і його великі сучасники. Одушевляли ся нею Кулїш і Костомарів, Шафарик плакав, читаючи її, цїнив її і споміж инших творів виріжнював сам поет[1]).

Минуло більше нїж пів столїтя, а поема на своїй вартости і актуальности нїчого не втратила. Поступ і поглублене на полї історичних дослїдів і лїтературної критики, живі, поступові ідеї і кипучі стремлїня нових поколїнь кинули хиба на поему ясне світло, в якім вона не тільки що не примеркла, а з новою силою засяла радужним блиском чистого алмаза.[2])

---

[1]) У тому відношеню нема нї пересади, нї самолюбства, а вірне порозумінє вартости поеми. „Чували ми — згадує Кулїш — його критичні розправи з його уст і дивом не раз дивували, як він глибоко входив у саму суть лїтературного дїла (П. Кулїш, Основа 1862, I, Библїографія, ст. 60).

[2]) Студія була призначена для ювилейного тому „Записок“ в 1914 р. Ледви вспів я виготовити до друку першу частину, як всесвітна крівава війна відірвала мене 1 серпня 1914 р. від дальшої працї. Перша частина вийшла в часї мойого трилїтнього полону в Туркестанї. На сїм місцї щиро дякую моїй любій дружинї Ользї за те, що мимо спаленя хати злочинною рукою і нелюдського террору серед тяжких і гірких обставин зберегла рукопис від знищеня, а проф. К. Студинському і В. Щуратови за те, що заняли ся ласкаво виданєм. Друга частина виготовлена мною вже по повороті з неволї.

З початків ширеня поезій Шевченка в Галичині.

Подав ***Титко Реакович.***

Я родив ся 1845 р. в спольщеній українській священичій родині в галицьких Карпатах і від вересня 1851 р. ходив до народної школи в Самборі і в Стрию, а від вересня 1855 р. до академичної ґімназії у Львові, вкінці в Дрогобичі, де зложив матуру 31 липня 1863 р. Від вересня 1851 р. учив ся я в школах по українськи. Українськоі граматики навчано з підручника Якова Головацького. Через чотири роки низшої ґімназії читало ся читанку Василя Ковальского, а через чотири роки висшої ґімназії „старославянську" хрестоматію Головацького. Про твори Івана Котляревського, Григорія Квітки нічого в школах не чуло ся. Про се, що Маркіян Шашкевич почав чисто українською мовою писати, ні один учитель української мови не згадав. В V, VI і здаєть ся в VII клясі писало ся українські задачі так званим „висшим слогом", бо ще в V клясі тимчасовий учитель української мови, катихит ґімназії о. Василь Чемарник сказав: „Де ви виділи, щоби хто в світі писав хлопським язиком?" От і писали ми таким „руським", себ то українським, язиком, щоб його неучений „Русин", Українець, як найменше розумів. До того уживало ся московського словаря Шміда, а не вміючи говорити по українськи, тільки по польськи і по німецьки, уживало ся в українських задачах часто польської та німецької складні з українськими, польськими, церковними та московськими словами. Так писали й куренди наші Консисторії, так писали свої урядові письма наші деканальні і парохіяльні уряди. Більше нігде не мало межи інтеліґентами українське слово приступу.

Серед таких обставин перший раз про Тараса Шевченка почув я, коли були описані його похорони й перевезенє його тіла з Петербурга на Україну. Одначе не тямлю, коли я сей опис читав. На кождий спосіб читав його як не в 1861, то в першій половині 1862 року. Оповістка про смерть Шевченка, поміщена в 15 числї „Слова“ 15 марта 1861 р., проминула межи школярами безслїдно, Нїхто нї з старших Українцїв в Дрогобичі нї з молодежі не знав тодї нїчого про Шевченка. Що-йно по укінченю VII кляси (15/7 1862), коли я був на вакаціях в моїх рідних сторонах в скільській верховині, дістав ся менї в руки від пок. Івана Рудницького, студента львівського теольоґічного факультету з Тухлї сшиток писаних поезій Шевченка, котрий я завіз до Дрогобича, де записав ся 1. вересня 1862 р. до VIII кляси. Друкованого „Кобзаря“, анї навіть відписаних поезій Шевченка тодї нїхто в Дрогобичі не мав. Анї на вакаціях, анї на початку шкільного року 1862/3 не читав я поезій Шевченка. Аж от на наше Різдво 1863 р. з пок. Охримовичевою, вдовицею по священику, однім з 99 українських учених у Львові з 1848 р. а раньше „польськім вязни стану“, що карав ся „за Польщу“ в тяжкій вязници на моравській Грайґорі, поїхав я до шваґра пок. о. Антона Петрушевича, пароха в Конюхові коло Стрия, а відтам з ним на один вечер до зятя Петрушевичів, о. Михайла Лопатинського, пароха в Любінцях. Тут прочитав нам о. Михайло Лопатинський з повним зрозумінєм і з великою експресією поему Шевченка „Гамалїя“. Всї з Українцїв, що чули сю поему, були одушевлені. Любували ся красою української мови, силою вислову і поезією картин минулого. Завзятість „чубатих Славян“, заполонювала нас, пронїмала на скрізь нашу душу. Від того часу зачав я пильно читати поезії Шевченка з того сшитку, що менї дав мій верховинський товариш, Іван Рудницький; я пильно їх переписував, у чім помагав менї ученик Володимир Петрушевич,[1]) син Антона, з котрим я разом „на станції стояв“ у п. Охримовичевої. В жовтнї 1863 р. записав ся я на унїверситет у Львові: тут пізнав ся з пок. Михайлом Подолинським, студентом фільософії, що прийшов був з перемиської ґімназії, а мав ще більший сшиток переписаних поезій Шевченка. З його сшитка переписав я ті поезії, яких у моїм не було. Пильно і залюбки читав я поезії Шевченка і майже всї витвердив на память. Мав я списаних тих поезій разом з рідкими тодї, бо знаними лиш

[1]) Пізнїйший крилошанин і парох в Калуші.

з рукописів більшими поемами Осипа Федьковича („Новобранчик“ і „Лукіян Кобилиця“) два спорі записники формату вісїмки. Я втїшав ся ними, бо друкованого „Кобзаря“ ледви де можна було тодї у нас в Австрії на очи побачити. Аж позичив мої записники у мене около 1866 р. бувший учитель української мови в тернопільській ґімназії, а пізнїйший парох в Сенечолї, о. Каратницький. Тай тілько я їх видїв. Він помер по кількох лїтах, а мої записники з поезіями Шевченка пропали без слїду.

Примірник українських баллад Костомарова з присвятою Срезневському.

Подав *Олександер Барвінський.*

Habent sua fata libelli... В році 1866, коли я був слухачем фільософічного виділу в львівськім університеті, довело ся мені в антикварні Іґля, що була тоді в Руській улиці, купити за 20 кр. книжечку: „Украинськіи Баллады Іереміи Галки, Харьковъ, 1839“.

На оборотній стороні заголовної карти сеї книжечки находить ся присвята писана рукою М. Костомарова: Шановному Пановѣ Измаилу Ивановичу Срезневському на память отъ І. Галки 21 цвѣтня 1839“. Ся присвята зацікавила мене і я став близше приглядати ся сій книжечці та роздумувати над сим, яким побитом вона попала в антикварню Іґля у Львові. До заголовної карти була приклеєна карточка з ч. 20, а під тим видрапаний підпис, котрий однак можна було з трудом відчитати: „Ярослав Головацкій“. Нема сумніву, що хтось позичив у проф. Якова Головацького (котрий прибрав був собі імя Ярослав), і як доволі часто у нас діє ся, не звернув її власникови, а продав антиквареви.

Цікаво буде тепер застановити ся над тим, як дістала ся та книжечка Я. Головацькому, бо се кидає певне світло на літературні і умові взаємини в тих часах між Галичиною й Україною. М. Костомарів видав „Украинськіи баллады“ весною 1839 р.[1]) і неперечно зараз доручив їх свому приятелеви І. І.

[1]) Гл. Литературное наслѣдіе Н. И. Костомарова, Спб. 1890, Автобіографія стор. 32.

Срезневському, з котрим пробував лїтом 1839 в монастирі в Хорошеві під Харьковом. Срезневський виїхав після того у вересні 1839 р. з Харькова в славянські землї для дослїдів славянських язиків[1]). Ся наукова проїздка через Москву, Петербург, Берлїн і Прагу тревала чотири роки. Весною 1843 року відвідав Срезневський Хорватів, а після подорожи по Угорщинї в липнї 1843 р. завернув до Галичини і опинив ся у Львові дня 19-го липня і прожив тут 19 днів[2]). У Львові, як пише в листї до матери, познакомив ся з нашими письменниками Вагилевичем, Головацьким, Зубрицьким і Йосифом Левицьким, найшов у них альманах Корсуна Снјпъ, що видав ся йому дивоглядним задля правописи, а також замітив, що з одушевленєм читали вони повісти Квітки Основяненка[3]). Нема сумнїву, що тодї між ними йшла розмова про українське письменство на Українї і в Галичинї і або при сїй нагодї передав він Я. Головацькому або, як запевняє др. Свєнцїцький, переслав з иншими книжками[4]) „Украинськии Баллады“ І. Галки, котрі опісля попали в антикварню висше згаданим способом, а на останку в мою книговню. Є се один з доказів, як навязували ся лїтературні і умові взаємини між Україною й Галичиною і як витворювала ся у нас ідея спільного з Україною письменства.

---

[1]) ibid. стор. 38. — А. А. Грушевскій. Изъ харьковскихъ лѣтъ Н. И. Костомарова, Спб. 1908, стор. 24.

[2]) Русскій Біографическій Словарь, Спб. 1909. И. И. Срезневскій, стор. 281. И. С. Свѣнцицкій, Обзоръ сношеній Карпатской Руси съ Россіей въ 1-ую пол. XIX в. Спб. 1906, стор. 71 і сл.

[3]) Живая Старина, отдѣленіе этнографіи Императ. Русск. Географ. Общества подъ редакціею В. И. Ламанскаго, Выпускъ I. Годъ III. Спб. 1893. — Путевыя письма И. И. Срезневскаго къ матери (1839—1842), стор, 474—475.

[4]) И. А. Свѣнцицкій ор. с. ст. 73.

Лукіян Кобилиця.

Подав ***Титко Реваковић.***

Осип Федькович оспівав гуцульського героя в поемі п. з. „Лукьян Кобилиця“.[1]) Кобилиця був Гуцул, ґазда з Путилова-Сторонця на Буковині, котрий майже 10 літ боров ся за гуцульські права, що їх дідичі вкорочували. Покійний Каєтан Пірошка — він яко секретар ц. к. староства в Кіцмані помер 1894 р. в 73 році свого житя — оповідав мені про Кобилицю такі подробиці:

„Коли я був 1842 р. на практиці при ц. к. Окружнім Уряді (k. k. Kreisamt) в Чернівцях, дали дідичі з гуцульських гір знати, що Гуцули збунтували ся, перестали панщину робити, перестали панщиняні данини дідичам давати і заволоділи дідицькими лісами, повиганявши відтам дідицьких побережників. Окружний староста (Kreishauptmann) Збишевський зареквірував три компанії війська з Чернівців, з Серету і з Коломиї та виїхав з військом і зі мною, яко протоколянтом, на політичну комісію в Гуцульщину. Перед політичною комісією була вже судова комісія з Чернївців на Гуцульщині. Але безділа,[2]) бо ніхто з Гуцулів не ставав перед нею до переслуханя. Збунтували ся були Гуцули з Вижниччини, Путилівщини, з так званого русько-кімполюнґського (довгопольського) округа — кільканайцять громад, де дідичами були Ромашкан Міхал, Джурджован старий і сліпий, Айвас Греґор і його брат, Фльондори, ґраф Льоґотеті і ин. Збунтували ся тому, бо дідичі збирали з них більші данини (вівці, бриндзю і т. п.), ніж після права належало ся. Найгірші з тих дідичів були Ро-

---

[1]) Гл. Поезиї О. Ю. Федьковича, впд. д-ра Ів. Франко, Львів, 1902, ст. 165—170.

[2]) Бе́зділа = даремнё, на дармо.

машкан і Джурджован, Тоді, підчас того бунту, був мандатором в Путилові-Сторонці Адальберт Гординський.[1]) Гуцули хотіли мати вільні ліси і пасовища, та щоби їх не здирано понад обовязок приписаний правом.

„Коли ми в супроводі війська приїхали у Путилів-Сторонець, були по верхах тисячі Гуцулів зібраних, Гуцули заховували ся спокійно. Так само військо не задирало ся з ними, так що до проливу крови не прийшло. Громади Путилів-Сторонець, Плоска, і инші удержували $3^1/_2$ місяця військо, від 14 падолиста 1842 до лютого 1843. Дідичі не причинювали ся через той час до удержаня війська. Комісія урядувала в Путилові-Сторонці. Уряд хотів конче імити в свої руки Лукіяна Кобилицю, бо він був головою бунту. Він усім орудував і Гуцули його наказів слухали. Але нарід ховав його добре, так що він не міг впасти в руки властям. Аж в кінци впав. Про спосіб, як його зловили, є дві верзії. Одна, що якийсь капраль перебрав ся за Гуцула, пішов у гори і в той спосіб відкрив хижу, де Кобилиця скривав ся. А друга верзія, що військова патруля побачила в горах в Плосці світло у хижі в ночи, а коло хижі много Гуцулів, і так відкрили сховок Кобилиці“.

Дальше оповідав пок. Каєтан Пірошка:

„Лукіян Кобилиця був чоловік середнього росту, дуже сильно збудований, широкоплечий, з невичайно гарною головою о дуже інтелїґентнім виразї лиця. Красні чорні кучері спливали на його сердак. Великі, чорні, бистрі очи, орлиний гарний ніс, чорний вусок і чорна еспанська борідка надавали йому подобу еспанського ґранда. Він відповідав з великою гідностю і клав натиск на те, що „ліси наші“, і що з Гуцулів дідичі здирають неналежні данини. Уряд бачив, що помимо увязненя Кобилиці Гуцули держать ся при своїм опорі, а причину опору бачив у Кобилиці. Уряд мав переконанє, що якби Кобилицю в очах народа понизити і його бити, то Кобилиця стративби на повазї і тодї можна би опір Гуцулів зломити. В тій цїли зачато Кобилицю шиканувати, старано ся вивести його з терпеливости, щоби він спалахнув гнївом, комісію образив, а тодї вже — так гадали — можна би його публично бити і німб його поваги знищити. Та даремні були усї заходи, щоби Кобилицю з терпеливости випровадити. На всї атаки він відповідав спокійно і з великою гідностю. Полїтична комісія передала Кобилицю судовій

[1]) Отець поета Осипа Федьковича.

комісії,[1]) яка рівночасно з політичною в Путилові-Сторонці 3½ місяця урядувала. Лукіяна Кобилицю засуджено тоді мабуть на рік криміналу."

Тілько оповів секретар Пірошка.

В місячнику „Правда" за падолист 1888 сказано ще про Лукіяна Кобилицю, що він розпочав 1845 або 1846 року великий процес із урядом о привернене давного панщиняного закона, званого „хрізов Ґіки", управильняючого панщиняні обовязки українсько-кімполюнґського округа; що ходив у тій справі до Відня, до цїсаря; що по повороті з Відня був у Чернівцях арештований і сидів у Чернівцях в криміналї аж до 1848 р., а потім просто з криміналу попав яко посол Гуцулів буковинських межи конституційних репрезентантів і праводавців українського народа. Засїдав він в австрійськім парляментї в Відни і в Кромерижі. Що стало ся з Кобилицею, коли ґенерал Віндішґрец віденську революцію насильно здавив і коли австрійський парлямент розпущено, не знати. Говорили, що Кобилиця порозумівав ся з мадярськими повстанцями, особливо з повстанським ґенералом Бемом, котрий оперував у Семигородї. Тільки се певне, що Гуцули не піднесли оружного повстаня. А що з самим Кобилицею стало ся та який його конець був, ніхто не знає сказати.

---

[1]) Будучи перед 30 роками судією в Садагорі під Чернівцями, розпитував я в старих реґістратурах ц. к. Краєвого ряду (Landesregierung) і ц. к. Краєвого суду в справах карних в Чернівцях за актами справи Лукіяна Кобилицї і Гуцулів. Але тих актів вже не було. Мабуть якийсь некультурний урядник чужинець »вишкартував« їх, т. зн. викинув з реґістратури, потім їх правдоподібно продано на вагу купцям до завиваня товарів.

Епізод із житя Антона Могильницького.

Подав *Кирило Студинський.*

В моїй студії про „Львівську духовну семинарію в часах Маркіяна Шашкевича“ (Львів, 1916, стр. CXLI—III) розказав я про двох питомців III р., Павла Білинського та Ів. Должицького, які не тільки, що дня 8. III. 1841 р., одїті в реверенди пішли в часї викладів до господи Добровольського і там в пісний день великого посту їли мясо та пили пиво, але в додатку ще донесли ректорови, дрови Григ. Яхимовичеви, будьто би в тій самій господї, в окремій комнатї, забавляли ся нео-презвітер Йоахим Чорниш і кандидат на священика, Ант. Могильницький.

Консисторія зарядила слїдство. Йоахим Чорниш дав докази, що саме дня 8. марта сповідав у волоській церкві жовнїрів до год. $11^1/_2$, почім відправив тиху службу Божу, після якої вступив на кілька хвиль до о. Мацькевича, відки вернув прямо домів на обід. На доказ правди, виказав ся о. Чорниш свідоцтвом пароха волоської церкви, о. Івана Липницького, з якого виходило на яву, що він в днях 8, 9, 11, 14, 15, 16 і 17 марта о год. 7. рано являв ся в церкві, сповідав жовнїрів, відправляв богослуженє а деколи парастас, почім вертав до презвітеріяльного дому та що його поведенє вповнї відповідало достоїнству священика.

Рівнож не міг бути о. Чорниш в господї Добровольського дня 8-го III. по полудни, бо враз з неопрезвітерами відправляв в церкві св. Юра повечеріє, вечеряв разом з ними, а опісля викладав їм про обряди, що вони, без сумнїву, потвердять. В той день не мали нео-презвітери права, виходити з дому, отже нїхто з них після обіду з хати не видаляв ся. З Антоном

Могильницьким о. Чорниш взагалї ніколи в ніякім місци разом не був.

З переслуханя о. Чорниша вийшло на яву, що донос згаданих питомців на нього був видумкою і клеветою.

Не инакше стояла справа з Антоном Могильницьким, хоть деякі позори свідчили против нього.

Антін Могильницький приїхав в місяци лютім 1841 р. до презвітеріяльного дому та дня 20. II. усунено його від свячень, бо Жид Ізраїл Зельцер явив ся з жалобою в консисторії, що Могильницький винен йому вісїмдесять злр., які мав звернути ще в перших днях падолиста 1840 року. Був се лихварський довг, бо Могильницький дістав від Зельцера всего пядесять злр., а підписав вексель на 80 злр. Жиди радо давали тодї питомцям гроші, бо знали, що консисторія нї одного з них не висвятить, доки гроший не зверне. Відсуванє від свячень виправдувала консисторія влучним, чи не влучним виясьнюванєм канонів: „canones enim sacri aere alieno oneratos ab ordinibus sacris arcere jubent". Що відсуванє від свячень давало нагоду всяким лихварям до надужить — се річ певна і саме ті надужитя спричинили, що з часом консисторія заявила, що жалоби на довги питомців не будуть перепоною до свячень. Від тодї щезли лихварі та всякого роду надужитя. Відсуванє від свячень з причини довгів вводило питомців в крайно розпучливе положенє. Лишені свячень, а тим самим хлїба, вони або були тягаром родини, або грязли в нові довги, а що найприкрійше, на них тяжіло клеймо сповненої провини перед світом, який не входив близше в справу, анї в причини нещастя питомця, а до осуду консисторії докидав свої власні, нераз незаслужені здогади і підозріваня.

В такім скрутнім положеню найшов ся Антін Могильницький. Він старав ся добути гроші, щоби втихомирити лихваря і дня 8-го марта був до години $10^1/_2$ рано в презвітеріяльнім домі, почім пішов до приватного дому Добровольського і там около полудня закінчив угодово справу з Зельцером. В господї Добровольського він не був, а до мешканя входив не через господу, тільки бічними дверми через коритар. При підписаню угоди не ставлено ніякої їди, анї напитків. Справедливо зазначував Могильницький, що колиби він навіть був у господї, то не мавби потреби того випирати ся, бо не оставав тодї під приписами презвітеріяльного дому, не носив духовної одежі та з конечности харчував ся по реставраціях. З о. Чорнишом Могильницький

дня 8. марта взагалї не бачив ся а протягом пяти лїт студій в приязни з ним не жив і не товаришував.

Коли консисторія виточила Могильницькому слїдство, він пішов до семинарії дня 13. III. і питав пит. Білинського, на якій основі свідчив против нього. Білинський заявив при свідкови Дорожинськім, що він його, правда, в господї не бачив, а тільки по кашлю пізнав, а коли Могильницький виказав йому недорічність, Білинський сказав: „Ja Pana u Dobrowolskiego wprawdzie nie widziałem, ale tego samego dnia widzieliśmy Pana idącego do Przewiel. X. Rektora (дра Гр. Яхимовича), więc nikt inny mię nie podał, tylko jeden Pan. Dla tego, kiedy ja mam cierpieć, słusznie też, żeby się i Panu coś upiekło!" Могильницький признавав, що частїйше ходив до ректора, але тільки в тій цїли, щоби просити о раду у своїм клопотї з Жидом.

Слїдство против Могильницького віддано крил. Іванови Барусевичеви, котрий хотїв справу поладнати по людськи і виготовив реферат із внесенєм, щоби о. Чорниша і Антона Могильницького признати невинними („visum est Consistorio illos pro insontibus declarare"), але, очивидно, иньші члени консисторії супротив Могильницького не були такої самої гадки. Реферат о. Барусевича перечеркнено, а на його місце вписано нове decretum, яке враз із протоколом переслуханя Могильницького подаємо в цїлости.

Ант. Могильницького признано винним, що позичив у Зельцера гроші і на час їх не звернув, що підписав дня 26. V. 1840 р. вексель на 80 злр., хоч дістав до рук тільки 50 злр., що ще хотїв дня 13. II. 1841 р. виставити Жидови посвідку на дальших 13 зл. конв. мон., щоби тільки сей відкликав жалобу, хоч тих гроший не одержав. Такий чоловік, по гадцї консисторії, не заслугував на довірє, а хто привик гроші позичати, а їх не звертав, мігби в будуччинї, на становищи священика, користати також із церковних гроший.

Консисторія звертала рівнож увагу на се, що за часів побуту Могильницького в семинарії повстало против нього підозрінє, що він має „proclivitatem ad potationes", від чого він повинен відзвичаїти ся, бо всякі наслїдки мусїв би опісля собі приписувати[1]) Остаточно рішила консисторія припустити Ант.

[1]) Пянство приписували Могильницькому й польські конспіратори в часї його семинарійних студій може й безосновно, а тільки ізза приналежности його до гуртка сторонників Шашкевича, противних польській пропаґандї.

Могильницького в найблизшім речинци до свячень, але під умовою, що він відбуде раньше 3-дневні реколекції і напише розважанє про ті провини, які йому закинено.

Нема сумнїву, що Могильницький мусїв піддати ся засудови, хоть не завинив, хоть дня 8-го марта 1841 р. в господї Доброволяського не був, хоть підписав вексель на висшу суму не без вини консисторії, яка питомцїв обтяжених „aere alieno" відсувала від свячень, хоть він не користав з церковних гроший, бо ще не був священиком, а висновок консисторії на тему сих гроший був що найменьше непедагоґічним, обидним і кривдячим для Могильницького.

Замітне й те, що за саме підозрінє „proclivitatis ad potationes" з богословських часів карано рівнож Могильницького доперва тепер, а консисторія не звертала на се уваги, що саме відсуненє від свячень ввело його в дуже трудне положенє, на яке він в своїм оправданю вказував та -хто знає, чи воно не викликало, або й не степенувало у него наклону „ad potationes".

На мою гадку на такий острий присуд консисторії против Могильницького зложила ся конфіската його вірша в честь архикнязя Франца-Карла з боку митр. Мих. Левицького, та анонїмний протест против неї, висланий до віденської „Polizeihofstelle", в якім митрополита висміяно, а якого автором, може й не без причини, уважано Могильницького[1]).

На всякий спосіб, присуд консисторії не був анї щасливий, анї справедливий.

I.

Протокол переслуханя Антона Могильницького (17. III. 1841 р.)
ad 1069 ex 841.

Protocollum in sequelam ordinationis Illustrissimi ac Reverendissimi Metropolitani Consistorii dto 16-a Martii a. c. № 959. cum absoluto theologo hujatis Archidioecesis, Antonio Mogielnicki, ad relationem Rectoratus Seminarii Generalis dtto 11-a Martii a. c. № 91. exhibitum, quod idem die 8-a Martii a. c. in publica caupona

Вони в своїх евіденційних реєстрах провідників українського руху в 30-их рр. записували й Могильницького, характеризуючи його коротко і досадно: „Mogilnicki, teolog 3. r., dziubaty, także pijak". (Гл. Др. В. Щурат: Чорна книга, Дїло, 1912, ч. 133). В актах семинарії я не стрінув навіть натяку, щоби Мог., емінентист при іспитах, мав наклін до горячих напитків.

[1]) Про се писав я докладнїйше в моїй студії до „Кореспонденції Якова Головацького" (1835—49) п. з. „Причинки до історії культурного житя Галицької Руси в лїтах 1833—47" стр. XLVI—IX.

cujusdam Dobrowolski fuerit, Leopoli die 17-a Martii 841. per infrasertum assumptum.

1) P. Mogielnicki ma do Protukułù ninieyszego zeznać, czyli był dnia 8-o Marca 841. na szynku niejakiego Dobrowolskiego?

1) Dnia 8-go Marca 841. niżey podpisany bawił w Domo (sic) presbyterialnym pod N-rem 10. do godziny pół do 11-tey zrana, potem udał się do miasta, żeby się mógł pogodzić z żydem, ktoren go o dług był oskarzył, co też stało się między godziną 11-tą i 12-tą; lecz nie na szynku, ale w domu familiynym prywatnem, co i sam P. Dobrowolski pod przysięgą zeznać jest gotów.

2) W tém czasie podpisany żadnych Alumnow nie widział, rownież też od nich widziany nie był; gdy albowiem podpisany dnia 13-go przyszedłszy do Seminarium, zaczął Bilińskiego pytać, kiedy to się stać mogło, o czem podpisany nie wie, tedy Biliński mówił nayprzod [2] przy świadku Dorożyńskim, że on nic wprawdzie nie widział a po kaszlu poznał, że podpisany zna(j)duje się w drugim zamkniętym pokoju; gdy zaś podpisany zaczął mu pokazywać niedorzeczność takiego wniosku, tedy Biliński mówił pomieszany: „Ia Pana u Dobrowolskiego wprawdzie nie widziałem, ale tego samego dnia widzieliśmy Pana idącego do Przewiel. X. Rektora; więc nikt inny mię nie podał, tylko jeden Pan. — Dla tego, kiedy ja mam cierpieć, słusznie też, żeby się i Panu coś upiekło!“ — Prawda, że Podpisany więcey razy chodził do Przewiel. X. Rektora, ale tylko w tem celu, żeby mógł osiągnąć jakowąś radę, w swoim kłopocie ze żydem.

3) Podpisany, Bilińskiego znał tylko z widzenia — Dołżyckiego zaś dotychczas jeszcze nigdy nie widział, więc nie mając ani znajomości, ani żadney urazy, nie mógł o nich ni źle, ni dobrze mówić — tym mniey z niemi w jednym szyńku zabawiać. —

4) Z X. Czornyszem podpisany tego dnia się nie widział; a zresztą i przez pięć lat w szkołach nigdy z nim towarzystwa i przyjaźni nie zawierał.

6, (має бути: 5) Z resztą podpisany od dnia 20-go Lutego od wyświęce-[3]-nia oddalony, nie zostaje pod regułą Domu Prezbyterialnego i nie nosi sukień Duchownych; a nie mając pewnego przybytku i pożywienia, równie też nie wiedząc, dopóki w tey niepewności będzie zostawał, — musi czasem głodem przynaglony póyść do Traktyerni na objad, bo niema żadnego przyjaciela, który by go we Lwowie daremnie chciał karmić; ale że w ten czas, w tey godzinie, na szyńku u Dobrowolskiego nie był, o tem może i sam Dobrowolski i dwa żydzi zaświadczyć, z którémi dnia tego robił ugodę. —

Lwów, dnia 17-go Marca 841.

Anton Mogilnicki mp.

2) Czyli P. Mogielnicki ma do powyższych swoich odpowiedzi co dodać, lub z tychże co uiąć?

1) Do punktów powyższych ma podpisany tylko to dodać, że podczas swego bycia względem pogodzenia się o dług, w domu

familiynym tego Dobrowolskiego, wchodząc nie przez Szynk, ale drzwiami pobocznemi z Korytarza, ale nie w szyńku, żadnego traktamentu, jedzenia i picia nie rozpoczynał, tylko jedynie zajęty był ukończeniem swey ugody, co też około godziny 12-tey nastąpiło. A gdy więcey niema nic ani dodać, ani ująć, — gdy sobie w swym przykrym [4] położeniu inaczey nie mógł postąpić, więc uprasza naypokorniey, żeby mu to przebaczonym być mogło i żeby Nayprzewieleb. Konsystorz, takowe zmyślone wyznania, jak są słowa Bilińskiego, na szkodę podpisanego, który już przez cztéry tygodni dosyć ma zmartwienia, nie raczył użytkować. —

Antonius Mogilnicki mp.
Absolutus Theologus

Hisce clauditur Protocollum

Ioannes Barusiewicz
Scholasticus Archicathedralis.

II.

Рішенє львівської гр. к. Консисторії (29. IV. 1841. р.)

1069/gh. praes. 18-a Martii 841.

Barusiewicz Ioannes scholasticus Archicathedralis dtto 18-a m. c. ad ordinationem dtto 16. m. c. substernit protocolla cum presbytero Ioachimo Czornysz et ordinando Antonio Mogielnicki assumpta, cum opinione, quod primus reprehendi non possit, cum die 8-a Martii in domo cauponis Dobrowolski non fuerit, alter quoque non sit culpandus, cum in hac domo tantum Judaeum pacificaverit.

In protocollo cum Joachimo Czornysz assumpto idem sub conscientia edixit, quod die 8-a Martii a. c. mane in domo Dobrowolski non fuerit, et producit testimonium Cancellarii Archicathedralis Lipnicki, quod illa die mane in ecclesia civitatensi spiritualia officia absolverit, post prandium quoque non fuit, tanto minus cum socio Mogielnicki, quocum nunquam familiaritatem habuit.

Iam vero Mogielnicki Antonius confessus, quod eadem die mane circa horam 11-am et 12-am in eadem domo fuerit, in qua tantum Judaeum pacificaverit.

Pro Antonio Mogilnicki absoluto theologo et at ordines sacros aspirante

Decretum

Aspirans ad ordines sacros absolutus thelogus Antonius Mogilnicki jam in termine praecedente ad presbyterium susceptus et promovendis ad sacros ordines [2] adscriptus erat; ob querelam tamen cujusdam Judaei Israel Selzer, cui jam antea mutuo acceptam notabilem quotam pecuniae in termino ad initium Novembris 840 praefixo non restituit, recedere et etiam ex presbyterio coesse (sic) debuit; canones enim aere alieno oneratos ab ordinibus sacris arcere jubent.

Fassus est autem ad coram ipsemet Mogilnicki, quod apud praedictum judaeum solummodo 50 fr. M. C. mutuo acceperit, scriptum autem debitorium sub die 26. Maji a. el. pro 80 fr. M. C. dederit, quia secus judaeus peccuniam nullam dedisset. Porro suspicandum etiam venit, quod Mogilnicki aliud scriptum pro 13. fl. M. C., quia hanc quotam acciperet, die 15. Februarii A. C. judaeo Selzer dederit eo nonnisi fine, ut hunc judaeum a quaerela contra se exhibenda retineret.

Exorbitantes usuras et canones ecclesiastici et leges civiles severissime prohibent. Non tantum autem extorquens hujusmodi usuras, sed etiam eas promittens culpae obnoxius est, et in praesenti casu Antonius Mogilnicki accipiens a judaeo 50 f. scriptum autem pro 80 f. subscribens, vel maximam meruit reprehensionem, fecit enim more illorum, qui pecuniam quoquo modo mutuare student, de restitutione nec quidquam cogitantes, ostenditque se ad dilapidandam pecuniam et contrahenda debita pronum esse, qui pravus habitus facile eum inducare posset, ut dein in officio Curati alicubi institutus [3] pecuniam etiam ecclesiasticam dissipare praesumat.

Praeter haec, idem Mogilnicki jam in tractu studiorum incurrit suspitionem proclivitatis ad potationes, cui turpi proclivitati, nisi penitus renuntiaverit, viderit, ne deinceps sibimet ipsi et statui ecclesiastico opprobrium conciliet.

Juste itaque idem Antonius Mogilnicki in termino praecedente ad ordines sacros admissus non fuit, et admissio haec in proximo termino ea nonnisi lege locum habere potest, ut susceptus denuo ad presbyterium statim recollectiones spiritus per tres dies se accingat, naevos suos superius expositos, ob quos jam nunc se graviter afflictus esse sentit, meditetur, meditationesque suas in scripturam redactas Praeposito domus presbyterialis exhibeat, qui postquam perspexerit sperandum fore, ut Antonius Mogilnicki in posterum suos naevos constanter evitet, eundem promovendis ad ordines sacros adnumerabit. Leopoli 29. Apr. 841.

2) Praesens decisio communicanda est b. m. Rmmo Praeposito domus presbyterialis pro notitia et directione.

Др. Григорій Яхимович в ролї цензора.

Подав *Кирило Студинський.*

В публїцистичній студиї Як. Головацького, виданій в Йордана: „Jahrbücher für slavische Literatur, Kunst und Wissenschaft“ за рік 1846 під анонїмом: Hawrylo Rusyn, читаємо на стр. 371—2 отсї слова, звернені против митр. Михайла Левицького і руського цензора д-ра Венедикта Левицького.

„Endlich übt der Metropolit seinen Einfluß sogar auch auf die Censur, oder eigentlich auf den Censor der russinischen Bücher, der sich häufig bei S-r Excellenz Rathes erholt. Wo der hierarchische Druck so weit reicht, daß man einen Aufsatz de Lamartine's „Über die Pflichten des geistlichen Standes“, den ein Laye in's Kirchenslavische übersetzte und zwar nach einer polnischen, in einer inländischen Zeitschrift erschienen Übersetzung, zum Druck nicht zuließ..: wie ist unter solchen Umständen ein literarisches Leben möglich?“

Між актами львівської духовної семинарії найшов я переписку консисторії з тодїшним ректором др. Григ. Яхимовичем, яка нам цїлу справу близше поясню є.

Незвісний нам по імени світський чоловік, що скрив ся під анонїмом Stephanus ex Dolina ad fluvium Tyras, переклав невеличкий розділ Lamartin-а про обовязки пароха на церковно-словянську мову в тій цїли, щоби його видати печатию для ужитку питомців. Переклад вислав він в р. 1838 до цензури, яка може й не мала сумнївів, що його можна видати, але вважала умісним спитати духовної власти і відослала його митрополитальній Консисторії з тим, щоби вона рівнож висловила свою гадку, чи він надає ся до ужитку кандидатів дух. стану.

Консисторія віддала переклад до оцінки др. Григ. Яхимовичеви і його оречене заважило остаточно на долї видання.

Замітне в цілій справі те, що наш перекладчик не користував ся французьким оригіналом, тільки польським перекладом, який явив ся в „Przyiaciel-ю chrzesciańskiey prawdy“ Rocznik II, Zeszyt I за рік 1834 на стр. 44—53 п. з. „Czem iest, iak wiele dobrego działa w towarzystwie katolicki pasterz. Uczucia IP. Lamartine“. Польський переклад опертий рівнож не на французькім оригіналї, тільки на нїмецькім перекладї часописи „Katholik“ з р. 1832 (місяць май) стр. 182 і д., що у вступі відмічено.

Цїлий, невеличкий роздїл Lamartin-а писаний з великою жичливостю і признанєм для французького духовенства, яке серед тяжких, матеріяльних відносин, серед переслїдовань та поневірки ставало в пригодї свому народови, несло йому моральну і матеріяльну підмогу та уміло стояти на сторожі віри, обичайности, причім визначувало ся розвагою і пошанованєм власного достоїнства.

Всї ті прикмети хотїв бачити перекладчик між нашим духовеньством і рад був вщіпити їх в питомцїв при помочи свого перекладу. Тимчасом духовна власть станула на поперек його намірам і виданє перекладу спинила.

Гадки цензора Венед. Левицького про переклад ми не маємо і тому не можемо нїчого про неї сказати. За те інтересним є оречене д-ра Григ. Яхимовича, який заявив, що переклад не надаєть ся до печати з огляду на зміст і на внїшний вигляд. Змістови закинув Яхимович те, що автор доторкнув ся побіжно тільки деяких сторін житя священика та що святе письмо вважає неизовби одиноким жерелом християнського обявленя. Навіть похвала Lamartin-а для священика, що проходить ся по городї з молитвословом та молитви і піснї відправляє, не припала Яхимовичеви до вподоби. Він вважав її незгідною з наукою Христа, висловленою в пятій главі Матея, вірш 5 і 6., а про Lamartin-а зазначив, що він був більше поетом, чим богословом.

Ся остання замітка вказує нам на дійсну причину заборони перекладу. Тодїшна духовна власть не могла погодити ся з тим, що світський чоловік, не богослов, смів говорити про достоїнство і задачі священика і тому підніс Яхимович заміти против Lamartin-а, які в дійсности не видержують ніякої критики. Можлива річ, що консисторії звісним було, що й перекладчиком був світський чоловік; а се ще більше їй не подобало ся.

Що мій здогад не голословний, вказує на те ся обставина, що в р. 1839 митрополит Левицький велїв сконфіскувати цїлий наклад вірша пит. Антонїя Могильницького „Радостное привитаніе Ерц Герцога Францѣшка Карла 1839“, бо автор важив ся витати князя в імени клиру, до чого тільки митрополит вважав себе управненим. (Пор. кореспонденція Як. Головацького 1835 до 49 в моїй студії стр. XLVI—IX).

Але, мабуть, не помилимо ся, що на рішенє Яхимовича в справі недопущеня до друку перекладу з Лямартіна вплинула чимало й ранша поява польського перекладу в Przyjacielu chrześciańskiej prawdy. Не міг той факт промовити за потребою популяризованя сього твору в тім часї, коли цїле гр. кат. духовенство стануло до завзятої боротьби з Przyjacielem chrześciańskiej prawdy і його видавцем лат. епископом Корчинським, осуджуючи їх від 1835 р. на всїх соборчиках та спонукуючи еп. Снїгурського до поданя зажаленя самому цїсареви (гл. Укр. рус. Архив, т. XII, ст. 204—213). А що до „Радостного привитанія“, то можемо на основі перехованого у д-ра Щурата цензурного манускрипту зауважити, що цензор Канкоффер положив на нїм 24. вересня 1839 р. помітку: „Imprimatur ad usum privatum“. На тім рішеню цензора міг оперти ся митрополит і заборонив ширити вірш прилюдно, якого кілька соток примірників, переховує ся ще й по нинї в архіві львівської, духовної семинарії.

Більше стійности мають замітки Яхимовича під оглядом мови. Перекладчик не знав анї народної, анї церковно-славянської мови. Його переклад, як се видно з поданих Яхимовичем взірців, був незрозумілий. Поодинокі слова вибирав він з лексиконів не конче щасливо. Мова була тяжка і коли французький оригінал, а навіть польський переклад визначав ся красою слова, про переклад нашого анонїмного Стефана з Долини сего сказати не можна. В сїм напрямі можна вповнї з др. Яхимовичем згодити ся. Впадає одначе в очи, що й сам рецензент не визначав ся знанєм мови, коли обурював ся, що Стефан з Долини називав священика „пастыр-емъ“, бо під ним можна розуміти також звичайного пастуха, а не є вказаним, „daß man katholische Priester Pastoren nenne“. Та про щось подібного перекладчикови навіть не снило ся.

Так покінчила ся чи не перша в нашім письменстві проба перекладу Lamartin-a, великого французького письменника-поета, історика і державного діяча, з якого творів била струя глубокої прихильности для церкви, віри і духовеньства. Урядову пере-

писку в справі перекладу вважаємо умісним подати при наших замітках.

I.

№ 1663.

Manuscriptum de officiis curatoris animarum ab Authore, qui celato genuino suo Nomine, se Stephanum ex Dolina ad fluvium Tyras, compellare arbitratus est, concinnatum, caeteroquin autem Articuli in Opere Przyjaciel Chrzescianskiey prawdy Rocznik II Zeszyt I pag. 45. et sev. occurrentis, versionem slavicam exhibens, una cum Nota CR. Officii Revisionis librorum dtto 15. m. c. № 511. communicatur in adnexo V. Rectoratui Seminarii pro depromenda opinione, utrum lectionem hujus versionis Alumnis Seminarii, quemadmodum author intendit, utilem fore, eoque ipso consultum esse censeat, ut eadem imprimatur et deinde usus exemplariorum Alumnis permittatur. Leopoli die 26. Maji 838 *Barwiński* Grlis Vrius.

На 4 стор. адреса: a Consistorio Metrop. r. g. c. Leopol. № 1663. V. Rectoratii Seminarii grlis r. g. c. Leop. Exoffo hic loci і дописка Гр. Яхимовича: № 189. praes. 1. Junii 838.

II.

№ 189. praes. 1. Junii 838.

Metrop. Consistorium dtto 26 Maji a. c. N. 1663. communicat Manuscriptum de officiis parochorum tractans, a quopiam Stephano ad fluvium Tyras concinnatum, pro praestanda opinione, num operis hujus lectio Alumnis proficua foret et num consultum sit illud imprimatur et Alumnis exemplaria prouti intendit Autor, distribuatur.

Hochwürdiges Metrop. Konsistorium! Mit Erlaß Eines Hochwürdigen Metropolitan-Konsistoriums vom 26. May l. J. Zahl 1663. wurde dieses Rectorat angewiesen einen gutächtlichen Bericht zu erstatten, ob die mitgetheilte und hier ·/. zurückgehende von einem unbekannten und sich bloß mit dem angenommenen Namen Stephan aus Dolina am Dniester bezeichnenden Verfaßer bearbeitete Abhandlung über die dem Seelsorger als Staatsbürger obliegenden Pflichten, den Zöglingen nützlich und somit ihre Drucklegung rathsam wäre.

In Befolgung dieses Auftrags glaubt das Rektorat bemerken zu müssen, daß die erwähnte Abhandlung weder in Hinsicht des Inhaltes, noch in Hinsicht der Einkleidung zur Drucklegung geeignet sey.

Was den Inhalt selbst anbelangt, so ist aus demselben ersichtlich, daß der Verfasser des hier übersetzten Artikel H. Lemart·n, der gewiß ein besserer Dichter als Theolog ist [2] gar nicht die Absicht hatte die einzelnen Pflichten der Seelsorger darzustellen, er bemerkt nur Einiges über den wohltätigen Einfluß des Priesters, über seine Stellung in der bürgerlichen Gesellschaft,

giebt auch manche Klugheitsregeln an, berührt bloß einige Pflichten, von denen keine einzige bestimmt gründlich und vollständig erörtert wird.

Es läßt sich nicht ersehen, welchen Vortheil die Zöglinge aus einer so seichten Darstellung der Obliegenheiten ihres künftigen Berufes, schöpfen könnten, die täglich eine manigfaltige Gelegenheit haben über diesen Gegenstand eine weit bessere Belehrung zu erhalten.

Ferner wird in dem Aufsatze die h. Schrift so emporgehoben, als wenn sie die einzige Erkenntnißquelle der christlichen Offenbarung wäre, was mit der kath. Lehre nicht übereinstimmt. Und es ist nicht logisch richtig, wenn der Verfaßer von dem Seelsorger als Priester nicht sprechen will, und doch von ihm als dem Ausspender der h. Sakramente redet, als wenn dieß nicht dem Priesteramte zustehen möchte. Herzerhebend findet der Verfaßer den Anblick eines im Freyen andächtig bethenden Priesters, was aber nur dann [3] stattfindet, wenn der Bethende sich unbemerkt glaubt, da eine absichtliche Schaustellung, das pathetische Einherschreiten mit dem Brevier ganz andere Gedanken und Gefühle hervorbringt und der Lehre Jesu nicht angemessen erscheint, welcher im Ev. Matth. 5 kap. 5 u. 6 Vers spricht: Wenn ihr bethet, sollt ihr nicht, wie die Heuchler seyn, welche gern in den Ecken der Straßen stehen und beten, damit sie von den Menschen gesehen werden. Du aber, wenn du betest, sehe in dein Zimmer, schließe die Thüre zu und bethe zu deinem Vater im Geheimen, und dein Vater, der ins Geheime sucht, wird es dir vergelten.

Die Gebrechen des Originals sind natürlich auch in der Übersetzung geblieben und noch mit neuen vermehrt worden.

Schon die gewählte Benennung des Seelsorgers mit **пастиръ** kann nicht gebilligt werden, denn abgesehen von der Zweydeutigkeit, welche entstehen könnte, wenn dieses Wort ohne allen Zusatz gebraucht wird und besonders auf dem Titel, wo man unter diesem Ausdrucke auch einen gewöhnlichen Hirt verstehen konnte, so ist es wenigstens nicht gebräuchlich, daß man katholische Priester Pastoren nenne.

[4] Seite 7 kommt der Satz vor: **кто олтаремъ служитъ, тому изъ олтареи жити подобаетъ** = der heidnisch klingt, da in der kath. Kirche nur ein Opfer und ein Altar vorhanden ist.

Der Satz S. 9 **он напечатав vъ бѹдѹщнѧ поколѣнıа vѣрѹ благонравıє божестvо и человѣчестvо и любоvъ** ist ein Unsinn, indem er übersetzt bedeuten würde: Er hat für die künftigen Geschlechter den Glauben, die Sittlichkeit, die Gottheit, die Menschheit und die Liebe gepflanzt.

Der Beisatz, welchen am Schluße der Übersetzer sich erlaubte, kann nicht gebilliget werden, da in demselben die griechisch kath. Priester herabgewürdiget, sie den evangelischen Pastoren gleichgestellt werden, da doch bei letzteren die Ehe kein Sakrament ist und eine Ehetrennung stattfinden kann.

Was die Darstellung anbelangt, so läßt sich voraussetzen, daß der Original Aufsatz, der von einem Dichter kommt, sich durch die Schönheit der Sprache auszeichnen mußte, aber dieser Vorzug, der bei jeder auch der vortrefflichsten Übersetzung sich vermindert, mußte hier beinahe ganz verschwinden, da dieser Aufsatz zuerst in die deutsche, aus dieser in die polnische und erst aus dieser in die ruthenische Sprache übersetzt wurde. Übrigens ist die Sprache des Übersetzers weder die Kirchen noch die Umgangssprache, sie besteht aus den im Wörterbuche aufgesuchten und unter Synonimen oft unglücklich gewählten Ausdrücken, von welchen der Übersetzer selbst wußte, daß sie entweder gar nicht, oder doch falsch verstanden werden könnten, was ihn auch bewog, einige in den Anmerkungen mit lat. Bedeutungen auszusetzen. Aus den vielen werden hier nur einige unpassende Bezeichnungen gesetzt. S. 3 приходъ parafia — не имий сѵоего хотѧ сѵое иматъ = ist ein Widerspruch. честний образъ помишлениѧ = szlachetny myslenia sposób.

Seite 5 pełnych ludzkości исполнь челоѵѣчества. Bo język tamten rozumieią wszystcy понеже рѣчъ тȣю ѵси разȣмѣютъ — wyrocznia прорицалищемъ. Co się Rządu tyczy еже праѵительстѵа касаетъ сѧ.

S. 7 w scisley zażyłosci ѵъ тѣсной откровенности — parafian прихожанъ — Kray daje mu 750 franków праѵление даетъ емȣ 900 дѵьюпесѧтницъ — fundusz грошъ основателний.

S. 8. Ubiegającego się za łakotkami i przysmakami — сладкихъ ѵещей ѵкишающа. — Z Brewiarzem съ требникомъ.

S. 9. On był ogniwem łancucha — он бѣ звѣномъ цѣпа оѵаго.

Am Schluße примѣромъ образоѵания и жиѵимъ образомъ подражаниѧ.

[6] Aus vorstehenden Bemerkungen ist ersichtlich, daß aus der Drucklegung des vorliegenden Manuskripts für die Zöglinge weder in Hinsicht der enthaltenen Belehrung, noch in Hinsicht der Sprache sich irgend ein Vortheil erwarten lasse, mithin die Drucklegung gar nicht angerathen werden kann.

Lemberg am 26 Juny 839.

Consistorium.

Seminar-Rektorat äußert sich über die mitgetheilte zum Druck bestimmte Handschrift zur Konsistor. Zahl 1660 ex 838.